

Nemzetközi Hungarológiai Központ
Budapest
1995

HUNGAROLÓGIA

7

Tudományos, oktatásmódszertani és tájékoztató füzetek

Hungarológia 7

Nemzetközi Hungarológiai Központ
Budapest
1995

HUNGAROLÓGIA 7

Tudományos, oktatásmódszertani és tájékoztató füzetek

Hungarológia

Tudományos, oktatásmódszertani és tájékoztató füzetek

Készült az MHB "Táncsics Mihály" Alapítvány támogatásával

Szerkeszti: Abody Rita, Hegedűs Rita, Kőrösi Zoltánné, Tarnói László

Szaklektor: Hessky Regina (Nyelvtudomány),

Magyar Miklós (Kapcsolattörténet)

ISSN 1217 4343

Felelős kiadó: Tarnói László

Szövegszerkesztők: Karabás Nóra és Princz László

Lektorálta: Abody Rita és Hegedűs Rita

Fedélterv: Novák Lajos

Nyomda: Quality Sign

Felelős vezető: Szabó Judit

KAPCSOLATTÖRTÉNET

Fried István

A magyar irodalom európai kapcsolatrendszere (Módszertani dilemmák és kérdésfeltevések)

Minduntalan vissza-visszatérő panasza komparatistikáinknak: a jelentősebb „nyugati” szintézisek, korszakmonográfiák, többszerzős irodalomtörténetek az általunk igényeltnél jóval kevesebb helyet szentelnek a magyar irodalomnak; a véleményünk szerint világirodalmi jelentőségű alkotóinkról nem érdemük szerint emlékeznek meg; nem is szólva a „nyugati” kiadói és irodalomnépszerűsítési stratégiákról, melyek a magyar irodalomról nem vagy alig, csupán időnként egy-egy szerzőről vagy műről vesznek tudomást. A nyelvi elszigeteltséget szoktuk felhozni; a „nyugati” kulturális imperializmust vádolta még oly francia kolléga is, mint a „harcos komparatista”-ként minősített *René Etiemble*. Az elmúlt időszakok eufemisztikusan ügyetlennek mondható irodalompolitikájáról szintén szó esett már, feledve *Márai Sándor* keserű megállapítását, miszerint a magyar irodalom nem történt meg Európában, illetőleg *Esterházy Péter* egy nemrégiben tett nyilatkozatára hivatkozva: „Egy magyar könyv mindig nehéz helyzetben van külföldön, mindig nagyon egyedül van, mert nincs mihez hasonlítsák. A magyar irodalom mint olyan, nem segít neki, mert nem jelent semmit, nincsenek magyar emblémáink.” *Kulesár Szabó Ernő* pedig többek között a magyar irodalmi gondolkodás önmagába zártságát, az autochtonitás igényének abszurditásait tette felelőssé irodalmunk visszhangtalanságáért.

Annyi bizonyosnak tetszik, hogy a magyar irodalom, mint olyan valójában sohasem tudott betörni sem az európai könyvpiacra (leszámítva néhány politikailag hasznosítatlanul maradt évtizedet, mint amilyen az 1848/49-es és 1956-os szabadságharcot követő időszak, amely egyfelől például *Petőfi Sándor*, másfelől a bebörtönzött magyar írók ideiglenes ismertségét eredményezte), sem pedig a nagy irodalomtörténeti összefoglalásokba, jóllehet kulturális diplomataikban nem volt mindig hiány: a két háború között *Hankiss János* szervezőmunkája a magyar irodalomtudomány európai hírét szorgalmazta. Igaz, Hankiss inkább közvetítő-szerkesztő volt, és módszertani eljárásai ugyan megkísérelték a lépéstartást az újabb európai irányzatokkal (egy korszerűsített pozitivizmus és egy megszelídített szellemtörténet jegyében, egyben elutasítva a strukturalista kezdeményezéseket), ám a Hankiss szerkesztette irodalmi antológiák éppen úgy magukon viselték a Magyarországon általában domináns szemléletet, mint 1945 után (nem kevesebb, ám másféle tendenciózussággal) összeszerkesztett utódai: nevezetesen a magyar irodalmi és irodalomtörténeti kánon elvárásait és

kérdőhorizontját érvényesítették, egyszóval valójában magyar irodalmi antológia született magyaroknak – idegen nyelven. Az 1962 után újjáéledő magyar komparatistika nagy nemzedéke pedig a világ élvonalába emelte ugyan a magyar összehasonlító irodalomtudományt, ám a vitathatatlanul felkészült kutatók mégsem építették föl a magyar komparatistika modelljét. A sok kitűnő ötlet, résztanulmány nem állt össze a magyar irodalmi-komparatistikai gondolkodás szintézisévé, legfeljebb „alkalmazott” komparatistikát reprezentált, semmiképpen sem a magyar irodalom európai viszonyrendszerét alapul vevő önálló összehasonlító-szembeesítő gondolkodást. A szervezésben, ötletadásban, szerkesztésben mind a mai napig számottevő szerepet játszó magyar tudomány csak ritka pillanatokban jelentkező elméleti kezdeményezőként, és még ritkább pillanatokban volt képes elhíttetni, hogy a sokhelyütt becsült magyar komparatistika a több mint másfél százados irodalmi-irodalomtörténeti fejlődés örököse, továbbgondolója.

Még egyértelműbben arról van szó, hogy míg az egyes irodalomtörténeti részdiszciplínákban (a szlavisztikában vagy a germanisztikában) a magyar hozzájárulás esetenként igen jelentősnek minősíthető, aligha lehet ugyanezt elmondani a hungarológiának arról a részterületéről, amely a magyar irodalmat, irodalmi korszakokat vagy akár az egyes írókat monografikus feldolgozásban az európai vagy akár (kelet-)közép-európai irodalmi kontextusban mutatná be. Bizonyos, hogy nem csekély a kapcsolattörténeti tanulmányok, sőt a monografikus áttekintések száma. Azt sem lehet teljesen figyelmen kívül hagynunk, hogy az angolul, oroszul, németül 1985-1986-ban megjelentetett alkalmi tanulmánygyűjtemény, a *Hungaria litterata, Europae Filia* jó szolgálatot tehet azoknak, akik azután érdeklődnek: miképpen „viszonyult” a magyar irodalmi fejlődés az európai nyelvű irodalmak különféle jelenségeihez. Mindez azonban nem feledtetheti el ama fájó tény, miszerint irodalomtudományunk eddig még nemigen tudta meggyőzni az európai irodalomtudományt, sem pedig az olvasóközönséget a magyar irodalom európaiságáról, vagy pedig arról, hogy számos magyar író jelentős mértékben átszínezte a (közép-)európai összképet, s az európai irodalmak kérdésfeltevéseit a maga kérdésfeltevéseivel gazdagítani tudta. Nyilván nem elegendő ennek a szomorú tételnek a megállapítása, részben szigorúbb irodalomtudományi önszemléltre, részben pedig a magyar irodalom „európaiságának” irodalomelméleti újragondolására van szükség.

Hirtelenében két tényezőre hívnám föl a figyelmet, amely gátja szokott lenni a magyar irodalom mind irodalomtudományi, mind pedig kiadói befogadásának. A pozitívizmus által népszerűsített kapcsolattörténeti kutatás kedvelt ága volt a hatások és a források bemutatása. A magyar irodalom viszonylatában előbb magyar irodalmi alkotásoknak többnyire német, kisebb mértékben francia kapcsolódásai úgy értelmeződtek, mintha az ún. átadó fél

primátusa a befogadás tényét vagy folyamatát eljelentéktelenítené. Ilyen értelemben hangsúlyozódott az ütemeltolódás (*décalage chronologique*), amely a legjobb esetben is az invariáns-variáns viszonyra korlátozta a német-francia-angol-olasz és a magyar irodalom érintkezéseit. Jóllehet, éppen az érdekelhetette volna a „nyugati” kutatót és olvasót, hogy miképpen érvényesült, módosult, „deformálódott”, kapott új alakot a „Nyugat”-ról eredeztethető téma, ötlet, minta, forma stb. egy másjellegű konvenciórendszerben, azaz hogy a recepció útja és mikéntje milyen módon eredményezett immár a variánsjelleggel nem értelmezhető új irodalmi képződményt. Az „eredetiség”-nek a romantikában leírt jelentése misztifikálódott valójában, és ezen nem segített a szociológiai indíttatású gondolkodás sem, amely a magyar komparatistikában előbb *Zsirmunskij*, majd *Dionýz Đurišin* alapvetését követve az ún. tipológiai analógiáknak biztosította az elsőbrendűséget, hangsúlyozva ez analógiáknak társadalomszerkezeti vagy fejlődési megalapozottságát, és csak utalva az esetleges pszichológiai vonatkozásokra (amelyek egészen más megfontolás szerint majd Jung archetípus-értelmezésével segítik például a szimbólumértelmezést).

A másik veszély szintén a kapcsolattörténetnek a szűkebb jelentéskörére utal vissza. Nemcsak a közvetítők szerepének esetleges és nem feltétlenül indokolt túlhangsúlyozására gondolok, jóllehet a fordításnak intertextuális gesztusként való értékelésére ritkán került sor, hanem az olyan típusú értékezőkre, amelyek a magyar irodalom vagy egy szerző életművének felvázolásakor túlságosan előtérbe helyezik annak Európa-telítettségét, és mintegy „nyugati” élmények, kulturális jelenségek asszimilációját keresik és lelik meg, mint meghatározó jellemzőt. Ilyen esetben a nem magyar olvasó arra lehet figyelmes, hogy egy magyar irodalmi korszak vagy egy szerző fő törekvése a másutt megismert-látott-átélt kulturális mozzanatok feldolgozása, és ebben a feldolgozási folyamatban nyilvánítja ki a maga lényegét. Ilyen módon az „önelvű” fejlődés tételezése éppen úgy zsákutcába visz, mint az „Európa és a magyar irodalom” címszó alatt tárgyalt „nyugatiság” mint megkülönböztető tulajdonság végigvezetése a magyar irodalom történetében. Nem is lehet egyik sem igazi „történet”, pusztán egy előre megfogalmazott tézis igazolása. Az egyik az „eredetiség” mítoszának foglya, s ebbe beleértendő, hogy egyfelől nemzeti sajátosságként tartatik számon a korszecifikum vagy a regionális jellegzetesség, másfelől olyan, nem esztétikai vagy irodalmi tényezőknek meghatározottsága szerint minősül át az irodalom, amelyeknek végső magyarázatát a nemzeti történelemben vélik az értelmezők fölfedezni. Azaz az irodalmi/esztétikai szempontok háttérbe szorulnak a politikaiak/dogmatikaiak mögött. Eképpen aligha tárható föl ama irodalmiság, amely egy irodalomnak, írói életműnek helyet biztosíthat az európai (nyelvű) irodalmak együttesében. A másik nézőpont szerint nemigen

adható hitelesnek elfogadható válasz a korszerűség, az egyidejűség, egyáltalában a modernitás vagy a „késés” sokszor vitatott, ám éppen az időfogalom bizonytalansága miatt többnyire mechanikusan megválaszolt kérdéskörére. Az egyes nemzeti irodalmak létmódja természetesen igényli a nemzeti irodalomtörténetekben gondolkodást, de ez sem nem igazolhatja a mereven végigvitt önelvűséget, sem nem ismételheti meg a magyar irodalom állandó fáziskéséséről, a szüntelenül csak virtuálisan kiképzett ideáltípushoz viszonyított korszerűtlenségekről szóló nézetet. Tanulságos példát emlegetett a minap egy nyilatkozatában *Karátson Gábor*, aki az anekdotizmus avittságával többször elmarasztalt, és mintegy kissé sajnálkozóan XIX. századi realistaként számon tartott Mikszáth Kálmánt jelölte meg a maga (poszt)modern regényírása és regényelmélete viszonyítási pontjaként. Itt jegyzem meg, hogy Márai Sándor is a XIX. századi regényt hirdette meg a maga regényfelfogása és regényírói módszere mestereként, föltárva a klasszikusnak minősített regényalakzatban az egymástól eltérő írói és narrátori nézőpontok lehetőségét. Karátson szerint számára „...Mikszáth Kálmán az a csillag. Egy nagy kövér csillag. De talán Mikszáth s a magyar irodalmi tradíciók előtt is egy régi kínai novellista, P'u Szung-ling nevét említeném; az ő sorslításában van valami, ami engem igazán megfog, s amit a buddhizmus, a taoizmus és a konfucianizmus organikus egybeletartásának neveznék. Ezt érzem Mikszáthban is, őbenne is van egy ilyen elem: egy nem felülről való mindentudás, hanem a lefolyóba belesodródottak mindentudása...” (Magyar Napló, 1994. 13/14. sz. 27.)

Az írók személyes irodalomtörténete, azaz saját írói világuk értelmezése, a hagyományban való benneállása nem pótolhatja az irodalomtörténeti, elméleti gondolkodást, az mint az irodalomba kívülről mesterségesen bevitt szempontok elleni érv felhasználandó és értelmezendő. Amit Karátson cáfolni szeretne, és amitől regényciben elhatárolódik, az részben a jobb híján világnézeti regénynek, a már *Heine* által is gúnyolt *Tendenzpoesienek* az egyoldalúsága, s amit helyébe a maga számára követendőnek hisz, az a *Lyotard*-nál vagy *Wolfgang Iser*-nél körvonalazódó „radikális pluralitás”, eszmék, módszerek, nézőpontok párbeszéde, nem igazodás egy felülről megállapított paradigmához, hanem az egyik lehetséges paradigmához eljutás folyamata. Ezt továbbgondolva vethetjük föl a magyar irodalmi jelenségek korszerűségének problémáját, annál is inkább, mert a csupán egyidejűségként fölfogott összehasonlítás hamis premisszákat fogalmaz meg: nemigen jutunk messzire azzal, ha leírjuk, hogy az 1840-es években született meg Petőfi Sándor költészete, és ugyanazokban az esztendőekben kezdődött formálódni *Baudelaire*-nek *A romlás virágai* című kötete. Ugyancsak hiábavaló azon törpengeni: mennyiben kortársa *Jókai Mór Dosztojevszkij*nek, *Ady Endre Apollinaire*-nek vagy *Móricz Zsigmond Joyce*-nak és *Proust*nak. Egyrészt

azért, mert megfordítható (bár jóval kevésbé tetszetős és ritkább) példákkal is szolgálhatunk: *Kassák Lajost* a *Der Sturm* köre egyenrangúként fogadta, *Krúdy Gyula* időkezelése vagy mondatszerkesztése jónéhány európai modern kortársát megelőzi, Márai Sándor: *A sziget* című regényében a főszereplő *action gratuite*-je napszimbolikájával, környezete mitikus távlatával megelőzi *Camus* kisregényét, a *Közönyt*; Ady Endre nem egy verse a szürrealizmus felé mutat előre, és így tovább. Másrészt ez az egyoldalú kronológiai mérícskélés nem veszi figyelembe azt, amit az időfogalom rétegzettségéről és egymást kiegészítő-kiteljesítő jelentésárnyalatairól az alábbiakban mondani szeretnék.

További félreértések elkerülése céljából idézem *Mészáros András* egyidejűség-meghatározását, amely magába foglalja *Heidegger* időszemléletének bizonyos elemeit, és amely az irodalomtörténet-írással általában alkalmazható:

„Az egyidejűség jelenthet időben együttlétet, amikor két vagy több esemény ugyanabban a kronológiai egységben található fel. Jelenthet ugyanúgy időbeli együttlétet is, amikor az események ugyanazt az időt birtokolják, miközben nem áll fenn köztük kronológiai szimultaneitás (...). De szubsztancialitásról és transzcendenciáról szólva jelenthet időazonosságot is. Bármifajta egyidejűség azonban feltételez elsősorban időelcsúszást az események kölcsönviszonyában vagy az eseményeknek az etalonhoz fűződő kapcsolatában, másodsorban saját időt (az adott esemény individualizált időformáját), harmadsorban pedig az időben való bizonyos feloldódást.” (Irodalmi Szemle 1993. 7-8. sz. 125-126.)

Ha mármost irodalmi folyamatok vagy jelenségek egymásra vonatkoztatásán gondolkodunk, nem feltétlenül az első típusú egyidejűség-fogalmat alkalmazhatjuk a leginkább célszerűen; éppen a magyar irodalom európai kapcsolatrendszerét vizsgálva mutathatunk rá arra, miképpen érvényesülhet az „egyidejű egyidejűtlenségek” elve; s ez azt is eredményezheti, hogy nem a „kronológiai szimultaneitás” szempontja irányít az esztétikai értékelés vagy az irodalmi viszonyrendszer minősítésében, hanem a „hagyomány és a jelen dialógusa” (Kulcsár Szabó Ernő), s egyetértve Kulcsár Szabóval, az irodalomtörténész is az eredetnél jobban ügyelhetne arra, miszerint az irodalomban lejátszódó folyamatot szem előtt tartva, „az irodalomban zajló belső dialógus, a művek és formák szüntelen párbeszéd”-re összpontosítva (Kulcsár Szabó Ernő) kísérelje meg az irodalom történetének újraírását. Mindehhez csatolhatjuk *Heidegger* megállapítását a történetiségről, amelyet éppen nem a hermeneutika ellenében, hanem megfordítva: „minden hermeneutika első tétele”-ként ajánl:

„A múlt, mint autentikus történelem, a mikéntben ismételhető. A történelemhez való hozzáférés lehetősége abban a lehetőségben gyökerezik: mi módon képes mindenkor valamely jelen arra, hogy jövőbe futó, jövőt formáló legyen. E tétel minden hermeneutika első tétele. E tétel az ittlét

létéről mond valamit - valami olyat, ami magát a történetiséget alkotja. A filozófia sohasem fog rájönni arra, mi a történelem, amíg a történelmet csak a módszer szemléleti tárgyaként taglalja. A történelem rejtélye abban a kérdésben rejlik: mit jelent az – történelminek lenni?” (*Az idő fogalma*. Ford.: Fehér M. István Budapest, 1992. 49.)

További értelmezés helyett következze ismét egy példa, miként képzelhető el a magyar irodalom európai kapcsolatrendszerének érzékeltetése a kritikai tevékenység vagy a műelemzés során. Annyit jegyeznék meg kiegészítésül, hogy *Babits Mihály* európai irodalomtörténetében ott a lehetőség a magyar irodalom – világirodalom együttlítására, „művek és formák”, „hagyomány és jelen” párbeszédének demonstrálására. Éppen azért, mert Babits nem követi az 1930-as esztendőben a magyar összehasonlító irodalomtudományt még jellemző filiációs szemléletet, elhatárolódik az irodalomszociológiai metódustól, alkotókra és művekre, kevésbé irányzatokra összpontosít, s a koreszmék írói-nemzeti irodalmi változatait ama termékenyítő dialógus feltárásában érzékelteti, amely eltekint mind a kronológiai esetlegességektől, mind pedig az irodalomtörténeti kánontól (hogy nyilván szabad utat engedjen a maga kanonizáló tevékenységének).

Hamvas Béla 1935-ban, a *Napkeletben* (123-125.) *Szentkuthy Miklós* azóta is sokat hivatkozott, de kevesek által elolvasott *Prae*-jét ismertette, úgy üdvözlölvén a művet, mint „a modern világirodalmi regénystílusnak nálunk első jelentkezése”-t. Hamvas a következőkben értelmezi az általa használt minősítő jelzős szerkezetet: „A magyar közönség ebből a stílusból *Dos Passost*, *Huxleyt* és *Döblint* már ismeri, a többiről (*Proust*, *Joyce*, *Romains*) hallott, néhányról (*Jahnn*, *Musil*, *Faulkner*, *Du Gard*, *Wescott*, *Tretjakov*) még azt sem.” A heterogén névsort mindenképpen indokolja, hogy a regényalakzat modernitását hangsúlyozza Hamvas, mondandóját a „regénystílus”-ra hegyezi ki, azaz a szerinte Zola-Dosztojevszkij-Hardy-féle, XIX. századi regénytől eltérő jellegében. Hamvas tehát nem regénytípológiát állít föl, hanem a regénystílus alakváltozataira koncentrál; a közös: a regények eleve enciklopédikus jellege, ám az „új regénystílus” „mögött világszemlélet lappang, s a világszemlélet mögött személyes életmód. Ahogy a világ hat, – amilyen a világ belülről és kívülről. Aktuális kifejezést használva: a modern regény egzisztenciális műfaj. A Prae ilyen modern egzisztenciális regény.” Majd annak bemutatására kerül sor, miért nem mérhető a hagyományos módon, hiszen a szó egzakt értelmében nemcsak irodalom a Prae, hanem „dialektika, retorika, divattörténet, művészet, matematika, trigonometria”. Ilyen értelemben világ – kívülről és belülről, de ilyen értelemben lesz úgy (mégis) irodalom, hogy egyben az irodalom meghaladása; hogy ismét a recenzenst idézzem: „Csupa utalás valamire, über sich hinaus, ahogy Szentkuthy mondaná: önmagán túlra, valami állandó készülődés,

koncentráció, közeledés, egyre nagyobb mérvű tisztázás”. Hamvas a Prae jelentőségét méltatva Valéry tanítványának, Ghykkának *Le nombre d'or* (Az aranyszám) című tanulmányát jelöli meg viszonyítási pontként, majd a modernitás regényelvét a „közvetlen és szabad képzettársítás illúziójá”-ról szóló passzusokban méltatja, visszafelé konstruálva meg a Joyce-Mallarmé-Rabelais sort. (S itt eljátszhatunk azzal a gondolattal, hogy Joyce-nak majd Szentkuthy lesz fordítója, Rabelais-nek Hamvas felesége és értelmezője, Kemény Katalin, Sterne-nek pedig az a *Határ Győző*, akinek regényírása Hamvaséval együtt nem teljesen független Szentkuthytől, mint ahogy a *Finnegans Wake* Joyce-ától sem.) Hamvas későbbi regénycire is (*Szilveszter, Bizonyos tekintetben, Ugvanis*, Szombathely, 1991.) áll, amit a modern regény nyelvről (a regény-nyelvről) mond: „Ami az ember eszébe jut, az mindig tradicionálisan és nemcsak megfogalmazott közhelytörődék. Hétköznapi kényszer. Egészen költészettelen. Az írónak éppen ezt a hétköznapi közhely szó-társítást kell legyőznie. Szét kell szednie a közhelyeket és új szókapcsolatokat kell teremtenie.” Persze, ez nem csupán költői nyelvújítást jelent, hanem a regényről alkotott képzetek átfarmálódását is. Hamvas előrejelzi azt a később polgárjogot kapó tézist, hogy az irodalmi művek által létrejött változások a kritikus, az irodalmi gondolkodás egészére kiható változásokat sürgethetik. Egyfelől azáltal, hogy új regénynyelvet teremtenek, amelyek értelmezése a jól beváltnak tetsző módszerekkel kockázatos vagy elégtelen, másfelől azáltal, amit Hamvas így ír le: „A merőben új mű kihívó jelenség, kell, hogy az ember elmondja róla véleményét; de a merőben új könyvről nem lehet elmondani mindent. Ezt a mindent maga a könyv mondja el. Ezért a sok kritika és ezért minden kritika tökéletlensége.” Más kérdés, hogy ez igazolja is az újabb meg újabb kritikákat; vagy ennél elvontabb megállapítást idézve Kulcsár Szabó Ernőtől: „mert ha igaz, amit a hermeneutikai történetfelfogás hirdet, akkor azt is be kell látnunk, hogy az irodalom történetét (vagyis a tradíciót) sohasem az irodalomtörténészek írják meg (illetve írják át), hanem maga a mindenkori jelen irodalma”. Ezt látszik Hamvas is (vagy legalább lényegében ezt) észrevenni a Prae ismertetésekor, megrajzolván a modernség történetét, belhelyezve a hagyományba, még pontosabban fogalmazva: olyan, nem a leegyszerűsített egyidejűség-fogalmat alkalmazó módon vázolja föl a világirodalmi kontextust, amely érzékletesen jelezheti: miképpen áll(hat) a hagyományban az avantgárdot követő modernség-korszak reprezentánsa. Mind a Prae, mind pedig Hamvas ismertetése hagyomány és jelenkor dialógusának jegyében áll, Hamvas (az újító) költészet alaptulajdonságának hiszi a nyelvváltást: „Minden költészetben - írja - megvan a vágy arra, hogy a nyelvnek egészen új és sajátos belső dialektusát teremtsen meg: új szó-viszonyt,

új kapcsolási módot, új szótársítást”. (Hamvas is erre törekedett három, említett regényében.)

Amit példából a magam számára leszűrtem: valószínűleg az „Európa és a magyar irodalom” témakör feldolgozásakor sem lehet megelégedni a pusztá tematológiával, a tárgyak (Stoffe) egybevetésével, még kevésbé ragadhat le a kritikus-irodalomtörténész a genetikai érintkezéseknél, hanem az elemzendő életművet, irodalmi korszakot, műalkotást előszövegéhez mérve, a kulturális szövegek egybejátszását szemlélve juthatunk fent nevezett témakörünk kutatásában az eddiginél messzebbre. Arról van ugyanis szó, hogy minden szerző, minden mű valamiképpen reagál a hagyományra, látványosan elutasítja vagy tematizálja, mindenképpen benne áll a hagyományban akkor is, vagy akkor igazán, ha parodizálja, ironikusan viszonyul hozzá, a kétségbevonás szándékával idézi. A magyar irodalom európaiságát nem a tanítvány-mester kapcsolattal célszerű leírni, hanem itt is (mint ahogyan korábban már volt róla szó) az irodalmi folyamatokban szükségszerűen jelenlévő szövegköziség változatait keresve. A magyar irodalom, a magyar költők számára is előszöveg Európa kultúrája, azon belül nyilván különböző korok más-más hangsúllyal emlegették a különféle nyelvű-minőségű előszövegeket. Ugyanakkor a magyar irodalmi múlt is szerves része ennek az előszövegnek, még akkor is, ha erről szerfölött ritka jelzésekkel rendelkezünk. S ha a magyar irodalomtörténet mind a mai napig nem a jelentőségének megfelelően kezelte azt a tényt, hogy Magyarország évszázadokon keresztül tagja volt a Habsburg Monarchiának, a magyar művelődés pedig része a Monarchia művelődésének, a mély nyomot hagyó dualista korszak pedig egy közös Monarchia-kultúrát hagyományozott, a Monarchia mai napság sűrűn emlegetett kulturális szövegét alakította ki (Krúdy Gyula vagy Márai Sándor életművének számottevő része aligha értelmezhető helyesen a Monarchia kulturális hagyományának számba vétele nélkül), akkor ez megfordítva is igaz: az osztrák irodalomtörténet sem számolt kellő mértékben a magyar (kulturális) tényezővel; nem egyszerűen az osztrák irodalmi (vagy zenei) alkotásokban újra meg újra felbukkanó magyar motívumokkal, hanem azzal a közös hagyománnyal, amely nélkül pedig az osztrák irodalomnak sokirányú érdekeltisége, illetőleg például a kortárs német irodalommal szemben létrejött egyedisége nemigen érthető. Ami egyben arra is int, hogy a nemzeti irodalomtörténetnek nem kizárólag (és olykor talán nem mindig elsősorban) a legtágabb kontextusba helyezés műveletével kell indítania, hanem szükséges a szűkebb kontextus alaposabb megismerése, a regionális irodalmi együttesbe tartozás lehetőségeinek földerítése is, hiszen éppen a kevésbé ismert irodalmak regionális együttese példázhat valami olyat, amely egyfelől nemzeti irodalmi jelenségek értelmezéséhez járulhat hozzá, másfelől a nemzeti és a „világ”-irodalom között közvetíthet. Az utóbbi évtizedekben ilyen közvetítő

tényezőnek mutatkozott a „közép-európaiság”, amely összekapcsolódhatott a Monarchiának a nemzetekfelettség kultúráját reprezentáló értelmezésével, de összekapcsolódhatott a századfordulós modernségnek a posztmodernség előszövegeként aposztrofált megidézésével. Ebben a szemléletben *Füst Milánnak*, *Csáth Gézának*, vagy akár *Krúdy Gyulának* életművére máshonnan (is) vetülhet fény, ugyanúgy, mint ahogy *Babits Mihály* „tárgyköltészetére” vagy *Kosztolányi* regényírására is. Bár a kanonizálásra törekvő és inkább egy szűkkeblűen értett szolgálatetika szerint osztályozó irodalomtörténet más „fővonalakát” húzott meg, nemigen függetleníthetjük magunkat azoktól az irodalomtudományos tendenciáktól, amelyek felértékelni látszanak (ismét Kulcsár Szabóval szólva) „a mű szövegszerű megalkotottság”-át. Más kérdés, hogy e szövegszerű megalkotottságba beletartozik az a kulturális képzet, illetőleg a legtágabban értelmezett „nyelvhasználat”, amely mutatja a nemzeti irodalmi és a regionális hagyományhoz való viszonyt. Ezen a téren például az ún. szomszédos vagy egy régióba tartozó irodalmak – kultúrák konfrontálása szemléletesen tárhatja föl a hagyománnyal szemben kialakítható viszonyulások lehetőségeit. Amikor *Németh László* a déli szláv népköltészetben és irodalomban (például *Krleža* tanulmányait és novelláit olvasva) a „kelet-európai” sorsnak a magyar irodaloméhoz hasonló és eltérő gesztusait mutatta föl, vagy szintén olvasmányélményeiről és részben fordítói tapasztalatairól beszámolva *Az én cseh utam* címmel fölvázolta a cseh és a magyar irodalom párhuzamait, és ezekből az eltérő mentalitásokra és egyben a számos ponton egymással rokonítható gondolkodásokra következtetett, lényegében a magyar irodalom és kultúra európai helyéről mondott ki valami nagyon lényegeset, anélkül, hogy a konvencionális összehasonlító irodalomtudomány kimerülő és agyonterhelt fogalomkészletét igénybe vette volna. A szomszédos irodalomnak ez a párhuzamos szemlélete egyben a regionális csoportképzés felé mutat, és ugyan a „történelmi sorsközösség” alapján (de nem kizárólag azt tekintetbe véve) végzi el a magyar irodalom és kultúra besorolását a szűkebb kontextusba, ugyanakkor másutt éppen *Németh László* az, aki a „nyugati” és a „keleti” regényfejlődés tendenciáit figyelve *Móricz Zsigmond*ot például az európai (és nem egyoldalúan a „kelet-európai”) írók között véli elhelyezhetőnek. Irodalom, mitikus látás, regényírás XX. századi összefüggésein töprengve nem a magyar irodalom vélt vagy valódi megkésetttségéről elmélkedik, hanem arra céloz, hogy a hagyomány és a múlt felfedezésében mi hoz egyes „keleti”-nek tartott írókat közelebb a modern irányzatokhoz. Itt jegyzem meg, hogy nemrég *Margócsy István* *Móricznak Sáraranyáról* állította (szemben azokkal a vélekedésekkel, amelyek avitt naturalizmusban marasztalták el a regényt): „...egyik legnagyobb szabású, s legmaradandóbb hatású gesztusa talán épp e mitizáló újraértelmezésben rejlik: Móricz a felvilágosító szociologizálás tényanyagát messzemenően átstrukturálta, s ha a

megírandó elemek összegyűjtésének szintjén engedett is a konvenciónak, a megírt jelenetek szelektálásában, az egyes elemek hiperbolisztikus felnagyításában, megkülönböztető súlyozásában messze meghaladta mind a naturalista indíttatást, mind a magyar irodalmi konvencióváltás leegyszerűsítéseit”. S azt se felejtjük el, hogy a Sárarany nemcsak az osztrák irodalom válságtudatot és nyelvbizonytalanságot hirdető, a megszólalás csődjéről és a világ átláthatatlanná válásáról szóló műveinek kortársa, hanem például a *Jean Christophe*-é is, amely a művészsors esetlegességét nem a szubjektum elbizonytalanodásában, hanem a Kristóf-szerep következtelen vállalásában, a próféta-látnok szükségszerű magányában és meg nem értettségében érzékelteti, s legfeljebb a művész-elhivatottság romantikus víziójáig jut el. Margócsy Mórícztanulmányának summázata, miszerint „a konvencióváltás felvilágosító attitűdjét maga alá gyűri a narráció semmiféle külső garanciához nem köthető individuális önkényc”, azt is sugallja, hogy egy nem ideológiai, nem konvencionális értelmezés kiszabadíthatja még az oly konvencionálisan besorolt író is, mint amilyen Móríczt Zsigmond, a XIX. századi realizmus fogdájából, és a XX. század első évtizedeinek újtíóihoz mérheti. S ezen keresztül az európai modern tendenciák egyik képviselőjét láttathatja benne (igaz, ez mindennekeelőtt a korai Móríczt-művekre vonatkoztatható). Ugyancsak sokat tehet az irodalomtörténet-írás ateinketben, hogy az ún. „kisebbségi” irodalom legjelentősebb egyéniségeit bemutatva nem a már említett „szolgáltatetika” szerint minősíti a költői életműveket, hanem aszerint, miként képes a hagyománnyal, a kortárs magyar és világirodalommal a dialógust létrehozni, illetőleg miként teremti meg a maga költészetének előszövegeit, és e megteremtett előszövegekre miként épít költészetet. Cs. Gyimesi Évának *Szilágyi Domokostól* írt könyvnyi pályaképében bősegesen olvashatunk az erdélyi költő önkéntelen és tudatos kapcsolódásairól, magyar és világirodalmi „idézetek”-ről, meg arról is, hogy ezek az idézetek, allúziók miféle jelentés- és funkcióváltáson mennek keresztül Szilágyi Domokos költészetében. „A *Kényszerleszállásban* kifejeződő szkeptikus-ironikus szemlélet – fejt ki Cs. Gyimesi Éva –, amely az emberi lét fokozat értékét egészében teszi kritika tárgyává, olyan küszöb, amelyről logikus az átlépés a személyes lét értelmével történő számvetésbe: a Napforduló című költemény fausti motivikus keretében az eltörölt szerződés pontjai a leglényegesebb egyéni életértékek körében felelnek meg. (...) Meggondolkodtató ebben a költeményben az az ambivalencia, ami a Szép új világ (Huxley) egyik szövegrészevel való - szándékolat avagy véletlen? - motivikus egyezésből származik. (...) Csakhogy a motivikus egyezés mellett feltűnő a különbség. (...) Az őt Káján-beli számvetéshez hasonlatos leltár korántsem ünnepélyes, komor, nem a harcot megeléglő ember fáradt rezignációjának tónusa jellemzi, hanem beatesen hetyke, durva cinizmus...”

Mielőtt költőt és értékelőjét az eklekticizmus vádja illetné, szeretném föl hívni a figyelmet arra az egyre általánosabbá váló módszerre (*Renate Lachmann* transzformációnak nevezi), amely a szerzőnek az előszövegekkel szemben érzékeltetett distanciáján túl egyúttal az idegen szöveg elsajátítására irányuló „kizsákmányoló” gesztusban artikulálódik, a szerző elrejtteni igyekszik az idegen szövegeket, leplezi azokat, játszik velük, bonyolult eljárásokkal teszi azokat szinte felismerhetetlenné, tiszteletlenül bánik velük (vö. Ady beates hangszerelésben), több szöveget vegyít össze, s az ezoterikához, a ludizmushoz, a szinkretizmushoz való vonzódásáról tesz tanúbizonyságot, és mindez az előszövegekkel szemben kifejezett költői szuverenitást reprezentálja. A Szilágyit követő költők (*Szőcs Géza*ra, *Kovács András Ferenc*re hivatkozom) a dialogicitásnak és az intertextualitásnak nem egészen ezt a módját választották, olykor tragikus küzdelem folyik a saját szövegbe mintegy beíródott idegen szöveg ellen, a költő annak felülmúlására, az előszövegnek szinte elhárítására, kioltására törekszik.

Annai tetszik csupán bizonyosnak, hogy a hagyományokra ilyen módon reagáló líra (bármely mércét alkalmazunk is) korszerűnek mondható, csupán a kritikuson múlik, mennyire képes tudatosítani ezt a típusú korszerűséget. Amit úgy is fogalmazhatunk: a magyar irodalom európaiságáról az európai kritikai-irodalomtudományos tendenciák ismeretében nyilatkozhat a kritikus. Amikor *Várkonyi Nándor* például már 1940-ben, a *Pannonia* című folyóiratban Márai Sándor pályáját értékelte, nem a közkeletű képletet variálta, ti. nem Márai Thomas Mann-ismeretéről szólt, hanem jó szemmel figyelt föl arra a kontextusra, amelybe például a *Zendülők* beilleszthető (joggal emlegette *Cocteau: Enfants terribles*-jét, valamint *Glaeser Jahrgang 1902*-jét), de nem Márai felértékelésének, hanem az életmű és a regény valós helyének bemérése szándékával, és rámutatva arra, mi az, ami Márait a „gyermekek lázadása”-típusú regényszerzőktől megkülönbözteti: „mintegy kivonatolja, páraszerűvé teszi a valóságot, a dolgokat jelképekké avatja”. S ahol áttétel nélküli, közvetlen irodalmi áthallást konstataált (a regény bibliai susztere Várkonyit túlságosan emlékeztette a Dosztojevszkij-figurákra), ott nem hallgatta el rosszállását.

A magyar irodalom európai kapcsolatrendszeréről kialakított, hagyományos álláspontunk – ismétlem – újragondolást igényel. Hiszen az idevágó, legutolsó egyszemélyes monográfia, a Hankiss Jánosé, az 1940-es esztendőkre elejéről való. A sok kitűnő részlettanulmány ellenére sem mondhatunk le arról, hogy komparatistikánk ezen a részterületén ne kísérreljük meg a fogalmi apparátus és a vizsgálati módszerek közelítését az újabb irodalmi jelenségekről hitelesebben számot adni képes módszerekhez. Az irodalom és az irodalmi kapcsolatok állandó mozgása arra kell, hogy késztesse: értelmező, sőt, népszerűsítő tevékenységünk a hagyományban

benne állva alkalmas legyen a hagyomány és a jelen dialógusának megértésére és megértetésére.

Felhasznált irodalom

Cs. Gyimesi Éva: *Álom és értelem*. Szilágyi Domokos lírai létértelmezése. Bukarest 1990. (Az idézetek a 64-65. lapokon.)

Fried István: *Kelet- és Közép-Európa között*. Budapest, 1986.

Hankiss János: *Európa és a magyar irodalom*. Budapest, 1942.

Hírünk a világban. Budapest, 1985. Gondolkodó magyarok. Szerk. és s. a. r. Szigethy Gábor (Balogh József, Keresztury Dezső, Illyés Gyula tanulmányaival; Márai Sándor naplójegyzetével és cikkére hivatkozásával)

Az író portréja érettségi tétel korából (beszélgetés Esterházy Péterrel). Prágai Tükör, 1994. 2. sz. 51-60.

Kulcsár Szabó Ernő: *Az új kritika helyzete és dilemmái*. Az irodalomértés helyzete az ezredvégen. Budapest, 1994.

Lachmann, Renate: *Gedächtnis und Literatur*. Intertextualität der russischen Moderne. Frankfurt am Main 1990.

Littérature hongroise- littérature européenne. Réd: István Sötér et Ottó Süpck. Budapest, 1964.

Margócsy István: *Sárarany*. In: A magvető nyomában - Móricz Zsigmondról. Szerk.: Szabó B. István. Budapest, 1993. 17-23.

Németh László: *Európai utas*. Budapest, 1973. 672-694.

Németh László: *A mitosz emlőin*. In: Életmű szilánkokban. Tanulmányok, kritikák, vallomások. Budapest, 1989. I. 555-559.

Az Új Könyvek Könyve. Összegyűjtötte és bevezette: Kőhalmi Béla. Budapest, 1937. (Márai Sándor: 219.)

Pomogáts Béla

Erdélyi magyar, szász, román irodalmi kapcsolatok a két világháború között

Transzilvánista alapvetés

A két világháború közötti időszakban, különösen a húszas években kialakított erdélyi magyar-román és magyar szász irodalmi kapcsolatok arra az „erdélyi gondolatra” épültek, amely a trianoni szerződést követő új helyzetben széles körben határozta meg az erdélyi magyar értelmiség identitástudatát. Ez a gondolat nem alkotott szerves, összefüggő és tételesen kifejtett ideológiát, mindemellett alkalmas volt arra, hogy a váratlanul kisebbségi helyzetbe került erdélyi és kelet-magyarországi magyarság, amelynek létszáma még az uralomváltást követő tömeges elvándorlás („repatriálás”) után is messze meghaladta a másfélmilliós lélekszámot (nagyjából egymillió-nyolcszázeczerre volt tehető), érzelmi kötőerőt és közösségi összetartó erőt találjon benne, általa teremtsen meg magának az otthonosság érzését, támaszkodjék szülőföldjének történelmi hagyományaira, és keresse a kölcsönös kiengesztelődés és együttműködés lehetőségét Erdély két másik nemzetével.

Az erdélyi gondolat kialakulásában komoly szerepet játszottak az erdélyi történelem hagyományai. Az erdélyi magyar, román és szász értelmiség mindig különleges érdeklődéssel vizsgálta a múltat, az erdélyi történetírást mindig jelentékeny módon befolyásolta a magyar, a román és a szász nemzeti tudat. Az erdélyi magyarság történelmi hagyományai között nem ritkán kapott hangot az erdélyi fejlődés sajátos jellegének és az erdélyi magyar politikai öncélúságnak a tudata. A transzilvánizmus ideológusai régi könyvekben és feljegyzésekben találták meg azt a történelmi örökséget, amelyre fel lehetett építeni az erdélyi magyar nemzetiségi öntudatot. Ennek az erdélyi öntudatnak a történelmi kialakulását és megnyilvánulási formáit kutatták a húszas évek erdélyi vagy erdélyi származású magyar történetírói, mint *Asztalos Miklós*, *Bíró Vencel*, *Buday Árpád*, *Gál Kelemen*, *Jancsó Benedek*, *Karácsonyi János*, *Kelemen Lajos*, *Krenner Miklós*, *Rass Károly* és *Veress Endre*. A biztos történelmi tudat kialakítása a nemzetiségi művelődés elsőrendű feladata volt, ezért az aprólékos kutatómunka mellett és előtt a szélesebb körben ható feldolgozások, összefoglalások kaptak kitüntetett szerepet. Az irodalmi élet intézményei, a napilapok és folyóiratok rendszeresen közöltek történelmi tanulmányokat és forrásszövegeket. A kolozsvári *Ellenzék* például a középkori Erdély kulturális életével és a román fejedelemségek magyar kapcsolataival foglalkozott, az *Erdélyi Helikon* a régi

Erdély címet viselő tanulmányorozata a fejedelmi és a császári korszakok történelmi intézményeit és nagy egyéniségeit mutatta be, Jancsó Benedek 1923-ban közreadott *Erdély története* című összefoglalása pedig a kisebbségi sorba szorult erdélyi magyarság történelmi tudatának kézikönyvszerű megalapozására törekedett.

A transzilvánista történelemfelfogást a legnagyobb publicisztikai hatékonysággal és művészi erővel *Kós Károly* 1929-ben Kolozsvárott közreadott *Erdély – Kultúrtörténeti vázlat* című népszerű munkája fejtette ki. Kós úgy ábrázolta Erdélyt, mint sajátos földrajzi, történelmi és kulturális egységet, amelynek népei: a magyarok, románok és szászok nemcsak „anyanemzeteikkel” tartottak fenn szoros kulturális rokonságot, hanem az együttélés több évszázados hagyományai folytán élénk művelődési kapcsolatba kerültek egymással is. A három erdélyi nép viszonylagos egysúlya hozta létre autonóm kulturális fejlődésük lehetőségeit. Ennek során a három erdélyi kultúra egymásra is állandó hatást gyakorolt: „... a különböző eredetű és különböző fajok lelkébe plántált, egymástól sok tekintetben élesen különböző kultúrákra a százados állandó együttvaló élet, érintkezés, közös sors, közös öröm és baj, közös lelki élményei is rányomták a maguk bélyegét, mely a fejedelmi korban a szellemi élet demokratikus kiszélesedése és népi megmélyülése korában válik immár feltűnően észrevehetővé.” A szerző Erdély politikai és művelődéstörténetében kísérté végig a fejlődést, a magyar, román és szász művelődés kölcsönhatását. A három erdélyi nép és a három erdélyi kultúra autonóm, egyszersmind egymásra ható fejlődésének bemutatása során nagyrészt ő határozta meg és fejezte ki a transzilvánisták történelemszemléletét.

A „történelmi Erdély” hagyományainak gondozásában és az erdélyi tudat kialakításában azonban a szépirodalom vállalta a legnagyobb feladatot. A transzilvánista irodalom jellegzetes műfaja volt a történelmi regény és elbeszélés: a Helikon írói sorra dolgozták fel Erdély történetének nagyobb eseményeit. Különösen a romantikus színekben tündöklő erdélyi középkor, az önálló fejedelemség másfél évszázada és az erdélyi reformkorszak gazdag világa igézte meg az elbeszélők képzeletét. Az erdélyi történelmi regény és elbeszélés a két világháború közötti korban a transzilvánista irodalom vezető műfajává vált. *Tabéry Géza*, *Kós Károly*, *gróf Bánffy Miklós*, *Makkai Sándor*, *Nyirő József* és *Gyallay Domokos* regényei sorra idézték fel Erdély történelmének nagy fordulatait és hőseit: *Budai Nagy Antalt*, *Dózsa Györgvöt*, *Bethlen Gábort*, *Kőrösi Csoma Sándort*, *Bolyai Jánost*, *Wesselényi Miklóst* és még másokat. A történelmi tárgyú szépirodalom széles körben tette ismertté az erdélyi magyar múlt kiemelkedő személyiségeit és eseményeit, valamint a transzilvánista ideológia eszményeit.

A hagyományok új életre keltése, a sajátos: toleranciára és szabadelvűségre alapozott erdélyi szellemiség erősítésének szándéka és a kulturális összefogás gondolata, pontosabban az a szándék és feltételezés, amelynek értelmében a kulturális, mindenekelőtt az irodalmi kapcsolatok készíthetik elő az utat az erdélyi népek (távlatosabb módon: a közép-és dél-kelet-európai népek) összefogása előtt, nos, mindez igen kedvező körülményeket teremtett ahhoz, hogy Erdély magyar, szász és román írói a közös erdélyi történelmi és kulturális értékek jegyében, az erdélyi irodalmak termékeny kapcsolatainak építése révén, a közös erdélyi felelősség alapján találkozzanak egymással. A kapcsolatok létrehozásának ezt a stratégiáját a húszas évek második felében lényegében elfogadta az erdélyi szász szellemi élet, és kisebb mértékben az ottani román irodalom is.

A nemzeti megbékélés programja

A történelmi Erdély tapasztalatai és hagyományai nemzetiségi türelmet tanácsoltak, az együttélő népek testvériségének és művelődési kapcsolatainak eszméje a transzilván ideológia alapelvei közé tartozott. Kós Károly Erdélye meggyőző erővel mutatta be az együttélés kulturális hagyományait. Mellette mások is ezeket a hagyományokat elevenítették fel. „Erdélyt – állapította meg *Szentimrei Jenő* – nem lehet, nem szabad másként felfogni, mint népek és fajok keveredő medencéjének, (...) kicsiben egy egész nemzetközi társadalomnak.” A történetíró *Asztalos Miklós* pedig nyomatékosan utalt arra, hogy a kisebbségi történetírónak „keverékfajú társadalommal” kell számot vetnie, és e társadalmat történelmileg kialakult organizmus gyanánt célszerű vizsgálnia. Román részről a helikonisták munkásságát felmérő *Ion Chinezu* szólt elismeréssel a nemzetiségi összefogás transzilvánista eszméjéről, noha az erdélyi gondolatot nem egészen fogadta el. Az együttélés hagyománya parancsoló szükségszerűségként írta elő az együttélő népek: románok, magyarok és németek megbékélését és összefogását. Ennek az összefogásnak útjában, igaz, komoly akadályok állottak: az erdélyi románok 1918 előtti és a magyarok 1918 utáni nemzetiségi sérelmei, a hivatalos politika rangjára emelt magyar és román nacionalizmus. Még progresszív körök sem bíztak különösebben abban, hogy a nemzetiségi megbékélés könnyűszerrel elérhető. Ezért különösen nagy szerep és felelősség hárult az erdélyi megértés szolgálatában a művelődési, közelebbről irodalmi kapcsolatok gondozóira. Elsősorban nekik volt lehetőségük arra, hogy szembeforduljanak a nemzeti előítéletekkel és a nemzetiségi megbékélés érdekében fejték ki tevékenységüket.

Az erdélyi népek közeledését szolgálták a húszas évek több nyelven kiadott irodalmi és művelődési folyóiratai: az *Aurora* és a *Cultura*. Az *Aurora* kétnyelvű: román és magyar folyóirat Nagyváradon jelent meg 1922 decemberétől 1923 júniusáig. Alapítója *George Bacaloglu* ezredes, a „Societatea Cele Trei Criuri” elnöke volt. E társaság is jelentékeny szerepet vállalt a román-magyar megbékélés előmozdításában, 1922-es ankétján *Bernády György*, *Karácsonyi János*, *Ligeti Ernő* és *Tabéry Géza* képviselte a magyar szellemi életet. A társaság magyar tagozatának Benedek Elek lett az elnöke. „Az erdélyi román és magyar íróknak s művészeknek” – írta Benedek Elek az *Aurora* 1923. február 15-i számában – „egy egyesületben való tömörülése korszakalkotó esemény, s annak üdvös hatása nem marad el. Ez a lépés egészen az én szívem szerint történt.” A társaság gondozásában készült kétnyelvű folyóiratot *George A. Petre*, *Keresztury Sándor* és *Salamon László* szerkesztette. Az *Aurorának*, sajnos, már csak rövidre szabott élete következtében is, nem sikerült szélesebb köröket mozgósítania.

A *Cultura* 1924 januárjában indult Kolozsvárott négy nyelven: magyarul, románul, németül és franciául. Főszerkesztője *Sextil Pucariu*, a kolozsvári Román Nyelvtudományi Intézet professzora volt, a magyar rovatot *Kristóf György*, a román *Lucian Blaga*, a németet *Oskar Netoliczka*, a brassói Honterus Gimnázium igazgatója, a franciát pedig *Yves Auger*, a kolozsvári egyetem francia professzora szerkesztette. A folyóirat programja a következőket állapította meg: „Folyóiratunk több román, magyar és német tudós és szépiró közötti megegyezés alapján jött létre, és az a hivatása, hogy összeköttetést teremtsen három legbelső lényegénél fogva különböző, de számos közös nemes érdek révén összekapcsolt etnikai tudat között. (...) Folyóiratunk mint az intellektuális kapcsolatok orgánuma arra törekszik, hogy hű képet adjon hazánk szellemi mozgalmairól, irodalmi, tudományos és művészi életéről. Távol tartva magunkat minden politikai befolyástól, bátrak vagyunk kimondani véleményünket, megőrizve ugyanakkor azt a tárgyilagosságot, amelyre az egymás iránti kölcsönös tisztelet kötelez.” A *Culturának* széles körű tudományos és irodalmi összefogást sikerült megszerveznie. Tanulmányokkal magyar részről *Buday Árpád*, *Karácsonyi János*, *Kós Károly*, *Kristóf György*, *Makkai Sándor*, *Roska Márton*, román részről *Nicolae Iorga*, *Joan Lupas*, *Sextil Pucariu*, *George Valsan*, német részről *Friedrich Teutsch*, *Oskar Netoliczka*, *Egon Ilajek*, *Lutz Korodi* jelentkezett. Műfordításokkal pedig *Bitay Árpád*, *Kiss Ernő*, *Franyó Zoltán*, *Kádár Imre* és *Octavian Goga* szerepelt a többi között. A négynyelvű kolozsvári folyóirat csak néhány hónapig dolgozott, ám e rövid idő alatt is változatos eszközökkel szolgálta a többségi és kisebbségi irodalmak tájékozódását, és széles körben népszerűsítette a kulturális megértés ügyét.

A legjobb erdélyi magyar írókat összegyűjtő és táborba szervező marosvécsi Helikon írói és folyóiratuk, az *Erdélyi Helikon* a kialakult irodalmi hagyományt támogatta, midőn a kulturális kapcsolatok kiépítéséhez fogott. Az 1926-ban rendezett első maroscsévi találkozó határozata is kimondta, hogy fejleszteni kell a magyar-román és a magyar-szász művelődési kapcsolatokat. E program jegyében kapott meghívást a vécsi várba *Emanoil Bucuța*, a román Pen-klub főtitkára és *Heinrich Zillich*, a brassói *Klingsor* című szász folyóirat szerkesztője. A Helikon írói nem politikai kompromisszumnak szánták az együttélő népek kulturális közeledését, őszintén hittek az erdélyi gondolat népeket összebékítő és irodalmakat közös munkára fogó erejében. „Nem lehet erdélyi magyar író az – hangoztatta a transzilvánizmus eszméjének egyik megalapozója, Kuncz Aladár –, aki ezekről a párhuzamos irodalmi mozgalmakról (román, szász) nem tud. Életünknek egymásra utaltsága hozza egymás közelébe ezt a három irodalmat, s lehetetlen kikerülni, hogy ezeknek egymásra hatása, egymással való bensőséges érintkezése ne legyen. Elodázhatatlan feladata az erdélyi magyar irodalomnak, hogy ezeket a szellemi érintkezéseket kimélyítse.” Erre a nemes feladatra vállalkoztak a „helikoni” irodalom képviselői, akik az „erdélyi gondolat” jegyében kísérelték meg a magyar-szász-román irodalmi szolidaritás létrehozását.

Magyar-szász kapcsolatok

A maroscsévi Helikon első éveiben szoros nézetazonosság és együttműködés alakult ki az erdélyi szász irodalmi élettel. A szász írók őszinte rokonszenvvel üdvözölték a transzilván eszméket, hiszen ők is ápolni kívánták a történeti Erdély szabadelvű hagyományait. Mint letelepdedése óta kisebbségben élő nép, az erdélyi százság jó politikai érzékkel védelmezte anyanyelvi és kulturális jogait, történelmileg kialakult jellegét. A dualista Magyarországon magyarosító politikát hirdető kormányok ellenfele volt, az 1918-as összeomlás után viszont óvatos politikai realizmust tanúsított, és az erdélyi nemzetiségek közül elsőnek illeszkedett be az új román állam kereteibe. Az erdélyi szászok közvetlenül a román hadsereg erdélyi inváziója után: 1919. január 8-án a Medgyesen tartott nemzetgyűlésen, némi vita után, kimondták, hogy elismerik a román főhatóságot, a bánáti svábok pedig, a rövid életű, francia patronátus alatt létrejött Bánáti Köztársaság bukása után 1919. augusztus 14-én határoztak úgy, hogy elfogadják a nagyromán államot. A hivatalos nagyromán nacionalizmussal szemben azonban mindkét német népcsoport önvédelemre szorult, és a hathatósabb védekezés lehetőségét ismerte fel a magyar nemzetiséggel való összefogásban. (A magyar és német nemzetiség tekintélyes erőit jelentett, az 1930-as népszámlálás adatai szerint

együttesen Erdély lakosságának 34, 23 %-át adták.) Az összefogás eszméje a húszas években még annak ellenére is sikereket ért el, hogy a szász közéletben már ekkor is léptek fel mozgalmak, amelyek inkább az elkülönülést hangoztatták. Az 1927-es romániai parlamenti választásokon, midőn az erdélyi Magyar Párt *Hans Otto Roth* német nemzetiségi pártjával koalícióban lépett fel, nyolc képviselőt és egy szenátort tudott bejuttatni a bukaresti parlamentbe. Ez volt a Magyar Párt egyik legnagyobb választási sikere.

A helikoni írók és a szász irodalom között korán kialakult az összefonódás. Különösen *Áprily Lajos*, *Kós Károly*, *Berde Mária* és *Molter Károly* szorgalmazta a szászokkal való összefogást. Berde és Molter mint német szakos tanár jól ismerte az erdélyi német irodalmat, Áprily még Brassóban kötött ismeretséget *Otto Folberth*tel, Kós pedig személyes barátságot tarott fenn *Adolf Meschendörfer*rel és *Ernst Jekelius*szal, az erdélyi szász irodalom neves képviselőivel. Így került sor arra, hogy a maroscsévi találkozók rendszeresen megjelenjék *Heinrich Zillich* és *Otto Maurer* író. 1928 júliusában Nagygyedén találkoztak a két irodalom képviselői, novemberben Kolozsvárott rendeztek *Zillich*, *Folberth*, *Hermann Kloess*, *Egon Hajek*, *Meschendörfer* és *Erwin Wittstock* részvételével szász irodalmi estet, majd 1929 szeptemberében Brassóban magyar estet, amelyen *Bánffy Miklós*, *Berde Mária*, *Bartalis János*, *Finta Zoltán*, *Kacsó Sándor*, *Kádár Imre*, *Molter Károly* és *Szombati-Szabó István* tartott felolvasást. Ezeken a találkozókön a szászok is elfogadták a transzilvánista gondolatot.

1928-ban az Erdélyi Helikon megindulását *Otto Folberth* a következő szavakkal köszöntötte: „A mi művészetünk formája a nyelv, s az erdélyi nyelvek alapjukban különböznek egymástól. De éppen ennyire igaz, hogy egész természet-élményük, legfontosabb történelmi tapasztalataink s mai sorsunk közös élménye ugyanabból a forrásból fakad. A sorsközösségből fakadó belső érdekek láncza az, ami bennünket a mélyben összekapcsol. „Ugyancsak *Folberth* írta azt a szép tanulmányt, amely a *Klingsor* 1929-es magyar számát vezette be, s amely az erdélyi öntudat, az egymásra utalt népek szövetsége mellett tett hitvallást. (Die drei Durchbrücke, Eine Vision der siebenbürgischen Landschaft, a *Klingsor* c. brassói folyóirat 1929-es évfolyamában.) *Zillich*, *Wittstock*, *Kloess*, *Hajek*, *Meschendörfer* és *Bernhard Capesius* is gyakran fejezte ki versben és prózában a transzilván eszményeket.

Rendszeressé váltak a kölcsönös fordítások és bemutatások is. 1926-ban a *Pásztortűz* szász számában *Hajek*, *Capesius*, *Zillich*, *Meschendörfer*, *Kloess* és *Folberth* verse, *Capesius* és *Zillich* elbeszélése, *Hans Wühr*, *Friedrich Müller-Langenthal* és *Karl Kurt Klein* tanulmánya szerepelt. 1928-ban ugyancsak a *Pásztortűz* és az *Ellenzék* adott közre ünnepi számot a szász irodalom alkotásaiból. A *Pásztortűz*ben *Capesius* és *Folberth* versei, *Wittstock* és *Zillich* novellái, az *Ellenzék*ben *Folberth*, *Kloess*, *Hajek*, *Meschendörfer* és *Zillich*

versei és elbeszélései jelentek meg. 1931-ben az Erdélyi Helikonban Zillich verse (Kosztolányi Dezső fordításában), Wittstock elbeszélése, Folberth, Ernst Jekelius és *Misch Orend* tanulmánya kapott helyet.

Viszonzásul a Klingsor 1926-ban és 1929-ben adott közre magyar számot, e számok *Gyallay Domokos*, Molter Károly, *Kacsó Sándor* és *Székely Jenő* novelláját, Áprily Lajos, Bartalis János és *Reményik Sándor* verseit, *Rajka László* tanulmányát, valamint Zillich és Folberth beszámolóit közölték. A beszámolók az erdélyi magyar folyóiratokat: a *Pásztortűz*-t, az *Erdélyi Irodalmi Szemlét*, az *Erdélyi Helikont* és a *Korunkat* mutatták be a német olvasónak. Az irodalmi közeledést szolgálta, hogy az Erdélyi Helikon rendszeresen tolmácsolta, illetve ismertette a szász írók műveit, és a Szépmíves Céh 1933-ban Kós Károly fordításában *Corona* címmel közreadta Meschendörfer brassói regényét (*Die Stadt im Osten*). A szász regény megjelenését követő eszmecsere az összefogás eszméjét igazolta, a regény transzilvánista mondanivalóját domborította ki.

A magyar és szász irodalom együttműködése lendületesen kezdődött, a harmincas évek közepén mégis véget ért. A szász szellemi élet vezető gárdája, maga Meschendörfer és Zillich is, valamint a *Klingsor* című folyóirat a német „völkisch” eszmék vonzásába került. Az erdélyi vagy romániai népek összefogása helyett a Harmadik Birodalom felé tájékozódtak, s hamarosan felmondták a kisebbségi szolidaritást. 1933-ban Molter Károly elitélő hangon szólt a Németországban bevezetett barbár intézkedésekről, s rokonszenvvel beszélt a német kultúra antifasiszta képviselőiről. Zillich visszautasította Molter állásfoglalását, az *Erdélyi Helikon* és a *Klingsor* között éles vita kezdődött, a szakítás rövidesen elkerülhetlenné vált. A vita a helikonisták őszinte demokratizmusát bizonyította: Molter Károly, Kós Károly és *Tavaszy Sándor* az emberi méltóságot és a humanista szellemet védelmezték, élesen határolták el a fasiszta fajelméletől és kultúraellenességtől az erdélyi gondolatot.

Az erdélyi szászok nagynémet orientációja később végzetesnek bizonyult. A második világháború végén a Romániába bevonuló szovjet csapatok a német lakosság egy részét elhurcolták, s a Gulág táboraiból igen kevesen tértek haza. A szász népcsoport egy másik része a kivonuló német hadsereggel elmenekült. Csak az ötvenes évek közepére állt helyre nagyjából az erdélyi német élet folytonossága, jöttek létre az első kulturális intézmények. A hetvenes évektől kezdve viszont megindult a németek nagyarányú áttelepülése a Szövetségi Köztársaságba: a bukaresti kormány minden egyes áttelepülőért komoly fejpénzt kapott. Az erdélyi szászok lélekszáma így nagyjából a korábbiak negyedére, ötödére csökkent, és ez igen károsan hatott az erdélyi gazdasági és kulturális életre is. Az elnéptelenedett szász városokba és falvakba a Kárpátokon túlról költözött be román és cigány lakosság, a hírneves középkori

épületek pusztulni kezdtek, vagy már el is pusztultak. Az erdélyi németek nyolc évszázados történelme drámai módon zárult le, és mindez nagyban sújtotta az ott élő magyarságot is, amely így hagyományos társnemzete nélkül maradt.

Magyar-román kapcsolatok

Igen nagy hagyományai voltak az erdélyi magyar-román kulturális összeköttetések is: *Greguss Ágost* és *Iosif Vulcan*, majd *Ady Endre* és Octavian Goga, valamint *Emil Isac* kapcsolatai már az 1918 utáni együttműködési próbálkozásokat készítették elő. Magyar részről *Benedek Elek* szolgálta eredményesen a közeledés ügyét: több munkájában is megértő szeretettel emlékezett meg az erdélyi románok törekvéseiről. Önéletrajza: az *Édes anyaföldem* (1920) tanúsította, hogy milyen őszinte jóakarattal munkálkodott a magyar-román kapcsolatok gondozásán. *Nyílt levél egy román ifjúhoz* című írásában a nemzetiségi megbékélés nemes eszméje mellett tett hitet. A két szomszédos nemzet közeledését szolgálta Veress Endre történetíró munkássága, amely nagy elismerést váltott ki a román tudományos életben. A marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság is rendszeres szervező munkával ápolta a művelődési kapcsolatokat. A magyar-román együttműködés szolgálata hatotta át *Bitay Árpád* kiterjedt munkásságát. A kolozsvári katolikus leánygimnázium, majd a gyulafehérvári katolikus teológiai akadémia román nyelv- és irodalomtanáraként foglalkozott a két nép kulturális és történelmi kapcsolataival. 1922-ben jelentette meg úttörő munkáját, *A román irodalomtörténet összefoglaló áttekintését*, amely nemcsak beható tárgyismeretről tett tanúságot, hanem a román-magyar irodalmi kölcsönhatások kutatásában is ösztönző eredményeket hozott. 1925-től 1937-ben bekövetkezett haláláig rendszeresen előadásokat tartott. *Nicolae Iorga* Văleni de Munţiben működő szabadegyetemén, amely a fiatal román és nemzetiségi értelmiség állandó találkozóhelye volt. Román irodalmi lapok: az *Adevarul Literar si Artistic*, a *Neamul Romanesc Literar*, az *Universul Literar* fórumán ismertette a klasszikus és az erdélyi magyar irodalom nagy egyéniségeit. A két nép művelődésének kapcsolatait kutatva *Széchenyi István* munkásságának román visszhangjával, a XVI. - XVII. századi erdélyi magyar történeti források román vonatkozásaival, *Eminescu* és az erdélyi katolicizmus viszonyával foglalkozott. A román tudományos élet kivételes megbecsüléssel adózott munkásságának, különösen Iorga érzett őszinte barátságot a magyar tudós iránt.

Bitay Árpád mellett mások is rendszeres kutatómunkával derítették fel a román-magyar művelődési kapcsolatok történetét. *Kristóf György*, a kolozs-

vári tudományegyetem pozitivista szellemben dolgozó professzora 1925-ben Jókai Mórról adott ki román nyelvű monográfiát, 1929-ben a romániai magyar irodalom első évtizedének eredményeit összegezte *Zece ani de literatură maghiară în România*, 1934-ben pedig a magyar nyelv és irodalom történetét dolgozta fel *Istoria limbii și literaturii maghiare* című románul megjelent könyveiben. György Lajos, a Pásztortűz szerkesztője, aki ugyancsak a pozitivista irodalomtörténetírás híve volt, *Magyar elemek a román irodalomban* (1924) című könyvében gyűjtötte össze a jelentékeny adatokat. Az irodalmi és nyelvi kölcsönhatások körében folytatott kutatómunkát Kántor Lajos, Veégh Sándor, Józsa János, Orbán László, Blédy Géza és Rajka László is.

A román tudományos élet körében Nicolae Iorga, a népszerű történettudós és államférfi figyelt fel a két együttélő nép történeti kapcsolataira. Iorga több alkalommal is kiállt a nemzetiségi jogok és a román-magyar megbékélés mellett. Szabadegyetemén, Văleni de Munțiében teret adott a magyar kultúra megismertetésének. 1922-ben *Romani și slavi*, *Romani și unguri* című előadásában a délkelet-európai népek megértésének fontosságát hangoztatta. 1924-ben, midőn az Erdélyi Múzeum Egyesület és az Erdélyi Irodalmi Társaság elküldte képviselőit a Román Kultúrliga sucevai kongresszusára, a magyar kisebbség jogainak tiszteletben tartása mellett nyilatkozott. 1925-ben pedig, midőn a nagyváradi Magyar Színház Bitay Árpád fordításában bemutatta *Apáról fiúra* című darabját, az „irodalmi testvériesülésről” beszélt. „Örülök – jelentette ki –, hogy így segíthetek a két nép között bizonyos megértést teremteni. Ha ez a két nép régebben megérthette volna egymást, megváltoztathatta volna a világ ezen részének sorsát. Népeink annyira egybetartoznak, hogy lelkeinknek is egymásra kell találniuk.”

A román szellemi élet más képviselői is sürgették a román és magyar művelődés közeledését. Emil Isac, korábban a *Nyugat*, a *Huszdik Század* és az *Esztendő* munkatársa őszinte hittel és jóakarattal kezdeményezte már a húszas évek elején a román-magyar kulturális összefogást. Az *Idea Europeana* című bukaresti folyóiratban a nemzetiségi művelődés jogát hangoztatva „a román demokrácia vallomását” fejezte ki. A kolozsvári *Napkelet* hasábjain pedig a kultúrák egyenjogúságának eszméjét fejtegette: „Önök itt magyarok, akiknek a román államhoz való tartozása is abban nyilvánul, hogy itt saját nemzeti kultúrájukat fogják fejleszteni.” Ehhez az állásfoglaláshoz csatlakozott ugyancsak a *Napkelet*ben az *Idea Europeana* neves szerkesztője, Motu Rădulescu professzor is. Avram P. Todor Iorga szabadegyetemén tartott előadásokat a magyar irodalomról, G. Bogdan-Duica egyetemi tanár 1922-ben a *Patria* című lapban írt Petőfi Sándor költészetének jelentőségéről, Iosip Popovici egyetemi tanár önálló könyvet írt ugyancsak Petőfiről, Ion Minulescu költő 1924-ben hivatalos minőségben volt jelen az érmindeztenti

Ady -ünnepségen, Octavian Goga pedig szinte rendszeres kapcsolatokat tartott fenn a romániai magyar irodalmi élet képviselőivel.

Az irodalmi együttműködés fejlesztésében alapvető szerep jutott annak a műfordítás-irodalomnak, amely mindkét részből bontakozni kezdett 1918 után. Először néhány irodalomtörténeti fontosságú antológia mutatta be magyarul a román költészetet: 1922-ben Keresztury Sándor *Új román költők*, 1924-ben *Fekete Tivadar: Szerelmes kert*, 1925-ben *Kiss Piroska: Átültetett virágok*, 1928-ban Bitay Árpád *Műfordítások román költőkből és Gáldi (Göbl) László: Műfordítások*, 1930-ban Fekete Tivadar *Klasszikus kert* című könyvei. Sorra jelentek meg *Al. Vlahuța*, *Vasile Alecsandri*, *Panaite Istrati*, *Aron Cotru* és Octavian Goga kötetei, 1934-ben pedig *Kibédi Sándor* fordításában Eminescu összes versei. Az erdélyi magyar folyóiratok önként vállalt feladat gyanánt tolmácsolták a román irodalmat, az *Erdélyi Irodalmi Szemle* rendszeresen ismertette a román társadalomtudományi kutatásokat. A kolozsvári magyar színház *Eftimiu: Prometheus*, *Caragiale: Elveszett levél*, *Mihai Șorbul: Vörös szenvedély*, *Valjen Vasilescu: Nem zörög a haraszt*, *Lucian Blaga Zamolxe és Constantin Rinletz: A hercegnő fürdője* című szindarabját játszotta *Janovics Jenő*, Kádár Imre és *E. Negruțiu* fordításában a húszas évek elején.

Román részből igyekeztek viszonzni ezeket a fordításokat. 1922-ben Nagyváradon jelent meg *Justin Ilieșiu: Laura* című antológiája huszonnégy magyar költő hatvannégy versével, 1928-ban pedig *Liviu Rebreanu* előszavával *Ion Lupu* szerkesztésében a *Povestitori unguri ardeleni* című válogatás, a „Cartea Vremii” nevű sorozatban, az erdélyi magyar elbeszélők műveiből. Az idők során Áprily Lajos, Bartalis János, *Bárd Oszkár*, Reményik Sándor és Szombati-Szabó István versei, Benedek Elek, *Kovács Dezső*, *Ligeti Ernő*, Tabéry Géza és Tamási Áron novellái jelentek meg román folyóiratokban, valamint *Nyíró József: Isten igájában* című regényének folytatásos közlésére került sor a *Boaba de Grău* című lapban. 1935-ben adta közre Octavian Goga *Madách: Az ember tragédiájának* klasszikus értékű fordítását, a *Tragedia Omului*t. Több román folyóirat: a *Cele trei Crisuri*, a *Gândirea*, a *Romania Literară*, a *Familia* és a *Gand Romanesc* foglalkozott alkalmanként a kisebbségi magyar irodalom helyzetével és eredményeivel.

Az első években sokat fejlődtek a személyes jellegű irodalmi kapcsolatok is. A Helikon írói 1928. május 12-én Bukarestben tartottak előadást, amelyen *Bánffy Miklós*, Bartalis János, Kádár Imre, *Olosz Lajos* és Tabéry Géza, valamint *Liviu Rebreanu* és *Nichifor Crainic* szerepelt. Bánffy Miklós bevezetőjében az együttműködés mellett nyilatkozott: „Úgy vélem, ebben a szerény írócsoportban általános érvényű eszmény lakozik, s talán egy jelentős tünet is: arra való törekvés, hogy ne azt keressük magunkban, ami megkülönböztetést, meghasonlást, gyűlöletet kelthet, hanem azt, ami egyesít,

ami összeköt és egymásban lel támaszt az önmagáért való művészetre való törekvésben, megteremtteni az együttműködés összhangját.” A közeledés ügyét szolgálta az az eszmecsere is, amely 1928-ban folyt a román Pen-klub és az erdélyi magyar írók kapcsolatáról: Nichifor Crainic tett javaslatot arra, hogy a kisebbségi írókat vonják be a román Pen munkájába. Zillich a szász, Kuncz a magyar írók választát tolmácsolta: örömmel fogadták a közeledést, de arra kérték a román író társait, hogy foglaljanak állást a kisebbségi jogok érdekében. Crainic válasza, majd Krenner Miklós felszólalása viszont olyan szövetkezést sürgetett, amely nem függ politikai feltételektől. Ez a javaslat azután általános helyeslésre talált, s 1932-ben Bánffy Miklós elnökletével, Berde Mária, Kádár Imre, Makkai Sándor és Dsida Jenő vezető szerepével Kolozsvárott létrejött a romániai Pen-klub magyar tagozata. E szövetség sajnos nem lett hosszú életű. Ahogy a fasizmus Kelet-Közép-Európában és Romániában megerősödött, az alakuló kapcsolatok felbomlottak. A Helikon eszményei mégis nyomot hagytak a román irodalmi életen: a fiatal nemzedéket tömörítő *Abecedar* című folyóirat erősen rokonszenvezett a transzilvánista ideálokkal. A személyes kapcsolatok is megmaradtak a magyar és román írók között.

A két irodalom közeledése eredményezte, hogy az Erdélyi Helikon lapjain megnövekedett a román irodalom fordításának és ismertetésének szerepe. A folyóirat olyan román költőket és írókat mutatott be fordítások és tanulmányok révén, mint *Vasile Alecsandri*, *Mihai Eminescu*, *Ion Luca Caragiale*, *Ion Creangă*, *Emil Isac*, *Tudor Arghezi*, *George Bacovia*, *Ion Barbu*, *Lucian Blaga*, *Ion Minulescu*, *Octavian Goga*, *Ion Pillat*, *Mihai Beniuc* és *Zaharia Stancu*. A fordítások alatt Dsida Jenő, Kádár Imre, *Kiss Jenő*, *Szemplér Ferenc*, *Bardócz Árpád* és *Fekete Tivadar* neve volt olvasható. Az *Erdélyi Helikon* adott teret *József Attila* román fordításainak. A költő 1934-ben *Zaharia Stancu*, *Elena Farago*, *Mihai Codreanu* és *Nichifor Crainic* egy-egy versének átültetésével jelentkezett. (*Aron Cotru*, *Ion Vinea*, *Ilarie Voronca* és *David Densusianu* verseit a *Korunk* számára fordította le.) A román irodalomban való tájékozódást segítette a rendszeres folyóiratszemle is, amelynek során *Szemplér Ferenc*, *Szabó István* és *Szabédi László* hívta fel a figyelmet a román irodalmi élet fejleményeire. Az Erdélyi Szépművészeti Céh kiadásában jelent meg 1932-ben Kádár Imre román népballadaválogatása, *A havas balladái*, majd 1934-ben ugyancsak Kádár Imre fordításában és *Bánffy Miklós* bevezetőjével öt román színdarab: *Caragiale Az elveszett levél*, *Goga Manole mester*, *Eftimiu Prometheus*, *Minulescu A szerelmes próbabábu* és *Sadoveanu: A mótely* című művei.

A román szellemi élet is figyelemmel kíséri az erdélyi magyar irodalmat. A fővárosi irodalmi lapokban *Ion Chinez* és *Mihail Sebastian* ismertette a Helikon íróinak munkásságát, az 1935-ös bukaresti könyvhéten sikerrel

szerepelt az Erdélyi Szépmíves Céh. Különösen *Corneliu Codarcea* és *Ion Chinezu* támogatta a romániai magyar irodalom ügyét. Codarcea baráti kapcsolatban állott *Kuncz Aladárral* és *Áprily Lajossal*, Chinezu pedig 1930-ban jelentette meg Kolozsvárott *Aspecte din literatura maghiară ardeleana* című könyvét, amely az erdélyi magyar irodalom fejlődését és eredményeit mutatta be. Azóta is ez az egyetlen irodalomtörténeti összefoglalás, amely az erdélyi magyar irodalmat a román olvasóközönség számára világítja meg. E vállalkozások azt célozták, hogy a magyar és román kultúra kölcsönösen megismerje egymás értékeit és törekvéseit.

A kölcsönös igyekezetet mégsem kísérte igazi és tartós siker: a harmincas évekre a román politikai és szellemi életben éles jobboldali fordulat ment végbe, elhatalmasodott a nacionalista türelmetlenség és a kisebbségellenes gyűlölet. Sajnos, számos kiváló, korábban magyarbarátnak számító író esetében is. Az erdélyi magyar-román irodalmi közeledés és összefogás eszméje ezért akkor is inkább szép álmom maradt, amely kevésbé képes gyengíteni a türelmetlen nacionalizmus erejét.

Politika és kultúra

A három erdélyi nemzet irodalmi kapcsolatainak megszervezésére irányuló jószándékok, sajnos, több alkalommal is elbuktak a kedvezőtlen körülmények között. (A húszas évek „helikonista” kísérletei után ugyanez történt 1935-ben a *Familia* című nagyváradi román folyóirat magyar-román írótalálkozót szorgalmazó erőfeszítéseivel; majd 1990-ben Budapesten rendezett értelmiségi „kerekasztal” törekvéseivel: mindkét esetben a román nacionalista politika akadályozta meg a két szomszédos nemzet írástudóinak párbeszédét, 1935-ben azzal, hogy Babits Mihálytól megtagadták a beutazási vízumot, 1990-ben pedig a marosvásárhelyi magyarellenos pogrom véres kiobbantásával.)

A nemzetek közötti kapcsolatok alakításának ugyanis két stratégiája lehetséges - legalábbis ezt tanúsítja az elmúlt évtizedek európai történelme. Az első és kedvező eset az, ha a politikai vezetőkben, a kormányokban megvan az a kompromisszumkészség, amelyet a kapcsolatok szervezése megkövetel, kivált akkor, ha először a kölcsönös bizalmatlanságot, a történelmileg kialakult érzelmi ellentétet kell eloszlatni. Az ilyen módon megnyilvánuló politikai akarat érvényesülését, eredményességét azután a kultúra képviselőinek kell felerősíteniük. Ez történt például a második világháború után a német-francia történelmi megegyezés medrében, minthogy a két, egymással hagyományosan szembenálló, egymás ellen a huszadik században két véres háborút vívó nemzet felismerte a kölcsönös megbékélés, a gazdasági, politikai és kulturális együttműködés előnyeit, sőt szükségességét.

A második esetben lényegében komolyabb politikai támogatás nélkül, pusztán a kulturális élet munkásai: írók, művészek, tudósok keresik a kölcsönös kiengesztelődés és együttműködés lehetőségeit. Az irodalom, a művészet, a tudomány ilyenkor általában a kulturális „hid” szerepét próbálja betölteni, ennek a „hidnak” a felépítését és biztonságát azonban nem szavatolja politikai akarat. Igazából ilyen természetűek voltak a huszadik századi, különösen a Trianon utáni magyar-román kapcsolatfelvétel, ismerkedés és párbeszéd kísérletei. Szép eredményeket, időnként még szebb reményeket termett ez a kapcsolatfelvétel is, mindazonáltal adatszerűen ki lehet mutatni, hogy a politikai bizalmatlanság, a nacionalista türelmetlenség mindig tönkretette vagy legalábbis megrontotta ezeket az eredményeket és reményeket. Mára tulajdonképpen nyilvánvalóvá vált, hogy pusztán a kultúra képviselői, még a legjobb szándékok birtokában is, a politikai akarat, a politikusok kompromisszumkésztsége nélkül nem tudják elérni az oly áhított magyar-román történelmi megbékélést és kiegyezést.

Mindez persze kevésbé vigasztaló. A kulturális közeledés kísérleteiről, a mindig új erőfeszítésekről, a párbeszéd készségről, meggyőződéseim szerint mégsem szabad lemondani. A magyar-román megbékélés és kiegyezés ügye a közép-európai régió egyik legfontosabb stratégiai, mondhatnám így is: geopolitikai érdeke, sőt európai érdek, amelynek az európai egységet és stabilitást kellene szolgálnia. Az írók, a művészek, a tudósok ezért nem is tehetnek egyebet, minthogy továbbra is keresik a találkozást, a párbeszéd lehetőségét. Igyekezetünket egyszer talán majd igazolni fogja a történelem.

Holger Fischer

A percepciótól a kölcsönösségig – kapcsolattörténet a hungarológiai kutatásban

1. Bevezetés

Az idei konferencia tárgya „A magyar irodalom és a magyar kultúra európai kapcsolatai”. A tervezett előadások azonban – nagyon kevés kivételtől eltekintve – csak az irodalmi kapcsolatokról szólnak. Ez már önmagában is beszédes tény! Minthogy sem irodalomtörténész, sem filológus nem vagyok, természetesen nem merészkedtem irodalomtudományi témát választani. Sokkal inkább néhány gondolatot szeretnék önök elé tárni kollégáim és saját országismeret-központú kutatásaimból. E tapasztalatokat a regionális tudományokat is bevonó hungarológia-oktatás során főképp német nyelvterületen, továbbá Franciaországban és Finnországban gyűjtöttem. A hungarológiát szélesebb értelemben, interdiszciplináris tudományként fogom fel, mely azonos a Köpeczi Béla által már a nyolcvanas években használt hungarológia-fogalommal. Tehát az irodalmiakon túl azokat a kapcsolatokat állítom vizsgálódásom előterébe, amelyek érdemesek arra, hogy lektorok is – sőt, éppen ők – foglalkozzanak velük.

Szeretném Önöket az olykor talán provokatívan hangzó megjegyzéseimre és a kapcsolattörténeti kutatások értékéről vallott felfogásomra előkészíteni, ezért engedjék meg, hogy bevezetőül szó szerint idézzek egy tanulmányból: „Hiszen még ma is meglehetősen sokan vannak a magyar tudományosság számottevő tényezői között olyanok, akik elítélik azt, ha magyar tudósok külföldi tudományos kérdésekbe, a nagyvilág tudományos problémáiba beleszólanak. A kislelkűség, a szűk látókörűség még ma is fölháborodik azon, ha magyar tudós külföldi folyóiratokban helyet mer kérni olyan tanulmányok számára, amelyek nem speciálisan magyar dolgokról szólnak.” S néhány oldallal odébb: „...mi magyarok kevésbé tudjuk eredményeinket a külföldi köztudatába belejuttatni...Nemcsak nyelvünk zárkózottsága ennek az oka, hanem az is, hogy nagyon kevés tudós forog közülünk a külföld tudományos köreiben. Nemigen tudunk idegen nyelven érintkezni, kormányunk nagyon keveset költött arra, hogy tudósainkat külföldre küldje...sürgette, hogy ismertessük a külföldön hazánkat, publikáljuk minden eredményünket több idegen nyelven is. Küldjünk sokakat a külföldi kongresszusokra s kapcsolódjunk bele a külföld, a nagyvilág tudományos mozgalmába. A pusztában kiáltó szava volt ez. Az Akadémia tudományos eredményei nem

jelenni meg idegen nyelven...A tudományos élet „vezérsillagai” csupán magyar filológusok, nyelvészek és történészek voltak s ezek egyáltalában nem is vettek tudomást a külföldről, sőt kinevettek mindenkit, aki kifelé gravitált, szemrehányást tettek a kormánynak és a mecénásoknak, ha külföldi tanulmányutakat támogattak. Jókora adag kishitűség is volt ebben, mert úgy is hallottam okoskodni, „hogya mi úgysem érjük utol a külföldet”, a nagy nemzeteket...Hihetlen volt a vakság, az elfogultság, a szűklátókörűség.”

A hallgatóság illetén „megrovása” után természetesen felvilágosítással tartozom Önöknek az idézet szerzőjét és megjelenési idejét illetően. Egy életrajzi méltatásról van szó, amelyet *Cholnoky Jenő*, a magyar földrajztudós írt 1920-ban elődjéről, *Lóczy Lajos*ról, az első földrajzi tanszék egykori professzoráról.¹ Az idézet tehát a századforduló körüli helyzetről szól. De vajon annyira más lenne a mai helyzet?

2. Fogalmak

Először is néhány szót a fogalmakról és tartalmukról. Ezeket a köznyelv és az idevágó lexikonok is meglehetősen egyértelműen határozzák meg.

A percepció egy élmény- vagy gondolati tartalom érzéki, lényegileg nem-tudatos érzékelését vagy felvételét jelenti. Ha az a felvétel tudatosan megy végbe, akkor appercepcióról beszélünk.

A recepció ezzel szemben már magasabb fokot képvisel, mint a percepció, amennyiben már idegen szellemi és anyagi kulturális javak átvételét jelenti.

Más szóval, a recepció több lépést tartalmaz: először a tudatos érzékelést, majd a tudatos átvételt. Ismert művelődéstörténeti példák a recepcióra: a középkori német városjog átvétele Kelet-, Középkelet- és Délkelet-Európa nagy részén, vagy a napóleoni *Code civil* átvétele Németország egyes részein 1806-ban.

A kölcsönös kapcsolat – még világosságban a kölcsönösség – fogalma oly egyértelmű, hogy gyakran hiába keressük az idevágó lexikonokban. Döntő itt a váltakozó, kölcsönös átadás és átvevés, ill. a dolgok kölcsönös egymásra hatása. Ideillő példákat főképp a természetben, ill. a természettudományos-technikai szabályrendszerekben találhatunk, a szellem- és a művelődéstörténet területén kevésbé. Ideillő, viszonylag aktuális példaként említeném a történettudomány és a politika viszonyát a Kádár-korszak késői szakaszában,

¹ Cholnoky, Jenő: *Lóczy Lajos*. In: *Földrajzi Közlemények* 48 (1920), S. 33-74, hier S. 36-37, 73-74.

valamint az 1956-os események újraértékelésének jelentőségét a Kádár-rendszer legitimációjára nézve.

Az irodalomtudomány kissé eltérően értelmezi az általam bevezetett három fogalmat. Ha belepillantunk a megfelelő irodalomtudományi lexikonokba, látjuk, hogy a percepció és kölcsönösség, ill. kölcsönös kapcsolat mint fogalmak nem használatosak. A recepció ezzel szemben gyűjtőfogalomként jelenik meg, amely mindhárom fogalom tartalmát egyesíti.²

Nincs szándékomban megbántani a nagyrabecsült irodalomkutató kollégákat, de mégis felmerül bennem a gyanú, hogy ezáltal meglehetősen elmosódik a recepció fogalma, s így lehetővé válik, hogy a kapcsolattörténeten belül a recepciókutatások eme gyűjtőfogalom szelektív módon egymástól nagyon különböző elemeit tárgyalják. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy mindig így is történik. Megeshet tehát, hogy ha irodalmi kölcsönkapcsolatokról és kölcsönösségről beszélünk, akkor tulajdonképpen csak egy eredeti értelemben vett recepcióról van szó, és ha recepcióról beszélünk, akkor az nem más, mint egyszerű percepció, talán appercepció, azaz egy gondolati tartalom nemtudatos, ill. tudatos érzékelése és felvétele, tudomásul vétele. Folytatnám ezt a kis kihívást: Noha egy magyar író regényének német fordítása percepcióra, ill. appercepcióra utal, amennyiben feltételezzük, hogy a regényt tényleg el is olvassák – bár az eladási statisztikákból ítélve ez nem mindig következik be –; a fordítás megléte önmagában azonban még nem bizonyíték az érzékelés intenzitására, és különösen nem az eredeti értelemben vett recepcióra. Ehhez be kellene bizonyítani, hol és milyen módon vették át az „idegen” kulturális terméket. Kölcsönösségről pedig véleményem szerint csak akkor beszélhetünk, ha bizonyítható, hogy a magyar regénynek átvették a sujet-jét vagy más elemeit a német nyelvű irodalomban, s ez viszont valamilyen módon befolyásolta a magyar szerzőt. Ez a bizonyítás azonban nem egyszerű dolog.

² Vö. az idevágó definíciókat, többek között in: Alföldy, Jenő: *Irodalmi fogalomtár*. Budapest 1992.

Best, Otto F.: *Handbuch literarischer Fachbegriffe*. Definitonen und Beispiele. Überarb. u. erw. Aufl. Frankfurt/M. 1994 (= Fischer Taschenbuch 11958).

Lorenz, Otto: *Kleines Lexikon literarischer Grundbegriffe*. München 1992. (= Uni-Taschenbücher 1662).

Wörterbuch der Literaturwissenschaft. Hrsg. v. Claus Träger. Leipzig 1986.

3. A kapcsolattörténeti kutatások témakörei

E konferencia kezdeményezői bizonyára abból az alapfeltevésből indultak ki, hogy a külföldön tevékenykedő lektorok nagymértékben képesek arra, hogy a hazájuk, ebben az esetben Magyarország, és a vendéglátó ország közötti kapcsolatokat minden irányban kutassák. Nem akarok kételkedni ebben a tézisben; csak szeretnék rámutatni, hogy számos terület létezik a nyelven és irodalmon túl is, amellyel véleményem szerint érdekesebb lenne foglalkozni a magyar-német kapcsolattörténet keretében. Olyan területek ezek, amelyek ráadásul gyakran sokkal jobban megfelelnek az egyetemi hallgatók érdeklődésének és jobban beleillenek a képzésükbe, mivel – és ezt ne felejtjük el! – egyáltalán nem minden hallgatónk akar filológus lenni. Ezekkel a témákkal a lektorok szaktudományos képzés nélkül is foglalkozhatnak. A kérdést másképp is fel lehet tenni: Miért van az, hogy a lektorok majdnem mindig csak filológiai szakpárosítással rendelkeznek? Valóban annyira elképzelhetetlen egy lektor magyar-történelem, magyar-művelődéstudomány, magyar-társadalomtudomány vagy magyar-természet-tudomány szakpárosítással?

3.1 Történelem

Az irodalmi kapcsolatok mellett mindenekelőtt a történelmi kapcsolatokat vették figyelembe és kutatták a legintenzívebben. A legkorábbi középkortól a jelenig ível a bemutatott történeti időszakok és témák sora. Hogy csak néhány példát és kérdésfelvetést említsünk: A bajor-magyar kapcsolatok 1000 éve; Az ún. hospites, azaz a Németországból, Franciaországból, Flandriából és Itáliából származó, Magyarországra hívott kereskedők és kézművesek szerepe a magyar városiasodás fejlődésében, valamint Magyarországnak a hazájukhoz fűződő kapcsolatában a XII. és a XIII. század során; Az itáliai-magyar kapcsolatok a reneszánszban; A XVI-XVII. századi magyar jószág- és borexport jelentősége Magyarország Európa többi országához fűződő kapcsolatában; Az 1848-as európai forradalmak és a magyar szabadságharc; Az 1919-es Magyar Tanácsköztársaság és nemzetközi dimenziója; A két világháború közötti magyar revizionista politika jelentősége a Németországhoz és Olaszországhoz fűződő politikai kapcsolatokra nézve; a német-magyar külkereskedelem az 1930-as években; Az 1956-os magyar forradalom jelentősége a többi állammal való politikai kapcsolat szempontjából; A Varsói Szerződés és a KGST szerepe Magyarország és a többi szocialista ország kapcsolatában stb. Bizonyára helyénvaló, hogy ezekkel a témákkal többnyire történészek foglalkoztak; másrészt e példákon belül van

sok kisebb, körülhatároltabb, történelmi jellegű kérdés, amelyet a nem-történészek is fel tudnának dolgozni.

3.2 Kultúra

A kultúra tág terén számos példát találhatunk a recepció és a kölcsönös kapcsolatok mélyreható jelenségeire.

A képzőművészetek területén egyenesen az volt és ma is az a szabály, hogy a művészek hosszabb időre külföldre mennek, hogy ottani tartózkodásuk a művészi alkotásban inspirálja és befolyásolja őket. Bizonyára nagyon hasznos feladat lenne ezt a folyamatot egyszer a jelenleg alkotó művészknél részletesen megvizsgálni, annál is inkább, mivel itt éppen olyan folyamatokról van szó, amelyek mindkét irányba hatnak. S mi a helyzet az építészet terén? A nyugat-európai városokból ismert építészeti posztmodernség utat tör magának a mostani magyar építkezési lázban, ezt veszik át Magyarországon, vagy pedig sikerül a magyar építészknak sajátos, jellegzetesen magyar építészeti elemeket megvalósítaniuk? Talán már léteznek is a hetvenes évek vége óta *Makovecz Imre* és *Csete György* nevével fémjelzett ún. magyar organikus építészet előnyomulásának jelci? Kérdés kérdés hátán, amelyre jó lenne választ kapni.

Hasonló a helyzet a zenével is. A kérdésselvetések köre majdhogynem kimeríthetetlen, és messze túllép Bartók Béla és Kodály Zoltán nemzetközi hatásán és recepcióján. Például megkérdezhetnénk, és ez minden bizonnyal nagyon érdekelné fiatal diákjainkat, hogy létezik-e a magyar rockzenének recepciója külföldön? Én személyesen még jól emlékszem az OMEGA és a Locomotiv GT óriási sikerű NSZK-beli fellépéseire a hetvenes évek elején. Hogy áll a helyzet a mai rockegyüttesekkel? Milyen mértékben vesznek tudomást a magyar népzénéről vagy a táncházmozgalomról? Vagy egy másik példa: tudjuk, hogy a Győri Balett kiváló hírnévnek örvend. Az azonban már kevésbé ismert, mennyire intenzíven működik együtt ez a balett a leghíresebb európai balettegyüttesekkel és táncszínházakkal, és milyen mély az egymásra gyakorolt művészi hatásuk.

Ellentmondásos a modern magyar film helyzete is. Jóllehet *Fábri Zoltán*, *Jancsó Miklós*, *Makk Károly*, *Mészáros Márta*, *Szabó István* stb. filmjeit széles körben ismerik nálunk, vetítik is őket, de csak a televízió késő esti műsoraiban és a kis művészmozikban, ami azonban valódi recepciójukat illeti, arról még egy részletesebb tanulmány sem ismeretes előttem.

3.3 Politika és gazdaság

A politika és gazdaság területén lényegesen egyoldalúbb a recepció, azaz általában Magyarország az átvető, Németország és mások az átadó felek a kapcsolatban. Ez az aktuális példák közül különösen kiviláglik. Ebben központi

szerepet játszik az az átalakulási folyamat, amely Magyarországon és a többi egykori szocialista országban 1989 óta zajlik. Mind politológusok, mind közgazdászok vizsgálják a kérdést, hogy a rendszerváltás mennyiben saját, önmaguk által meghatározott szabályok szerint zajlik az érintett országokban, illetve milyen mértékben vesznek át idegen, nyugateurópai vagy amerikai modelleket. Magyarország méretei és áttekinthetősége miatt különösen alkalmas ilyesféle vizsgálódásokra. Az alkotmányban rögzített politikai rendszert, melynek jellemzői a kormányzati (executív), törvényhozási (legislatív) és bíraskodási (judikatív) területek közötti hatalomfelosztás, valamint egyes intézmények tervezett feladatköre és szerepe – ilyenek pl. a köztársasági elnök, a kormányelnök, a jogrendszer, és a választási rendszer is – messzemenően a német alkotmánymodell alapján vették át. Mindamellett van néhány jellegzetesség, így a helyi önkormányzatok, amelyek önálló magyar fejlődés eredményei. Hogy éppen a német modellt vezették be, és nem a francia vagy az amerikai elnöki rendszert, sem pedig az angol többségi választási rendszert, annak az az oka, hogy a rendszerváltás idején, ill. az Antall-kormányban vezető szerepet játszó alkotmányjogászok, történészek és politológusok többsége tanulmányait főképp Németországban végezte a 70-es és 80-as években vagyis szakmai-tudományos szocializációjukban inkább német háttérrel rendelkeztek. Ez nem érvényes a magyar szociológusokra és közgazdászokra: ők sokkal inkább az angol-amerikai tudományos világban tevékenykedtek, azzal az eredménnyel, hogy mindkét területen, azaz a szociológia és a gazdaság, ill. a közgazdaságtan terén sokkal gyakoribbak az angol, ill. amerikai minták.

Éppen a politika területén kínálkozik tehát a témák sokasága kisebb-nagyobb vizsgálódásokra, amelyek során a recepciónak, vagyis az idegen szellemi és anyagi javak tudatos átvételének okait és mechanizmusait kitűnően fel lehet tárni. Mindamellett megismétlem a megszorítást, hogy ez a recepció meglehetősen egyoldalú, s kölcsönhatásról aligha lehet beszélni. Nem ismerek egyetlen példát sem, történelmit sem, arra nézve, hogy a külföld Magyarországon kifejlesztett politikai mintákat és jelenségeket átvett volna. Magyarország, sajnos, politikai fejlődésében már csupán perifériális elhelyezkedése miatt is, Nyugat-Európához képest majdnem mindig hátul kullogott... Csupán a szocialista rendszer esetében volt kivételesen más a helyzet. Bizonyára érdekes lenne megvizsgálni, hogy átvette-e a többi szocialista ország a Kádár-rendszer néhány liberális elemét, s ha igen, melyek voltak ezek.

3.4 Társadalom

Úgy tűnik számomra, a társadalom területén a percepció-, recepció- és kölcsönösségi jelenségeket sokkal nehezebb megvizsgálni, és vizsgálatuk

kevesebb sikerrel is kecsegtet, mivel ezek a jelenségek valószínűleg még egyoldalúbbak, mint az eddig felsoroltak.

A következő vizsgálatok és kérdésfeltevések azonban elképzelhetők: Mennyiben vették át a magyar társadalom polgárosodása során a múlt század második felében és a századelőn a nyugati polgári társadalom egyes modelljeit? Ugyanezt meg lehetne vizsgálni a múlt század végén létrejövő munkásság esetében is, különös tekintettel a külföldről beáramló szakmunkásság szerepére. Vagy idézzünk egy időszerű példát: milyen minták és megjelenési formák szerint viszonyul a magyar társadalom a nyugati fogyasztói viselkedésmódokhoz, hiszen ezek kétségkívül megfigyelhetők a mai magyar társadalomban is?

3.5 Természettudomány és technika

Ez a terület az első pillantásra teljesen eltér az általános kérdésfelvetésünktől. Én mégis szeretnék néhány példa segítségével rámutatni arra, hogy épp e területen mind a múltban, mind a jelenben különösen intenzív, mindennapi életünket is befolyásoló recepció és kölcsönhatások léteztek és léteznek. Példáim az általam koordinált és a Német Kutatási- és Technológiai Minisztérium és az OMFB által finanszírozott „A német-magyar kapcsolatok története a természettudomány és a technika terén” című közös német-magyar kutatási programból származnak. Ebben a kutatásban a kétoldalú technológia-, modernizálás- és tudománytranszfer kérdései állnak előtérben, mint például: Kik a transzfer szereplői? Melyek a transzfer okai és motívumai? Melyek a transzfer történelmi-politikai és társadalmi-gazdasági keretfeltételei? Milyen minták és modellek szerint zajlanak le a transzfer-folyamatok?

Konkrét témák többek között a következők: „A vaskohászati technológia elterjedése a késő középkorban Magyarországon”, „Textiltechnikai transzfer a céhek korszakában”, „Német-magyar kapcsolatok az orvostudományban és a természettudományban a XVI-XVIII. században”, „Kapcsolatok az elektrotechnikában és a gépgyártásban az I. világháború előtt”, „Német-magyar kapcsolatok a vegyészetben, az élelmiszervegyészetben és a vegyiparban az I. világháború előtt”, „Német-magyar kapcsolatok a természettudományban (matematika és fizika) a XIX-XX. században”, „Magyar természettudósok a két világháború között Berlinben”, „Német-magyar kapcsolatok a földrajztudományban a két világháború között”.

4. Összefoglalás

Kedves kollégáim! Remélem, elfogadják előadásom üzenetét, akkor is, ha nem is tudják vagy akarják osztani részleteiben a véleményemet. Még egyszer szeretném világosan kifejezni: anélkül, hogy kétségbe akarnám vonni az irodalom jelentőségét a filológiára és a kapcsolattörténeti kutatásokra nézve, az a véleményem, hogy a lektorok képzése s így általában a hungarológia-oktatás külföldön, amely nagyrészt az Önök feladata, túlságosan irodalomközpontú. Ugyanez érvényes a kapcsolattörténeti kérdésfeltevésekre is. Ezzel szemben nagyon sok olyan terület létezik, amely kiválóan alkalmas recepció- és kölcsönhatásvizsgálatokra, amint az rövid felsorolásomból is kiderül. Olyan témák ezek, amelyeket eddig igen elhanyagoltak, noha a lektorok is nagyon jól fel tudnák dolgozni őket, különösen, ha egy kissé módosítanák Magyarországon a lektorképzést. S e témák lényegesen jobban megfelelnek egyetemi hallgatóink érdeklődésének, akiknek csak egy része akar valóban – sajnós legtöbbször munkanélküliségre ítelt – filológus lenni.

Richard Pražák

Cseh-magyar kulturális kapcsolatok a felvilágosodástól 1848-ig

A cseh-magyar kulturális kapcsolatok a felvilágosodástól 1848-ig hosszú időszakot fognak át a 18. század közepétől a közép-európai forradalmak kialakulásáig, azaz a 19. század negyvenes éveinek végéig, amikor is száz év leforgása alatt gyökeresen megváltozott mind a cseh, mind a magyar társadalom arculata. Az olmütz-i Societas incognitorum eruditorum kezdeményezése és a magyar kérdés iránti érdeklődése meghatározó volt a Cseh Királyi Tudós Társaság tevékenységében is. Ezt bizonyítja, hogy a társaság külföldi tagjai közt sokan voltak magyarországiak (pl. Batthyány, Pasquich, Engel, Rummy). A felvilágosult cseh és magyar történészek egyre nagyobb érdeklődést tanúsítottak a szomszédos népek történelme iránt. Ez jellemzi *Gelasius Dobner* életművét, aki a 18. század 60-as éveiben a felvilágosult kritikai történetírás másik élvonalbeli történészeivel, a magyarországi *Pray Györggyel* levelezett, vagy hivatkozhatunk *Virág Benedek* munkásságára, aki a Přemysl- és Árpád-ház valamint a Luxemburgi Zsigmond korabeli cseh és magyar történelem közös vonásai iránt érdeklődött.

A csehországi latin humanizmus, melynek kiemelkedő személyiségei, mint *Bohuslav Hasištejnský z Lubkovic*, és *Jan Šlecht z Všehrd* a Jagellók magyarországi udvarában is működtek, méltán keltette föl a felvilágosult cseh tudomány érdeklődését a germanizációs tendenciák felerősödése idején. Az először a dunamenti irodalmi társaságban, a Sodalitas litteraria danubiana-ban fölbukkanó közép-európai humanista együttműködés eszméje 1784-ben visszatér *František Faustin Procházkánál* a közép-európai felvilágosult tudósok együttműködésének nagy horderejű gondolataként. *Josef Dobrovský*, a cseh felvilágosodás legjelentősebb tudósa is megtalálta a magyarokkal való együttműködés útját. A cseh hungarisztika megalapozásában betöltött szerepét a *Josef Dobrovský als Hungarist und Finno-Ugrist* (Brünn 1967) c. monográfiámban dolgoztam föl. A cseh- és magyarországi jakobinus-kapcsolatok fejezetébe Kazinczy Ferencen kívül a cseh illetve magyar kultúra számos kiemelkedő alakja sorolható, pl. a morvaországi református egyház szuperintendense *Blažek Mihály*, valamint *Verseghy Ferenc* és *Batsányi János*, akik Kazinczy sorstársai voltak a brünni fogságban. E kapcsolatok hatással voltak a szabadkőművesek körére is, a brünni zu wahren vereinigten Freunden páholy tagja volt például *Festetics Imre*, a keszthelyi Georgikon megalapítójának, *Festetics Györgynek* öccse. A magyar történelem

romantikus koncepciójának megalkotója, a monarchista *Fessler Ignác Aurél* – akinek magyar történeti szintézisét *František Palacký* is olvashatta – minden bizonnyal ismert volt a morvaországi szabadkőművesség arisztokrata irányzatához tartozó *Josef Mitrovský* előtt, aki a magyarországi jakobinusok sorsát is nagy figyelemmel kísérte. *František Deym* gróf, a cseh nemesi patriotizmus képviselője pártfogásba vette és foglalkoztatta Tábor melletti uradalmán, Vodicében a brünni fogságra ítélt magyar jakobinust, *Hirgeist Ferencet*.

A magyar rendi patriotizmus mindig élénk érdeklődésnek örvendett cseh földön. Kramerius cs. kir. hazafias újságjában jelentős figyelmet szentel az 1790-91-es magyar országgyűlésnek és a pesti egyetem magyar tanszéke megalapításának. Utóbbi példaként hatott a prágai egyetem cseh nyelvi és irodalmi tanszékének létrehozásakor. Cseh- és Morvaországban nagy érdeklődéssel fogadták a hírt, hogy 1802-ben Széchenyi Ferenc megalapította Pesten a Magyar Nemzeti Múzeumot. Széchenyi hazafias tett mintaként szolgált Hugo Salm grófnak a Morva Múzeum létrehozásában, amint ez 1816-os levelezésükből is kitűnik.

Széchenyi Ferenc cseh- és morvaországi kapcsolatai a korszak cseh-magyar kulturális kapcsolatainak egyik legjelentősebb fejezetét jelentik. Széchenyi mintegy fél évet töltött cseh földön 1794 őszétől 1795 tavaszáig a magyarországi jakobinus szövetkezés leleplezése után. Amikor ugyanis Széchenyi titkárát, a mozgalomban vezető szerepet játszó Hajnóczy Józsefet elfogták, Széchenyi attól tartott, hogy az ügy kivizsgálásakor ő is gyanúba keveredhet. Ezért inkább elutazott nővéréhez, Desfour grófnőhöz és felváltva élt annak prágai kisoldali palotájában és a Desfourok családi fészkében Hrubý Rohozecben, illetve a Turnov melletti Malá Skala-i kastélyban. Csehországi tartózkodása idején Széchenyi megismerkedett a cseh nemzeti újjászületés jelentős képviselőivel, többek közt Josef Dobrovskýval, *Václav Fortunát Durych*-hal, *Karel Rafael Ungarral*, *Jan Bohumír Dlabáč*-csal, *Antonín Strnaddal* és többükkel levelezésben is állt.

Széchenyi Istvánnak is voltak Csehországhoz fűződő kapcsolatai, hiszen 1810 és 1813 között Uherský Brodban, Vysoké Mýtoiban és Prágában katonáskodott. Gyakran ellátogatott Hustopečébe és Jeseník fürdőhelyre, ahol a híres orvosnál, a hideg borogatásos módszeréről ismertté vált dr. Pressnitz-nél kezelte magát. Széchenyi István reformtevékenységét különösen a cseh liberális tábor morvaországi képviselői értékelték: *František Škorpík*, akinek első cseh nyelvű Széchenyi-életrajza 1837-ben jelent meg Kuzmány Hronka c. folyóiratában és *Cyril Kampelík*, aki a szlovák *Alexandr Boleslavín Vršovskýval*, *Ludovit Sturral* és *Jan Kollárral* folytatott levelezésében nagy rokonszenvvel írt Széchenyi reformjairól és a magyar reformmozgalom liberális törekvéseiről.

A magyar reformok kezdeti fellendülése idején, még az 1830-1848-as főszakasz előtt, František Palacký Pozsonyban tartózkodott, és ekkor naplójegyzései és levelezése tanúsága szerint a magyar reformtörekvések radikalizmusa és demokratizmusa erősen hatott rá. Palacký fő pártfogója Pozsonyban az 1790-91-es magyar országgyűlés egyik főszereplőjének, Balogh Péternek a lánya, Zerdahelyi Nina volt.

A magyar reformkori irodalom fogadtatása is pozitív volt Csehországban. A magyar irodalomnak és fő képviselőinek: a Kisfaludy testvéreknek, Berzsenyinek, Kazinczynak és Vörösmartynak már 1929-ben figyelmet szentelt František Palacký „A magyarországi népekről, különösen a szlávokról” című cikkében. (Časopis českého Muzea, 3. évf, Prága 1828, 4. k. 11-38. o. (Ebben az időben Palacký nemcsak Vörösmartyval, hanem a Magyar Tudományos Akadémia elnökével, *Teleki Józseffel*, titkárával *Döbrentei Gáborral*, és idő előtt elhunyt pozsonyi történész diáktársával, *Petrovics Friggyessel* és másokkal is levelezett. Teleki javaslatára Palackýt 1834-ben a Magyar Tudományos Akadémia tiszteletbeli külföldi tagjává választották.

A magyar irodalomból már 1844-ben ismert volt Petőfi Sándor neve, 1847-ben pedig megszülettek verseinek első cseh fordításai, minden bizonnyal *Karel Sabina* tollából, aki már 1840-ben recenzálta a Květy című lapban *Jósika Miklós: Csehek Magyarországon* című regényét (Pest, 1839). Jelentős tett volt, hogy 1842-ben Prágában megjelent *Pyrker László* egri érseknek a kereszténység kezdeteiről szóló monumentális eposza, *A szent hajdanna* gyöngyei *Karel Vinašický* fordításában. Ez a mű Klopstock klasszikus eposzáinak, a *Messias*nak magyarországi változata. A Kisfaludy Sándor által először alkalmazott Himfy-strófát felhasználta *František Ladislav* čelakovský cseh költő is, pl. *Pomněňky vatavské* (Vatavi nefelejcsek) című művében, mely a *Růže stolistá* (Százlevelű rózsza) c. versgyűjtemény alapja lett. Ezt čelakovský 1840 áprilisában adta ki Prágában.

Toldy Ferenc: Ó cseh irodalom c. tanulmányával kezdve, mely a Tudományos Gyűjtemény 1830. évfolyamának 6. kötetében jelent meg és elsősorban a Kéziratokkal (Rukopis Královédvorský a Zelenohorský) foglalkozik, a magyar reformkori lapokban többször találkozhatunk cseh irodalommal, pl. Jošef Dobrovský, František Palacký műveivel foglalkozó cikkekkel. 1834-ben a Tudománytárban Toldy Ferenc megjelentette *Karel Vinašický* írását az egykorú cseh irodalomról. 1840-ben ugyanitt jelent meg a *Cseh literatura* c. cikk feltehetően a Blätter zur Kunde der Literatur des Auslandes nyomán (1838-39-es évf.). Ez az írás részletesen taglalja a cseh újjászületés irodalmának és kultúrájának fejlődését (megerlíti pl. Škroup Dráteník c. operáját) A 19. század negyvenes éveiben a magyar olvasó a magyarországi német folyóiratokból is tájékozódhatott a cseh irodalomról. (Pannonia, PestherTageblatt, Der Spiegel stb.)

A 19. század 30-as, 40-es éveiben kiemelkedő magyar személyiségek, pl. *Pulszky Ferenc*, *Szalay László*, *Széchenyi István* jártak Csehországban. Fontos művelődéstörténeti jelentőségűek útleírásaik, melyekben olvashatunk a cseh nép sorsáról történetfilozófiai eszmefuttatást és személyes értékelést a cseh történelemről. A történetírás területén kiemelkedik az élvonalbeli morva történész, *Béda Dudík* kapcsolata magyarországi katolikus történészekkel, *Czinár Mórral*, *Békefi Rémiggel*, *Rómer Flóris*sal, *Horváth Mihállyal*: figyelemreméltók Morvaország történeti szintézisébe ágyazott magyar történeti ismeretei. Ebben az időben a magyar történészek is nagy figyelmet szenteltek a cseh történelemnek, *Fejér György* a Tudományos Gyűjtemény 1838-39-es évfolyamában tette közzé recenzióját *Palacký Dějiny národa českého* (A cseh nemzet története) első két kötetének német nyelvű kiadásáról. Utalhatunk továbbá *Horváth István* és *Podhradský József* cikkeire a Tudományos Gyűjtemény 1830-as évfolyamaiban.

A magyar közéletéről és kultúráról számos értékes hírt tett közzé 1847-ben *Česká Věla* című folyóiratban *Karel Havlíček Borovský*, aki a cseh nemzeti mozgalom számára példaértékűnek tartotta a magyarok politikai aktivitását nemzeti érdekek védelmében. A cseh-magyar kulturális kapcsolatok gyakran német közvetítéssel fejlődtek, a magyarok sokat megtudhattak a cseh történelemről csehországi német szerzők, pl. *Clemens Brentano*, *Karl Egon Ebert* műveiből is. A cseh-magyar kulturális kapcsolatokat jelentősen gazdagítják az ebből a szempontból még kevésbé feltárt cseh és magyar nemesi levéltárak, nevezetesen a Thun, Kinský, Šternberk, Valdštejn, Mitrovský, Széchenyi, Teleki, Festetics családoké. Fontos továbbá a Csehországban letelepedett magyar családok tevékenysége, a morvaországi Serényieknél pl. bizonyos ideig alkalmazásban állt az ismert archeológus *Jan Erazim Vocel*. Külön fejezetet érdemel a cseh-magyar kapcsolatok történetében a morvaországi *Zikmund Berchtold* gróf, aki *Laczkó Jánossal Márton Józseffel* és több más bécsi magyarral levelezett, érdeklődött a magyar irodalom és színház iránt, és feltehetően aktívan részt vett az 1848-49-es magyar forradalomban. Buchlov várában rendkívül gazdag magyar könyvtárat hagyott hátra, ami a gróf széleskörű érdeklődését bizonyítja.

A felvilágosodás és 1848 közötti cseh-magyar kulturális kapcsolatok a két nép kapcsolattörténetének egyik legjelentősebb fejezetét alkotják. Ebben az időszakban indultak fejlődésnek a modern nemzeti törekvések mind a csehknél, mind a magyaroknál, és kialakultak a két kultúra közép-európai illetve európai továbbfejlődésének fontos szellemi előfeltételei. A cseh és magyar emancipáció folyamata a Habsburg Monarchia keretében és német szellemi befolyású területen bontakozott ki, s ez nagyobb esélyt adott a nemzetek számára, hogy majdan önállóan is beléphessenek az európai kulturális és politikai közösségbe.

Csehországot tipológiai szempontból a felvilágosodás harmadik típusú ideológiája jellemezte, mely a reformokat a katolikus egyházon belül igyekezett megvalósítani, elsősorban a máshitűekkel szembeni toleranciát hirdetve. A cseheknél különösen a cseh népi protestáns hagyományokhoz, a huszitizmushoz és a cseh testvérek egyházához való kötődés figyelhető meg. Tekintettel arra, hogy a cseh nemzeti fejlődés szempontjából nagy jelentősége volt a felvilágosult abszolutizmusnak, fontos megemlíteni a felvilágosodás első típusát is, mely ahhoz a Voltaire-i gondolathoz kapcsolódott, hogy mindenekelőtt az uralkodókat és a magasabb társadalmi köröket kell megnyerni a felvilágosodásnak. Ezt a gondolatot Magyarországon is széles körben támogatták, ott azonban nem az osztrák udvar, hanem a hazai vezető arisztokrácia jelentette fő bázisát. Csehországtól eltérően, ahol a felvilágosodás leginkább Bécshez kapcsolódott, Magyarországon jelentősebb volt a németországi felvilágosult központok, különösen a göttingeni egyetem befolyása. Mindkét országban megfigyelhető a felvilágosodás Rousseau-i típusának növekvő népszerűsödése, mely a polgári és alacsonyabb középrétegekben érvényesítette a felvilágosodás gondolatát. A jakobinizmus radikális gondolatát magyarországi környezetben inkább a girondizmus eszméje hatotta át, ezért nem csoda, hogy nálunk elsősorban polgári és népi rétegekben, illetve az egyház alsóbb körében talált visszhangra.

A közép- és délkelet-európai felvilágosodás a 18. század 70-90-es éveiben az ún. nemzeti újjászületési mozgalom első szakaszának nevezhető, második szakaszát a 18. század végének, 19. század első évtizedének nyelvújítási mozgalma jelenti. Utóbbinak két jellegzetes típusát különböztetjük meg: Az első a szlovák bernolákisták első nemzedéke és Erdély románlakta területén az Erdélyi iskola képviselői, akik a felvilágosodás nacionalista elméletét fogalmazták meg, s nyelvre konzervatív nemzeti programmal léptek föl, melyben purista módon igyekeznek megtisztítani az anyanyelvet az idegen befolyástól. Ők hajtották végre az anyanyelv első kodifikációját is, melynek során elsősorban a népnyelvre és a régi irodalmi nyelvre támaszkodtak.

A második típusba Kazinczy magyar nyelvújítása és *Jozef Jungmann* cseh körének neológ törekvései tartoznak. A nyelvújítási mozgalom e két jelentős képviselője a régen rögzített irodalmi nyelvet veszi alapul, ám szükségesnek tartja annak felfrissítését és megújítását az új kor igényeinek megfelelően. A nyelvi törekvésekkel szoros kapcsolatban áll a kulturális intézményrendszer kiépítése. Magyarországon a felvilágosult tudományos társaságokat a Tudományos Akadémia gyarapítja, Csehországban ezt más tudományos társaságok illetve matica jellegű egyetemek helyettesítik. Mindkét országban nemzeti múzeumot, könyvtárakat, folyóiratokat alapítottak a tudomány és a kultúra fejlődésének szerves részeként.

A nemzeti újjászületés harmadik szakasza, a cseh és a magyar nemzeti mozgalom politikai fejlődésének fázisa a nyelvújítás tipológiailag megegyező fázisaitól eltérően a két nemzetnél erősen különbözik. A magyar reformkor szervezett politikai tevékenységét a nemesség irányította a régi rendi intézményekre (rendi országgyűlés, rendi alkotmány) támaszkodva, s ez adott esetben szolgálni tudta a magyar nemzeti mozgalom emancipációs céljait a Habsburg Monarchián belül. Szerényebb célt tűzött ki a cseh nemzeti mozgalom, ahol a politikai élet önszerveződési formáinak hiányosságai az integrációs politikai folyamatok erősödését tették szükségessé, mint pl. a cseh ausztrorszlavizmus, mely hasonló vonásokat mutatott a horvát illírizmussal és a román erdélyi ausztroromanizmussal. A cseh nemzeti mozgalom számára azonban még fontosabb volt a dezintegrációs tendencia, s annak fő törekvése, saját cseh nemzeti program megalkotása. A szerényebb politikai célok mellett ebben az időszakban is túlsúlyban voltak a nemzeti újjászületés előző szakaszára jellemző nyelvi és kulturális intézményesedési törekvések.

A cseh és magyar nemzeti mozgalom egymástól eltérő fejlődése kulturális kapcsolatok terén is különböző, olykor ellentétes értelmezésekhez vezetett. Míg a csehek jelentősebb társadalmi kérdéseik megoldásában támaszként fordultak a magyarokhoz (v. ö. pl. Széchenyi István reformtörekvéseinek cseh visszhangját) addig a magyarok ebben az időszakban kezdenek csak jobban megismerkedni a cseh nemzeti újjászületés tudományával és kultúrájával és megérteni annak fontos küldetését a cseh nemzeti mozgalom e szakaszában. Ezzel ellentétben a monarchián belüli ausztrorszláv illetve szláv kölcsönösségre támaszkodó cseh politikai törekvéseket a magyarok kritikával és meg nem értéssel fogadták. A korszak cseh-magyar kapcsolatait elsősorban a kulturális és tudományos érintkezés fűzi szorosabbra. Ezek a kapcsolatok olyan meghatározók mindkét nemzet számára a felvilágosodástól az 1848-ig terjedő időszakban, mint a régi hagyományokkal rendelkező gazdasági kapcsolatok. Az álláspontok közeledése mindkét fél számára a nemzet politikai és társadalmi emancipációjának elérését szolgálja nem csupán közép-európai keretek között, hanem az újkori Európa nemzeteihez való csatlakozás szempontjából is.

Fordította: Deák Eszter

N. Goller Ágota

Gondolatok a magyar és a horvát kultúra kapcsolatainak történetéről

A Zágrábi Egyetem hungarológiai tanszéke munkáját ez év októberében egy függetlenségét csak 1991-ben elnyert ország fővárosában kezdi el. Olyan körülmények között, amikor a nemrég lezajlott szerb-horvát háború utáni fegyverszünet állapotában a terület egyharmadát még ENSZ békefenntartó erők ellenőrzik, és a költségvetés tekintélyes részét hadikiadásokra fordítják. A végleges béke – feltehetően – csak a boszniai rendezés után következhet be.

Magyarország külpolitikai állásfoglalása ebben, a Horvátország számára emberileg, anyagilag és politikailag is nehéz helyzetben azt eredményezte, hogy a horvát fél viszontgesztusként tanszékünk működéséhez mégis jó feltételeket biztosít, őszintén jóakarátú támogatást nyújt munkánkhoz. E rövid aktuális információt indoklásul kívántam előrebocsátani, miért értékelem előnyösnek a jelen helyzetet minden nehézség ellenére, a tudományos-oktatási együttműködés újrakiépítése szempontjából.

Jóllehet a kapcsolatok megvoltak mind akadémiai, mind egyéb területeken Jugoszlávia szétesése és az 1991-es háború előtt is, magyar tanszék szervezése Zágrábban pl. nem került szóba, holott 1918-ig hosszú időn keresztül működött tanszék az egyetemen. A jugoszláv ideológia és ennek szervezeti, intézményi következményei olyan mértékben érvényesültek, hogy számos kérdésben nem lehetett előrelépni, így a tanszékalapítás vagy a történet-tudomány számos problémájának megvitatása leküzdhetetlen akadályokba ütközött. Ugyanígy nem mondhatók kielégítőnek más, a magyar kisebbséggel vagy a magyarságkutatás kérdéseivel összefüggő lehetőségek sem.

Nem szeretném csakis egy nézőpontból értékelni a kialakult helyzetet, mert a magyar fél részéről is találkozhatunk elfogultsággal és érdektelenséggel mind a mai napig. Így teljes mértékben magamévá tudom tenni azokat az elveket, amelyeket egy nemrég megjelent összefoglalás követ a horvát, a szerb és a szlovén nép történetének ismertetésében. Ezek pedig a tárgyilagosság és az empátia.¹

A köznapi értelemben vett kulturális kapcsolattartásnak – mint már említettem – vannak előzményei a közelmúltból és régebbi időkből is, a magyar és a horvát kultúra kapcsolatrendszerének elméletével és tényeinek feltárásával pedig többen foglalkoztak. Eddig e kérdésben csak a magyar tudomány eredményeire támaszkodom, a horvátul írt forrásokkal a későbbiekben ismerkedem meg. A magyar kutatók munkáit olvasva megállapítható, hogy e szerzők már a 80-as években a kelet-közép-európai

régió egészében gondolkodtak, és a közös magyar-horvát köztörténet és kultúratörténet számtalan neuralgikus pontját illetően tárgyilagosságról tesznek tanúságot. Olyan szerzőket és könyveket említik, mint a *Magyarok Európában* kötetei (Engel Pál – Szakály Ferenc – Kosáry Domokos), Nagy László történelem tankönyve, Fried István és Lőkös István munkái, Bojtár Endrének és tanítványainak (pl. Balogh M., Krasztev P.) írásai, Klaniczay Tibor munkássága stb. Több nevet most azért nem sorolok fel, mert hála Fried István filológiai alaposságának, a 80-as években megjelent könyveinek jegyzeteiben – a legfrissebb publikációk kivételével – a kérdés szinte teljes bibliográfiája megtalálható.²

A magyar és a horvát kultúra kapcsolatainak vizsgálatát elsődlegesen a történelmi együttélés ténye indokolja. Más szomszédaink kultúrájáról is elmondható ez, akikkel e régióban együttélünk, a legszorosabb és leghosszabb ideig tartó állami-politikai kapcsolatunk azonban Horvátországgal volt, amely szerves részként épült be a magyar királyságba, és ezen belül változó szintű önállóságát egészen 1918-ig megőrizte. Ismeretes, hogy 1091-ben Horvátországban a király halála után az özvegy Ilona királyné, Szent László testvére az őt támogató horvát előkelőkkel együtt egy ellenpárttal szemben segítségül hívta László királyt, aki seregével Szlavóniát elfoglalta, és a magyar koronához csatolta, a tengeremléki Horvátországban pedig unokaöccsét, Álmost segítette trónra. Szent László már hadjárata előtt megalapította Szlavóniában a zágrábi püspökséget, és ezzel létrehozta e terület egyházszervezetét. Joggal írják magyar történészek, hogy László hódításának köszönhetően szilárdult meg a latin szertartású kereszténység befolyása Horvátország keleti határáig. Ezt a tényt azért is fontos megemlítenünk, mert a 9. századtól, főleg Dalmácia szláv lakossága körében, elterjedt a glagolita írásmód és a szláv liturgia. Ez az írásmód egyébként fennmaradt egészen az újkorig.

A zágrábi püspökség már egy régóta keresztény lakosság szervezettévé vált, hiszen a horvátság koraközépkori államszervezetével együtt a 8-9. század fordulóján a keresztény egyházhoz csatlakozott, alighanem a szláv népek közül elsőként a nyugati egyházhoz, és rajta keresztül a nyugat-európai civilizációhoz. Első hittérítőink frank szerzetesek voltak, és a 9. század közepén Tirmimir fejedelem alapította az első horvátországi püspökséget Zára (ma: Zadar) közelében. A magyar államalapítás és a kereszténység felvétele ugyan két évszázaddal később történt, de a magyarságnak a horvátokhoz hasonlóan ütközőponton kellett fennmaradását biztosítania, és a nyugati kereszténység felvételével hovatartozását bizonyítania. E párhuzamosságok a kultúra területén abban is fellelhetők, hogy az uralkodó nyugati (a horvátoknál frank és itáliai) kultúrkör mellett mindkét helyen kezdetben gyengébb vagy erősebb bizánci hatás is érvényesült. A horvát kultúra

alakulásának sajátos tényezője az antik hagyományokat őrző dalmát városok szomszédsága volt.

Az Árpád-ház horvátországi dinasztikus jogainak véglegesen Könyves Kálmán szerzett érvényt, amikor 1097-ben legyőzte ellenfelét, és horvát királlyá koronázták. A dinasztiaaváltás egyúttal perszonáluniót hozott létre, aminek pusztán a ténye hozzájárult a horvát és a magyar identitástudat hasonló vonásainak alakulásához, mivel a középkori vallásosságban gyökerező gondolkodásmód nem ismerte a később kifejeződött nemzeti identitást. Ki-kí vallásának, egyházának tagjaként, királya alattvalójaként határozta meg helyét a világban. A katolikus vallás univerzalizmusa, amelyet a horvátoknál a későbbiekben a csekély protestáns befolyás sem zavart meg, a mentalitásban és a kultúrában sok közös vonás kialakulását segítette elő. A különbségek felmutatásával, amelyek kétségtelenül állandóan megvoltak, pl. a köznép szóbeliségének különböző nyelve, más liturgiák és írásmód létezése, a rendiség fejlődésének fáziseltolódásai és eltérései, az itáliai hatások fokozati különbségei stb., még szembetűnőbbé válnak a közös vonások.

Talán az első és legteljesebb együttélés a kultúrában a humanizmushoz köthető. A humanisták első vonulata egy elit-réteg volt, és ennek kultúráját hordozta. A magyarországi latin nyelvű humanista irodalom képviselői között a legkiválóbbak, mint *Vitéz János*, *Janus Pannonius*, *Brodarics István*, *Verancsics Antal*, *Verancsics Faustus*, *Dudith András* stb. horvát származásúak voltak, azonban Hungariát vagy Pannóniát egy humanista patriotizmus képviselőiként valamennyien közös hazájuknak tekintették. Nemzetiség és haza ekkor nem voltak még egymást elengedhetetlenül kiegészítő, feltételező kötöttségek.

A magyarországi humanisták működésének általános jellemzője, hogy a török veszély árnyékában, majd a három részre szakadt országban virágzott. Így a horvát és a magyar íróknál a törökellenes harcok, mint közös téma, valamint ezzel összefüggésben bizonyos műfajok gyakorisága szinte törvényszerűen jelentkezik. A magyar és a horvát lakosság érdekközössége növelte azt az identitást, amit hugarus-tudatnak nevezünk. Az érdekközösség Hungaria vagy Pannónia legjobbjainak alkotásaiban a sorsközösség eszméjének felismerésében öltött alakot.

A horvát-szlavón báni sereg már 1493-ban olyan vereséget szenvedett a töröktől, amelyet a horvátok Mohácsának is neveznek. Egy erről szóló horvát népében ez a vereség a sorsközösségnek, a hugarus-tudatnak a tükrében mutatkozik meg. Az a katonáskodó réteg, amely a török ellen a három részre szakadt országban harcolt, soknemzetiségű volt. Előszeretettel alkalmaztak köztük – főleg a 16. században – horvát származásúakat, akiknek már bőséges tapasztalatuk volt a törökellenes harcokban.³ A végvári katonaság közel fele

horvátokból került ki. A háború ezen tényei egyszerűen magyarázzák pl., hogyan jutott *Balassi Bálint* a horvát virágének dallamához.

A török veszély és az ellene folytatott harc a 16-17. századi horvát epikus költészetben éppúgy, mint a magyarban, a legfontosabb téma volt. Ennek horvát szöveges bizonyítékairól még kevés szó esett a magyar irodalomtudományban, ami éppen azért lenne fontos, hogy a magyar kutatók e sorsközösségből adódóan komparatív módon mutathassák be a hazai alkotásokat. Lőkös István tanulmányaiban megkezdte ezt a munkát, és más kutatókra is vár a feladat, hogy folytassák azt.⁴

A hungarus-tudat uralkodó maradt még a 17. században is, a humanizmus elenyészése után. Olyan barokk költő és gondolkodó, mint Zrínyi Miklós, a hungarus-tudat tipikus képviselője a Szigeti Veszedelemet magyar költőként írta, de éppúgy horvát is volt. A választás dilemmája számára még nem létezett.

A kelet-közép-európai régióval foglalkozó komparatisták nem kerülhetik ki az ún. megkétszerttség vagy fáziseltolódás problémáját. Az utóbbi kifejezés használatát a történettudományban kétségtelenül indokolja mindaz, amit a kutatók az ún. kelet-közép-európai peremzóna 16-17. századi viszonyainak alakulásával kapcsolatban állapítottak meg. Az alapvető hátráltató tényezőt Kosáry Domokos – többekkel ellentétben – elsődlegesen nem a török hódítás következményeiben látja, hanem a késő-feudalizmus rendszerében, amely a gazdaságilag egyenlőtlen szintű zónák kölcsönhatásának és a gyengébb felet átmenetileg megtorpanásra készítő, előnytelen munkamegosztásnak az eredményeként a 16. század óta alakult ki ebben a régióban.⁵ Így a művelődés szintjén a felvilágosodás eszméje fáziseltolódással jelentkezik, azonban a figyelemre méltó éppen az, hogy a feltételek egy sor népnél mégis viszonylag gyorsan alakultak ki, a magyaroknál pl. Bessenyci munkásságától számítva kibontakozott az új nemzeti mozgalom első, művelődési fázisa. Ekkor kezdődik meg a hungarus-tudat felbomlása, ám ez a tudat már korántsem volt azonos a középkori vagy a humanizmus-kori fogalommal. Magyarországi művelődésről különösképp ezután csak úgy kaphatunk teljes képet, ha a soknemzetiségű országban a magyarok mellé a többi nép nemzeti művelődési mozgalmát is figyelembe vesszük. A horvát kezdeményezésnek ebben kiemelt szerep jut, mivel a magyar és a horvát társadalmi struktúrák nagyfokú egyezése hasonló nemzeti öntudatra ébredést hívott elő.

A fáziseltolódással kapcsolatban azt szeretném hangsúlyozni, hogy gazdasági-, politikai és bizonyos művelődési jelenségek későbbi kialakulása, sőt ennek hátráltató tényezőként való elismerése nem jelenti azt, hogy művészeti irányzatok későbbi vagy kevert formában való megjelenését egy normától elmaradott negatív esztétikai értéknek minősítjük.

A felvilágosodással és a polgárosulással jönnek létre és erősödnek meg régiókban azok a jelenségek, amelyek a kultúra területén is az együttélés ellen fejtik ki hatásukat. Ez korántsem jelenti azonban azt, hogy megszűnnek a hasonló vonásokat elősegítő tényezők, csak minden megnyilvánulás programként felvállalt nemzeti nyelven és gyakran egymást vádoló kijelentések kíséretében történik. A terjedelem korlátot szab annak, hogy akár utalásként kitérjek mindarra, ami a politika fölött és mellett a 19. és 20. században a két kultúra értékeként úgy született meg, hogy közös vonásokat hordoz és ellene szegül az ordas eszméknek és a rossz politizálásnak.

A magyar és horvát kultúra összehasonlíthatóságát nem bizonyítani akartam a megnevezett tényezőkkel, mint a történelmi együttélés, az állami-politikai kapcsolatok, a sorsközösség, a fáziseltolódás meglétével, amelyeket néhány példával illusztráltam is, mert ezt a bizonyítást már előttem elvégezték. Arra kívántam a figyelmet felhívni, milyen sok tennivalónk van még e téren.

A két kultúra kapcsolatait terhelő múltbeli ellentéteket történeti tényekként kezelve elfogulatlan értékelésre kell törekednünk. Éppen ezért el kell távolítanunk a kutatás útjából a múlt század óta makacs hagyományként élő romantikus történelemszemléletet is. Mindennek szellemében vélem eredményesnek a zágrábi hungarológiai tanszék munkáját.

Jegyzetek

- 1 Sokcseviits Dénes – Szilágyi Imre – Szilágyi Károly: *Déli szomszédaink története. Budapest, 1994.*
- 2 Engel Pál: *Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig. Budapest, 1990.*
Szakály Ferenc: *Virágkor és hanyatlás. 1440-1711. Budapest, 1990.*
Kosáry Domokos: *Újjáépítés és polgárosodás. 1711-1867. Bp., 1990.*
Nagy László: *Magyarország Európában. Bp., 1993.*
Borosy András: *Szent László király. Bp., 1991.*
Korai magyar történeti lexikon (9-14. sz.) Bp., 1994. Főszerk. Kristóf Gyula.
Fried István: *Kelet- és Közép-Európa között. Bp., 1986.*
Fried István: *Utak és tévutak Kelet-Közép-Európa irodalmaiban. Bp., 1989.*

- Lőkös István: *Hidak jegyében*. Bp., 1974.
- Lőkös István: *Magyar és délszláv irodalmi tanulmányok*, Bp. 1984.
- Bojtár Endre: *A kelet-európai avantgarde irodalom*. Bp., 1977.
- Bojtár Endre: „Az ember feljő...” A felvilágosodás és a romantika a közép- és kelet-európai irodalmakban. Bp., 1986.
- Balogh Magdolna: *Kiúttalan utakon*. A katasztrofista irodalom Közép- és Kelet-Európában. Bp., 1993.
- Krasztev Péter: *Ismét újra kell születnünk*. A szimbolista irányzat a közép- és kelet-európai irodalmakban. Bp., 1994.
- Áttűnések. (Szerk. Krasztev Péter. Bp., 1992.) A századforduló irodalma Közép- és Kelet-Európában.
- Klaniczay Tibor: *Pallas magyar ivadékai*. Bp., 1985.
- Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Fügedi Erik. Bp., 1986.
- 3 Ferenc Szakály: *Der Alltag eines Hauptmanns in der Grenzfestung zur Zeit der Türkenherrschaft*. In: Somogy megye múltjáról. Szerk. Kanyar József. Kaposvár, 1987.
 - 4 Lőkös István: *A török veszély a 16-17. sz-i horvát epikában*. In: Annales Musai Agricensis, Eger, 1993.
U.ő.: *A Judit és Holofernész-téma a horvát és a magyar reneszánsz epikában*. In: Studia Litteraria, 30.k., Debrecen, 1992.
U.ő.: *A kaj-horvát nyelvű írásbeliség Ivan Pergosictól Andrija Jambresicig*. In: Egri Főegyházmegye Semotizmusa VI., Eger. (é. n.)
 - 5 Kosáry Domokos: i. m.: 117-118. p.

Molnár Szabolcs

Magyar irodalom románul (1830-1970) A fordításirodalom bibliográfiáinak felettébb hasznos voltáról

A századvégi irodalmak egészséges erjedésében az egymás bűncinek és erényeinek indulatoktól, szenvedélyektől mentes feltárása, a másik szellemi életére való odafigyelés és annak megannyi adata a kapcsolattartás tépett szálait segíti összekötni.

Napjainkban, amikor a gátlástalan uszítás hangja olyannyira felerősödött, s a kultúránk iránti érdeklődés annyira megcsappant, hogy az utóbbi két évben például egyetlen román anyanyelvű hallgató sem jelentkezett a Bukaresti Tudományegyetem hungarológia szakjára, méginkább szükségessé vált az elfogult szélsőséges sugallatok, s az abból fakadó félelmek ellensúlyozására a művelődési, irodalmi kapcsolatok egymást építő hatalmas munkáját felmutatni. Ezért is adjuk előszeretettel diákjaink kezébe a bibliográfiákat, hogy mind a magyar, mind a nagyobb évfolyamokon tanuló román hallgatóinkat alázatos szorgalomra serkentsük, hogy nyomon követhessék a két irodalom kölcsönös kitárulkozását és befogadókésztségét. Az a diák, aki ennek a kutatómunkának az izgalmát megérzi, és a tájékozódás sikerét megéli, annak a szakválasztás-motivációja is megizmosodik. Erre pedig nagy szükség van a lemorzsolódás elkerülése végett is, amikor a tanulás motivációja törékeny, nem eléggé áll ellen az uszító, gyűlöletet keltő behatásoknak. Az interferenciák történeti mélységének felmutatása, például *Balassi Bálint* román ihletésű verse, *Heltai Gáspár* bibliafordításának szászvárosi román változata, a magyar *Nemzeti dal* és a román himnusz közelsége, *Móricz: Barbárok* és *Sadoveanu: A balta* című novellájának rokonsága, a Bartók által fordított román kolinda nagy szállóigévé vált „csak tiszta forrásból” sora – mind a kapcsolatok kutatása iránti érdeklődést erősítik; és csökkentik, tompítják a mesterségesen felpörgetett ellenérzéseket.

A román-magyar irodalmi és művelődési kapcsolatok megbízható és tárgyyszerű kutatásának legfontosabb munkacszközei *Domokos Sámuel A román irodalom magyar bibliográfiája 1966-78*-ban megjelent két kötete és a magyar irodalom román recepciójának tükré: *Réthy Andor, Váczy Leona és Köllő (Engel) Károly* közel húsz ezer adatot tartalmazó bibliográfiája, amelynek címét előadásom címéül választottam. tiszteletadásul e csodálatos szorgalmú kutatóknak, akik 1983-ban közzétett kötetükkel égető tudományos szükségletet elégítettek ki.

A sokéves munka eredményeként megszülető szakbibliográfiákra támaszkodva biztonságosan felmérhető a kapcsolattörténeti párhuzam, s a két irodalom összehasonlító vizsgálata is elvégezhető. E bibliográfiák adataiból kiindulva elemezni lehet azt a képet, amelyet a különböző korszakokban a magyar irodalom alakított ki a románokról és a román irodalomról, és éppúgy tanulmányozható a magyar irodalom és a magyarsággép a román irodalomban.

Az egymás megismeréséből következő tolerancia történelmi szükség-szerűségét rég felismerte mind a magyar, mind a román szellemi elit. Az *ember tragédiájának* fordítását közlő *Octavian Goga* a *Luceafar* (8. sz. 15) című irodalmi lapban 1903-ban felrótta, hogy *Petőfi* versei nem ismertek a románság körében, a magyarok tájékozatlanok a román irodalomban, s az egymás nem ismerése a két szomszédnép kárára van. *Ady Endre* pedig a feszült politikai légkör ellenére 1914-ben a *Nyugatban* (650. l.) közölt *Román-magyar béke* című cikkében szorgalmazta egymás irodalmi értékeinek felkarolását.

A román irodalom elfogult nemzeti szempontokon felülemelkedni tudó képviselői – éppen e szakbibliográfiák tanúsága szerint – igyekeztek megismerni a magyar kultúra erővonalait, és a magyar írókkal való együttműködés kiépítésén munkálkodtak. A *Familia* folyóirat például irodalmi kapcsolatokat ápolását célzó körkérdést tesz fel 1935-ben a román és magyar íróknak. *Domokos Sámuel* a *Bibliográfia* bevezetőjében idézi többek között *Sadoveanu* válaszát: „Különös örömmel értesültem a román-magyar testvériségi mozgalmunkról. Hiszem, hogy csakis a szeretet és a barátság lehet a népek jövőjének hitvallása és kalauza; a román és magyar nép kulturális együttműködése a leghatásosabb eszközzé válhat a politikai ellenségeskedés hátrányainak kiküszöbölésében.” *Illyés Gyula* pedig így nyilatkozott: „A pillanatnyi érdekek által vezetett politika mindig ellentéteket támaszt a népek között; az örök irodalom hivatása viszont az, hogy egy magasabb eszmevilág, az emberiség ereje által hidat verjen a pillanatnyi ellentétek közé.”

Sajnos a „pillanatnyi ellentétek” hosszantartó feszültségek okozói, melyeknek levezetése, csillapítása az irodalom feladata is, főképpen olyankor, amikor a nemzetek természetes közeledését kultúrán kívüli, sőt kulturálatlan erők nehezítik.

A Réthy Andor – Váczy Leona: *Magyar irodalom románul 1830-1970* c. kötetéhez írt bevezető tanulmányában *Köllő Károly* a kölcsönös megbecsülés előmozdítása érdekében kiemelt művelődési találkozási pontokból félvezéredes szellemi egymásra hatás képét rajzolta meg. Az egyének, csoportok, intézmények által kezdeményezett, a sorsközösség gondolatának felismeréséből adódó közeledési kísérletek *Kemény G. Gábor*, *Köllő Károly*, *Dávid Gyula*, *Beke György* és mások által feltárt történetét a magyar irodalom

román bibliográfiája adatokkal erősíti meg. Az irodalmi ozmózis gyökerei a kolozsvári püspök *Tordosi Pál* 1560-as években nyomtatott román protestáns énekeskönyvéig nyúlnak vissza, amelyben *Melius Juhász Péter*, *Szegedi Gergely* és *Dávid Ferenc* versei románul dicsérik az Istent. 1648-ban pedig Gyulafehérvárt II. Rákóczi György költségén román Újszövetséget nyomtat-tak. A két népköltészet és kéziratos irodalom feltárt kapcsolatának is tekin-télyes irodalma van. *Csokonai* korai román befogadása és népszerűsége, *Arany János* és *Ion Budai Deleanu*, *Madách* és *Eminescu*, *Ady* és *Goga*, *Sadoveanu* és *Móricz* eszmerokonságának kutatása is izgalmas eredményeket hozott, és vonzó feladat ideák nyelvhatárokon túli kisugárzását, motívumok áradását, átadását-átvételét, tájékozódások irányát kutatni térségünk nemzeti műveltségeiben. Íveken keresztül sorolhatók a példák, amelyek a 19-20. századi román-magyar művelődési kapcsolatok írásos dokumentumainak egyre sűrűsödő sorához vezetnek, s az adatok tömegét összefoglaló rendszerező tudományos könyvészeti kutatásra ösztönöznek.

Az irodalmi-művelődési kapcsolatokat számontartásának igénye, az intézményes keret létrehozásának szorgalmazása nem új keletű. A magyar bibliográfiai szakirodalom nagy múltra tekint vissza: *Petrik Géza*, *Szinnyei József*, *Kertbeny Károly*, *Gulyás Pál*, *Kozocsa Sándor* ennek a tudománynak nagy alakjai. Munkásságuk nyomán az irodalomtörténeti kutatás kulcsává vált a bibliográfia. Qui scit ubi scientia, habenti est proximus – mondták a régiek; aki tudja, hol a tudomány, maga is közel áll hozzá.

A bibliográfiai munkák számottevő eredménye a művelődési és irodalmi kapcsolatokat tükröző adatok rendszeres számbavétele. A kelet-európai irodalmak összehasonlító vizsgálatának is fontos fázisa a könyvészetek elkészítése, a megismerés és megismertetés fejlődési folyamatának tudatosítása, az eredmények és további teendők felmérése, a szükségletek és lehetőségek feltérképezése. Ideális lenne, ha ezek az egymás iránti irodalmi fogékonyságot bemutató bibliográfiák behálózna a világot, hogy számot adhassunk az érintkezések arányairól, a fordítások ciklikus intenzitásáról, a törekvések irányultságáról, az irodalmak közös és egymás közti művészi kérdéseiről, irodalomtörténeti összefüggéseiről.

Román-magyar viszonylatban *Veress Endre* két világháború közti kezdeményezése (*Bibliografia romano – ungara. Romanii in literatura ungara si ungurii in literatura romana. I-III.* Bucuresti, 1931-35.) után *Domokos Sámuel* és *Réthy Andor* vállalkozott a két kultúra egymásra sugárzó erejének történeti mélységét tükröző, az együttélés irodalmi, művelődési hagyományait átfogó könyvészet összeállítására. A Domokos Sámuel könyvéhez írt előszavában *Gáldi László* találóan nevezi a fordításirodalom bibliográfiáit összefoglalásoknak, amelyek egyszersmind kiindulópontok, amelyek egyfelől tükrözik a megtett utat, másfelől további kutatásokra

serkentenek, vezérfonalul kínálkozva összehasonlító tanulmányok és monográfiák sorához. Olyan adattárak ezek, amelyek irodalomtörténeti, népköltészeti, néplélektani, szociológiai és egyéb területeken való kutatásban is hasznos segédeszközzé válhatnak. Köllő Károly is rámutat arra a Réthy-bibliográfia bevezető tanulmányában, hogy ezeknek a könyvészeti műveknek az adatai a kapcsolattörténeti kutatásban biztosítani tudják a befogadás-esztétika módszerének alkalmazását, hiszen a recepciót nem pusztán a mű önmagában hordott értéke, hanem az olvasó igényei, irodalmi hermeneutikai képességei is meghatározzák. Diákjaink számára is izgalmas tanulmány, hogy mi az, amit közösségi élményvilágában megért és értelmez, befogad a magyar olvasó *Arghezi* vagy *Nichita Stanescu* vesszővegéből; hogyan kell tolmácsolnia a fordítónak ahhoz, hogy hasonló intellektuális és érzelmi élményt váltson ki, mint az eredeti mű a román olvasóban.

A műfordítások bibliográfiája kiindulópont annak tanulmányozásában is, miként hatolt be a magyar irodalom egy-egy szegmentuma az erdélyi román értelmiségi gondolatvilágba, vagy hogyan terebélyesedett ki a román Petőfi-kultusz, milyen volt Móricz fogadtatása és hogyan születnek egyre színvonalasabb fordítások, hogyan vállalkoznak egyre rangosabb román költők nemcsak a francia, hanem a magyar irodalom értékeinek tolmácsolására.

A Váczy Leona és Köllő Károly által kiegészített Réthy-hagyaték alapján rég elfeledett fordítások is újra hasznosíthatók, hiszen a műfordítás-köteteken kívül 260 román periodika anyagát dolgozták fel. Kiténik, hogy a legnagyobb érdeklődésnek örvendő francia irodalom mellett a magyar is megkülönböztetett helyen áll. A Réthy-Váczy könyvészetben több mint 900 magyar író tolmácsolt műveinek bibliográfiai adatai találhatók. A legtöbbet fordított költőnk Ady Endre, aki 1374 tétellel szerepel a lajstromban, Petőfi 1328 tétellel követi, majd az erdélyi Horváth Imre – 526, József Attila – 511, Szemlér Ferenc – 404, Arany János – 276, Sütő András – 231 tétellel következik. A sor végén Pilinszky János egyetlen négysorosának román fordításával. Janus Pannoniusnak egy verse sincs jelen, Balassit nyolc vers képviseli egyetlen fordító sikeresnek nem mondható tolmácsolásában.

Számos izgalmas kérdést vet fel magának a fordításra szánt műnek a kiválasztása az esztetilegtől az egyéni ízlésen át a népléleknek leginkább megfelelő döntésig. A könyvészeti adatok alapján felmérhető, hogy egyes korszakokban milyen műfajok befogadására volt fogékonyabb a román olvasó, milyen témák álltak az érdeklődés előterében, hogyan viszonyult az irodalomkritika, irodalomtörténet a fordítás által köztudatba vitt mássághoz. Lehetővé válik a stílusáramlatok behatóbb kontrasztív vizsgálata, a másik nép szellemiségének, műveltségének érzékelése, amely önismeretünket is gazdagítja. Egy Ady-vers szemináriumi nyersfordítása és 5-6 megjelent különböző tolmácsolásának összevetése, megbeszélése például az Adyval

gazdagított magyarságunk egy-egy aspektusára ébreszthet rá. Elemezhetjük, persze, az értelmezés lehetőségeit és ugyanakkor az eredeti mű kiszolgáltatottságát is. A bibliográfia tanulmányozása során kitűnik, hogy sok vegyes művészi értékű fordítás látott napvilágot, és szerény képességű laikusok fordítás-zsengői torz képet alakíthatnak ki egy-egy eredeti értékű műről. A valódi értékeket átérző és kifejezni tudó írók olykor kontár nyersfordítások alapján voltak kénytelenek tolmácsolni a magyar verseket. Ha a bibliográfia alapján bepillantunk magukba a műfordításokba, láthatjuk, hogy a gondolati és szövegűség, az eredeti hangulatának és mondani-valójának maradéktalan visszaadása terén nagy pótolnivalók vannak a magyar irodalom román tolmácsolásában. És bár a magyar irodalom mások általi recepciójában a román élen jár, érzékelhetjük, hogy a magyar irodalom befogadása, fordítása és terjesztése elmarad a román irodalom magyar tolmácsolásához viszonyítva, ahol *Bartók Béla*, *Illyés Gyula*, *József Attila*, *Jékely Zoltán*, *Franyó Zoltán*, *Gáldi László*, *Ignác Rózsa*, *Köpeczi Béla*, *Kányádi Sándor* és annyi más jeles alkotó fémjelzi a kapcsolatleremtést.

A két világháború között az erdélyi magyar írók hittek az irodalom, a kultúra politikáját befolyásoló szerepében, és a bibliográfia száraz adatai is azt bizonyítják, hogy a századfordulói kezdeményezések írói feladattá nőttek, és fordításiirodalmunk kilombosodott *Áprily Lajos*, *Dsida Jenő*, *Berde Mária*, *Fekete Tivadar*, *Kádár Imre*, majd *Kis Jenő*, *Szemlér Ferenc*, *Lőrinczi László*, *Majtényi Erik* – és szinte mindenik romániai magyar író fordítása révén.

Az utóbbi évtizedekben a romániai magyar írók, műfordítók, szerkesztők, kiadók nemcsak a román irodalom magyarra ültetését vállalták, hanem tudatosan válogatták a magyar irodalom alkotásaiból is azokat, amelyek a mi kultúránkat, szellemiségünket közelítenék a román befogadókhoz. Így vált országosan összehangolt programmá a magyar irodalom román terjesztése a *Biblioteca Kriterion* (Kriterion Könyvtár) sorozat. *Ion Chinezu*, *Avram P. Todor*, *Aur Buteanu*, *Emil Giurgiuca*, *Octavian Goga* nyomdokain járva kialakul a rangos műfordítók törzsgárdája: *Constantin Olariu*, *Dan Culcer*, *Gelu Pateanu*, *Paul Drumaru*, *George Sbarcea*, akikhez a hetvenes évek végén többen csatlakoztak.

Köllő Károly hívja fel a figyelmet a bibliográfia bevezető tanulmányában, hogy a kapcsolattörténet szempontjából az is fölöttébb érdekes és monográfikus feldolgozást érdemelne, hogy milyen a viszonyulásuk a román íróknak, költőknek a magyar művekhez, hogy a kiadó által felkért rangos román alkotók a magyar író románul megjelenő kötetének előszavában hogyan helyezik el a másságot saját szellemi koordinátarendszerükben. Például: *Marin Sorescu* mit emel ki előszavában Ady költészetéből, hogyan közeledik a versekhez, mit tart fontosnak a román befogadó számára.

A Réthy könyvészeti kötete utáni Román Nemzeti Bibliográfiában nyomon követhető a magyar irodalom további román fogadtatása. Megfigyelhető, hogy az utóbbi években megcsappant az irodalmi folyóiratokban, lapokban megjelent műfordítások száma. Míg a romániai magyar irodalmi és közművelődési folyóiratok indulásuktól kezdve programjukba vették a román irodalom rendszeres bemutatását, s eleget is tesznek e vállalásuknak, a bibliográfia tanúsága szerint a magyar irodalom román visszhangja nagyon erőtlén. Kíváncsinos lenne, hogy folyóirataink törekvése kölcsönössé válhassék, hogy a recepció programja a román irodalmi folyóiratok gyakorlatában is fellelhető legyen. Hiányolható ugyanakkor az a központi törekvés, amely a szomszéd népek irodalmát kölcsönös érintkezésbe hozná. Megjegyzendő, hogy a rangos világirodalmi folyóirat, a *Secolul XX* külön magyar irodalmi számot tervez. Mintegy két éve vajúdik a nemes szándék, hogy a kortárs magyar írók legjelentősebb műveit bemutassák a román olvasónak. Nemcsak román, de magyar nyelven is hiányzik a kortárs magyar irodalom fő vonulatainak népszerűsítő, szövegekkel illusztrált bemutatása. Ismertetése késlekedik tankönyveinkben, érettségi tételeinkben. A romániai, ezen belül a román olvasó alig ismeri a kortárs magyar irodalmat. Egyre csökken a magyarul olvasó románok száma, hiszen a magyar műveltséget is szerzett, és az eredeti szövegek befogadására képes román értelmiség kihálóban van. Így már csak fordítások által tudjuk magunkat megmutatni. Bár piacorientált könyvkiadásunk a könnyen, gyorsan eladható irodalom felé fordult, – az pedig angol és francia nyelvterületekről ömlik be -, és szinte elképzelhetetlen, hogy ne lenne veszteséges Szabó Lőrinc, Nagy László, Pilinszky vagy a magyar reneszánsz költészet román kötete, mégis törekednünk kell a magyar irodalom értékeinek megismertetésére. E bibliográfiákra támaszkodva és az irodalomtörténetírás eredményeit számba véve a legjobb, legjellemzőbb szövegek tolmácsolásával kell kiteljesíteni azt a képet, amelyet a korábbi rengeteg jószándék és áldozatkészség kialakított, és ellensúlyozni azt az ábrát, amelyet elvakult ellenségeink mázolnak rólunk. Szükséges lenne megismételni a 60-as évek kísérletét: a magyar irodalom antológiájának akkori négy kötetét az új könyvészeti adatok birtokában, mai szempontok, mai ismeretek, érzelmek és indulatok figyelembe vételével, irodalmunk fejlődési ívét illusztráló és a román olvasó befogadóképességét figyelembe vevő, olvasmányos válogatással kibővíve újra kiadni. Mivel az egymás irodalmát és művelődési eredményeit egészében mutató mű nem született még meg, a magyar irodalom román és a román irodalom magyar bemutatása néhány kísérlet után megrekedt, hasznos lenne legalább a már angolul és franciául megjelent magyar irodalomtörténeti kézikönyvet románul is kiadni.

A Réthy-bibliográfia külön fejezetben tárja elénk a román-magyar kapcsolatokról szóló tanulmányok, tudományos közlemények teljességre

törekvő könyvészetét: a közös múltból, irodalmi, művészi interferenciákról értekező Ioan Slavici, Emil Isac, Gáldi László, *Kakkai László*, Engel Károly, Köpeczi Béla és mások munkájának adatait. Ennek birtokában pedig az egymás iránti kulturális érdeklődés képét kirajzoló válogatást lehetne mindkét nyelvű olvasónak felmutatni.

Sajnos a kiadói munka értékcserét célzó összehangoltságáról a mai profitúzó időben nemigen beszélhetünk, éppen ezért hárul nagyobb feladat a tanszéki irányítású kutató- és fordítóműhelyekre, hogy legalább az anyagiilag több lehetőséget biztosító jövőre készüljünk fel.

Juliane Brandt

**Der ungarische Protestantismus
und die westeuropäische soziale Entwicklung
im Spiegel der Zeitschrift „Protestáns Szemle”
1889-1914**

Wie rezipierte der ungarische Protestantismus im späten 19. Jahrhundert soziale Entwicklungen des westeuropäischen Auslands und sozialpolitisches Gedankengut des ausländischen Protestantismus? Derartige Wechselbeziehungen und grenzübergreifende Verflechtungen standen generell nicht im Mittelpunkt des einschlägigen Forschungsinteresses.¹ Auf dem Gebiet der ungarischen Kirchengeschichtsschreibung wiederum gibt es überhaupt nur sehr wenige Arbeiten, die über diesen Zeitraum Auskunft geben.² Auch in Darstellungen der Pressegeschichte des dualistischen Ungarn haben zumindest die protestantischen Zeitungen und Zeitschriften keinen Eingang gefunden.³ So ist es nicht verwunderlich, daß - im Gegensatz zu den Bemühungen um die Aufhellung der Peregrinationsbeziehungen früherer Jahrhunderte - auch derartige Rezeptionsbeziehungen kein eingehenderes Interesse gefunden haben.

Im folgenden kann daher auch nur versucht werden, einen ersten Überblick darüber zu geben, wie im dualistischen Ungarn Entwicklungen im ausländischen Protestantismus, dessen sozialetische Ideen und sozialpolitischen Konzepte rezipiert wurden. Der gewählte Untersuchungszeitraum, die Periode zwischen dem österreichischungarischen Ausgleich von 1867 und dem Ausbruch des Ersten Weltkrieges, bzw., der Quelle folgend, zunächst dessen zweite Phase 1889/90 - 1914, ist auch in Ungarn eine Zeit tiefgreifenden sozialen und kulturellen Wandels. Ungarn beginnt sich zu industrialisieren, doch am Anfang des Untersuchungszeitraums steht auch schon die große europäische Wirtschaftskrise von 1873, der Gründerkrach. Die freisinnige Partei regiert Ungarn nahezu durchgängig und nahezu unangefochten, doch zugleich ist diese Periode „der Moment in der Geschichte, als klar wurde, daß die von der westlichen liberalen Bourgeoisie geschaffene Zivilisation nicht die permanente Form der modernen industriellen Welt repräsentierte, sondern nur eine Phase ihrer frühen Entwicklung.”⁴

Wie der Protestantismus, wie die protestantischen Kirchen in diesem Umfeld die an wirtschaftlichen Daten gemessen weiter fortgeschrittene Entwicklung im westeuropäischen Ausland betrachteten, die dort unternommenen Versuche einer Antwort auf die „Frage nach der Bedeutung

des Christentums für die Lösung des heutigen sozialen Problems, das das Problem der kapitalistischen Wirtschaftsperiode und des von ihr geschaffenen industriellen Proletariats, der militärisch-bürokratischen Riesenstaaten, der in Welt- und Kolonialpolitik auslaufenden ungeheuren Bevölkerungssteigerung, der unermessliche Lebensstoffe erzeugenden, im Weltverkehr alles mobilisierenden und verknüpfenden, aber auch Menschen und Arbeit mechanisierenden Technik ist“, wie Troeltsch 1911 formulierte⁵, soll hier untersucht werden. Gefragt wird, wie der ungarische Protestantismus als Kirche und als geistige Strömung die dortige Auseinandersetzung der protestantischen Kirchen mit den zentralen gesellschaftlichen Fragen dieser Zeit, insbesondere mit der „sozialen Frage“ des 19. Jahrhunderts, verfolgte, wie er die in diesem Zusammenhang entwickelten Denkmodelle, Konzepte, Lösungsansätze behandelte bzw. welche Fragen in seiner Wahrnehmung im Zentrum standen.

Materialgrundlage der folgenden Beobachtungen und Überlegungen ist die Zeitschrift „Protestáns Szemle“ [Protestantische Rundschau, i.f. „PSz“]. Als theoretisches Forum der Magyar Protestáns Irodalmi Társaság [Ungarischen Protestantischen Literarischen Gesellschaft, i.f. MPIT] erschien sie ab 1889, zunächst vierteljährlich, dann monatlich. Sie gibt einen guten Überblick über geistige Entwicklungen bei den beiden zahlenmäßig stärksten protestantischen Konfessionen, im Calvinismus und Luthertum - die Unitarier waren in der Literarischen Gesellschaft nicht vertreten und daher auch in dieser Zeitschrift nicht präsent.⁶

Wie der Name „Ungarische Protestantische Literarische Gesellschaft“ bereits andeutet und wie Károly Szász als einer der Mitbegründer der Gesellschaft in seinem Programmartikel in „PSz“ ausführte, wollte die Gesellschaft Forschung und damit Schrifttum „in Sachen des Glaubens, in den biblischen Wissenschaften, in moralischen Fragen, Fragen der Kirchenverfassung und der Organisation und in den historischen Forschungen und der Beurteilung von deren Ergebnissen“⁷ fördern und betreiben. Als Zeitschrift der MPIT sollte „PSz“ die Kontinuität des geistigen Austauschs gewähren⁸. Neben den geplanten historischen Forschungen und Publikationen sowie erbaulicher Literatur für die untersten Volksschichten sollte die Zeitschrift Organ dieses regen geistigen Lebens werden und wurde auch als erstes, noch vor der Realisierung der anderen Vorhaben der Gesellschaft, in Angriff genommen.

Die Zeitschrift sollte dabei Forum des gesamten ungarischen Protestantismus sein, d.h. nicht vorrangig die Interessen der Literarischen Gesellschaft vertreten bzw. diese nur so weit, als sie - so wiederum Szász - im Allgemeinen die Interessen des Protestantismus vertritt⁹. Der ungarische Protestantismus wird in diesem Zusammenhang als Bestandteil des „universellen Protestan-

tismus" begriffen und die Beschäftigung mit Entwicklungen im Ausland ausdrücklich zu den Aufgaben der Zeitschrift gerechnet¹⁰. Dieser universelle Protestantismus lebe nicht in Dogmen und kenne keine ewigen Wahrheiten, sondern lebe in der ständigen Suche nach der Wahrheit. In diesem Geist freier, sachlicher Forschung sollte die Zeitschrift wirken. Zwar erscheint als der wichtigste der Gegner - „wir wollen nicht sagen: Feinde“ - der Katholizismus¹¹, doch: „Auch auf anderen Gebieten werden wir gezwungen sein, die Waffen der Polemik zu benutzen. Wenn wir auch nicht Grund und Anlaß dazu suchen, schrecken wir doch auch nicht davor zurück.“¹² Mit diesem Programm erschien „PSz“ 1889-1894 in Redaktion von Béla Kenessey, 1895-1913 von Farkas Szóts, ab 1914 unter Leitung von László Ravasz.

Ausgeprägtes Interesse bekunden die Beiträge der „PSz“ für die Geschichte des ungarischen Protestantismus, für die Erforschung des 16. und 17. Jahrhunderts, auch für die ungarische Peregrination und die Geschichte der Auslandskontakte des ungarischen Protestantismus. Wieviel mehr als einen bloßen Gegenstand historischen Wissens dieses Verhältnis darstellte, belegt eine Gesamtdarstellung dieser Frage aus dem Jahre 1908¹³. „Das Verhältnis der ungarischen protestantischen Kirchen zu den ausländischen prot. Völkern“, heißt es dort, „... war in den fast 400 Jahren, die seit Beginn der Reformation vergangen sind, immer eng und hat immer zum Besten der ungarischen prot. Kirche gedient, [...]“ Durch „diese geistige Verbindung“ ... die „immer bestanden hat“, „wurden die Ideen, die den ausländischen Protestantismus bewegten, über hundert und aber hundert Kanäle in die Ideenwelt der ungarischen prot. Kirche geführt und lenkten deren vierhundertjährige Geschichte“.¹⁴

Für die Gegenwart sieht Géza Antal dieses intensive und produktive Verhältnis zunehmend in Frage gestellt: Die Kontakte seien zunehmend schwächer geworden: Zum einen aufgrund der konfessionellen Situation der Protestanten in Ungarn, in der diese „ihre besten Kräfte zum Schutze ihrer rechtlichen Situation verwenden mußten“¹⁵, zum anderen aufgrund der gewandelten sprachlichen Situation des 19. Jahrhunderts, des Vordringens der Nationalsprachen in der Wissenschaft¹⁶.

„... während wir im 17. Jh. sehen, daß unsere jungen Leute an ausländischen Universitäten Disputationen abhalten und sich z.B. in Holland an dem Kampf zwischen Voetius und Cocceius aktiv beteiligen: macht es das 19. Jh. mit seiner nationalen Unterrichts- und Literatursprache unseren jungen Leuten die Teilnahme am universitären Leben im Ausland schwerer und wird zum Hindernis dafür, daß ausländische Ideen ihre Wirkung in Ungarn unmittelbar entfalten, weil sie dem ungarischen Publikum nur auf

dem Wege von Übersetzung oder Besprechung zur Kenntnis gebracht werden können. Das führt dazu, daß eine allgemeine Wirkung und eine derartige Bewegung auf kirchlichem Gebiet, wie sie im 17. Jh. der Independentismus oder der Cocceianismus oder zu Beginn des 18. Jahrhunderts der Pietismus entfaltete, in neuerer Zeit keine einzige geistige Strömung hervorrufen kann, und wenn sich auch eine gewisse Bewegung zeigt, ist sie doch auf einen engen Kreis von Interessenten beschränkt."

Und weiter: „Durch die Verschiedenheit der Sprache und weil wir in unserem Bildungssystem keine erfolgreichen Maßnahmen gegen die dadurch verursachten Schwierigkeiten getroffen haben, haben wir gleichsam uns selbst isoliert, und vor allem hat die Reformierte Kirche keinen Versuch unternommen, die Verbindung mit dem Ausland auch unter den modifizierten Verhältnissen aufrechtzuerhalten und die Wirkung der ausländischen Ideen auf die ungarische prot. Kirche zu befördern."¹⁷ (Ähnliche Zustandsbeschreibungen sind auch an anderer Stelle in „PSz“ zu finden.¹⁸ Recht negativ wird auch der Informationsstand des Auslandes bezüglich des ungarischen Protestantismus eingeschätzt.¹⁹)

Sicher hat der Verfasser recht damit, daß Auslandsstudium und ausländische Kontakte durch das Verschwinden einer allgemeinen, einheitlichen Wissenschaftssprache erschwert worden sind. Dennoch wurden in der fraglichen Zeit rege Auslandsstudien betrieben. Auch an den Verfassern der „PSz“ läßt sich das belegen. So haben 56,25% ihrer Autoren mindestens ein Semester an einer ausländischen Universität absolviert²⁰ - unter den Reformierten 47,56%, unter den Evangelischen 80%. Nicht alle, deren Beiträge in „PSz“ erschienen, waren Theologen. Unter den Theologen ist der Prozentsatz noch höher. Auch biographische Daten der Theologieprofessoren bzw. der Bischöfe beider Kirchen im Untersuchungszeitraum belegen kontinuierliche Auslandsstudien. 78,95% der reformierten und 89,65% der evangelischen Theologieprofessoren haben auch im Ausland studiert. Zutreffend ist damit jedoch Antals Verweis auf einen gewissen Rückstand der Reformierten Kirche.

„PSz“ selbst ist - laut Vorsatz wie in der praktischen Entwicklung der Zeitschrift - u.a. ein Medium der Berichterstattung über und der Beobachtung von fachlich relevanten Bereichen des geistigen Lebens im Ausland. Im folgenden soll zunächst auf die Rubriken und damit auf die Form eingegangen werden, in der „PSz“ sich mit Entwicklungen im Ausland beschäftigte, um dann speziell die Auseinandersetzung mit Gesellschaftsdenken und sozial(politisch)en Konzepten zu verfolgen.

Orte der Auseinandersetzung mit ausländischen Entwicklungen in „PSz“ sind hauptsächlich a) die Literaturreubrik („külföldi irodalmi szemle”), b)

selbständige Artikel zu einschlägigen Fragen in der Rubrik „Studien“ sowie c) die Auslandsberichte („Külföldi egyházi élet“).

(a) An die Stelle der kurzen Annotationen der Literaturreisenschau, die in den ersten Jahrgängen neben drei bis vier ausführlicheren „Buchbesprechungen“ stehen, treten bald durchgängig eingehendere, oft mehrseitige Rezensionen. Das Interesse der Rezensenten richtet sich neben theologischen Arbeiten auch auf Werke zur Philosophie und Geschichte. Das Übergewicht deutscher Werke ist unübersehbar; zugleich bietet die Zeitschrift mit diesen Besprechungen, die ab 1896 auch im Jahresinhaltsverzeichnis nach den Titeln der jeweiligen Werke aufgeführt sind, einen breiten Überblick über für den Leserkreis relevante Publikationen.

„PSz“ tritt mit dieser an den Bedürfnissen eines spezifischen Fachpublikums ausgerichteten Rezensionstätigkeit neben Károly Böhm's „Magyar Philosophiai Szemle“ (1884) oder die von der Akademie 1893 gegründete Zeitschrift „Athenaeum“. Als theologische Zeitschrift trat „PSZ“ aber auch gegen die 1887 gegründete „Katolikus Szemle [Katholische Rundschau] an.“ Die ganze Breite der in den 25 Jahrgängen des Untersuchungszeitraums derart vermittelten Literatur kann an dieser Stelle schon aus Platzgründen nicht analysiert werden. Auffällig ist jedoch - auch im Verhältnis zur allgemeinen geographischen Streuung der Studienorte der ungarischen Theologen dieser Zeit, namentlich angesichts der Rolle Utrechts und Edinburghs als Studienort reformierter Theologen dieser Zeit²¹ - die dominierende Stellung deutscher Literatur in den Besprechungen.

(b) Darüber hinaus befassen sich auch zahlreiche Einzelbeiträge mit der westeuropäischen Philosophie des 19. Jahrhunderts und würdigen ihre herausragenden Gestalten, insofern diese für die Theologie relevant sind. Auch hier ist diese deutliche Präsenz der deutschen Literatur zu beobachten.²² Das Interesse reicht aber durchaus auch über Europa hinaus, auch das Verhältnis zu anderen Weltreligionen wird im Untersuchungszeitraum wiederholt erörtert²³. Zugleich erscheinen diese außereuropäischen Gebiete natürlich in anderen einschlägigen Beiträgen auch als Zielgebiete von Missionstätigkeit.

Daneben sind in den „Studien“ mehrere Einzelbeiträge unmittelbar kirchlichen bzw. kirchlich relevanten Fragen in Deutschland gewidmet. So gibt es 1891 im Kontext einer Auseinandersetzung mit Ritschl einen Überblick über die aktuellen theologischen Debatten, das Verhältnis zwischen Amtskirche und theologischer Lehre, die Besetzung der wichtigsten theologischen Lehrstühle. Andere Beiträge widmen sich zeitgenössischen politischen Formierungen des deutschen Protestantismus. Das Problem konfessioneller Gebundenheit und universitärer Lehrfreiheit in Deutschland wird auch 1905 erörtert. Ähnliche Fragen werden zum Ende des

Untersuchungszeitraums noch einmal behandelt: 1912 erscheint ein Artikel, der die organisatorische Struktur der deutschen protestantischen Kirchen ausführlich darstellt und in einem zweiten Teil einen kurzen Überblick über zeitgenössische theologische Richtungen sowie über protestantische Organisationen und Bewegungen gibt.²⁴ Daneben wird - in einer Auseinandersetzung mit aktuellem katholischem Schrifttum - der „Kulturkampf“ rekapituliert. Genauer dargestellt werden auch die Pfarrersausbildung in Deutschland und die Geschichte dieses Berufsstandes.²⁵

Geographische Nähe und historische Tradition, sicher aber auch persönliche (Studien-)Erfahrungen dürften zu dieser besonderen Aufmerksamkeit für deutsche Entwicklungen beigetragen haben. Umgekehrt ist zu beobachten, wie geographisch entferntere Länder später in das Licht der Aufmerksamkeit gerückt werden. Der erste Beitrag, der sich mit den USA beschäftigt, erscheint zwar schon im ersten Jahrgang der Zeitschrift 1889 - Thema ist das Verhältnis von Kirche und Staat -, danach findet das Land trotz seiner protestantischen Majorität erst wieder in den Jahren vor dem Ersten Weltkrieg eingehendere Behandlung. Voraussetzung ist die mittlerweile große Zahl ungarischer Auswanderer in Amerika, deren seelsorgerische Betreuung nun Anlaß zu zwei Artikeln gibt. In diesem Kontext bemühte man sich offensichtlich auch um eine breitere Darstellung des Umfeldes, so daß, gestützt auf Fachliteratur, auch über die „Amerikas Religiosität“ berichtet und sein politisches System dargestellt wird.²⁶

Bemühungen um die Erforschung der Geschichte des Protestantismus bzw. auf dem Gebiet der Kirchengeschichte generell, aber auch juristische Regelungen des Verhältnisses von Kirche und Staat finden natürlich auch im Falle anderer Länder spezielle Darstellung in Einzelstudien²⁷, ebenso soziale Initiativen innerhalb einzelner Kirchen, auf deren Darstellung weiter unten noch einzugehen sein wird. Auch die Auseinandersetzung mit einzelnen Aktivitäten des Katholizismus findet auch in länderspezifischen Artikeln ihren Niederschlag.²⁸

(c) Die Rundschau aus dem kirchlichen Leben im Ausland erscheint nach vereinzelt publizierten Berichten einschlägiger Thematik als Rubrik ab 1896, dem Jahr nach der Übernahme der Redaktion durch Farkas Szöts, Professor an der Theologischen Akademie in Budapest und zu jener Zeit zudem Sekretär der MPIT. Ihr Verfasser war József Polkoly, damals Theologieprofessor in Kolozsvár.²⁹ Auf Pressemitteilungen und aktuelle Publikationen gestützt, widmen sich die Artikel den Geschehnissen im europäischen Ausland. Meist thematisch von Land zu Land springend, berichten sie u.a. aus Deutschland, England und den Niederlanden, aus Frankreich, Belgien, der Schweiz, Italien und Spanien.

Nur in wenigen Heften bzw. Jahrgängen konzentrieren sich einzelne Berichte auf einzelne Länder. Diese Beiträge stammen dann auch meist aus anderer Feder. So berichtet Mátyás Szlávik mehrfach (in dieser, aber auch in anderen Rubriken) eingehender über Deutschland, István B. Pap aus dem angelsächsischen Raum, Várady aus Frankreich. Die deutliche Präsenz Deutschlands (und seines kirchlichen und politischen Lebens) in dieser Rubrik „Kirchliches Leben im Ausland“ entspricht einer bewußten Schwerpunktsetzung des Verfassers, der sich auf entsprechende kulturelle Traditionen beruft.³⁰

Die Rundschau gibt hauptsächlich einen Überblick über aktuelle Ereignisse in den Kirchen - in den protestantischen, aber, wo es für den Protestantismus von Belang ist, auch in der römisch-katholischen Kirche. Die Auseinandersetzung mit dem Katholizismus, die Entlarvung der Machenschaften des Vatikans, die Wachrüttelung der Öffentlichkeit dagegen ist eines der Leitmotive der Berichte.³¹ Nicht zuletzt unter diesem Gesichtspunkt wird in dieser Rubrik aber auch aus dem politischen Leben des Auslands, so z.B. über aktuelle politische Auseinandersetzungen, über Regierungsbildungen und Parlamentswahlen, berichtet. Weiterhin erscheinen hier auch kurze Informationen über Regelungen und Modifikationen des Verhältnisses von Kirche und Staat im Ausland, die Abgrenzung ihrer Einflußsphären z.B. auf dem Gebiet der Volksbildung. Die Trennung von Kirche und Staat in Frankreich, um nur ein Beispiel zu nennen, wird genauestens verfolgt, die einschlägigen Berichte gehen detailliert auch auf juristische und finanzielle Aspekte der Regelungen ein.

Die Konzentration auf die Auseinandersetzung mit dem Katholizismus entspricht ganz dem Programm der Zeitschrift, wie es Károly Szász in deren ersten Heft umrissen hatte. József Pokoly als Verfasser der Auslandsberichte vertrat dieses Anliegen nachdrücklich. „Die immer deutlicher zutage tretende papistische Intoleranz zwingt auch die Protestanten zum Zusammenschluß.“ „...., wenn wir auf Leben und Tod herausgefordert sind, müssen wir uns auf einen Kampf auf Leben und Tod vorbereiten. Das Heer unserer Kirche ist das Lager der Glaubensgenossen. Vor allem bei ihnen gilt es die Zugehörigkeit zu diesem Lager, das Gefühl des gemeinsamen Lebensinteresses zu erwecken und wachzuhalten.“³² So berichtet er kontinuierlich über „Seelenfang, Skandale, Volksverdummung, Erniedrigung und Unterdrückung von Protestanten“³³, über über einzelne Skandale, über päpstliche Erlässe und Entscheidungen, aber auch über das Vordringen des politischer Formationen des Katholizismus, deren Raumgreifen als außerordentlich bedrohlich erscheint.³⁴ Von Interesse sind daher auch alle Gegenbewegungen, von erfolgreichen friedlichen Bekehrungen³⁵ bis zur altkatholischen Bewegung in

Österreich und Deutschland u. dgl. m.. Andere kontinuierlich behandelte Fragen sind, wie schon erwähnt, das Verhältnis von Kirche und Staat, das Verhältnis von theologischer Lehrfreiheit und Bekenntnis der Kirche und dessen Konsequenzen für die Ausbildung der Pfarrer.

Diese Stoßrichtung ist natürlich auch vor dem Hintergrund der religionspolitischen Auseinandersetzungen der achtziger und neunziger Jahre in Ungarn zu verstehen.³⁶ Zwischen der zweiten Wegtaufenverordnung von 1890 und der Verabschiedung der Gesetze über die Zivilehe, die staatliche Matrikelführung und die Religionszugehörigkeit der Kinder aus konfessionell gemischten Ehen 1894 bzw. über die Rezeption der jüdischen Religion und die allgemeine Religionsfreiheit 1895, also in der Zeit der ersten Jahrgänge von „PSz“, verschärfte sich diese Auseinandersetzung erheblich, „(d)ie Gefahr des Kulturkampfes rückte in bedrohliche Nähe“³⁷. Keinesfalls nur die ungarischen Protestanten betrachteten diesen Konflikt in einem internationalen Kontext, aktuelle Stellungnahmen des Papstes trugen „wesentlich dazu bei, daß man der kirchenpolitischen Auseinandersetzung in Ungarn eine gesamteuropäische Note gab“³⁸. Zudem befanden sich die protestantischen Konfessionen in Ungarn in einer Minderheitensituation. Ihr statistischer Anteil an der Gesamtbevölkerung entwickelte sich rückläufig³⁹. So konstatieren denn auch die Auslandsberichte: „Es ist eine eigenartige und fast unerklärliche Erscheinung auf dem Gebiet des kirchlichen Lebens, daß der röm. Katholizismus gegenüber dem Protestantismus sozusagen nirgendwo anders auf dem Erdenrund Eroberungen macht als allein in Ungarn.“⁴⁰

Vor diesem Hintergrund finden soziale Zustände der westlicher Länder, die „soziale Frage“ des 19. Jahrhunderts namentlich in den Auslandsberichten wenig Aufmerksamkeit. Wenngleich - in einzelnen Beiträgen der Rubrik „Studien“ - die „soziale Frage“ und die Arbeiterfrage als zentrales Problem des 19. Jahrhunderts angesprochen werden, wird auf die Analyse ihrer Erscheinungsformen kaum eingegangen. Im Kontext der Berichte aus dem „Kirchlichen Leben im Ausland“ spielt sie kaum eine Rolle. Wo soziale Konflikte ins Blickfeld dieser Berichte geraten, geschieht dies in der Regel auf der Ebene politischer Auseinandersetzungen, der Auseinandersetzung zwischen politischen Parteien, zwischen Kirche und Staat, zwischen ideologischen Richtungen. Protestantismus und Katholizismus, liberales Denken und Ultramontanismus, Christen und Religionsfeinde, Gläubige und materialistische Monisten stehen einander hier gegenüber.

Zugleich wird immer wieder auf den allgemeinen Fortschritt der protestantischen Länder verwiesen, auf das Beispiel Englands, Amerikas und Deutschlands. „Gegenüber dem Verfall der katholischen Völker zeigen die protestantischen Völker im Laufe des 19. Jahrhunderts weltweit stürmischen

Fortschritt.“⁴¹ „Und so ist gegenüber dem universellen Niedergang der römisch-katholischen Völker der allgemeine geistige und materielle Fortschritt der protestantischen Völker eines der interessantesten und leuchtendsten weltgeschichtlichen Ereignisse des 19. Jahrhunderts.“⁴² Das Spezifische dieses Fortschritts wird nicht erörtert, es scheint offensichtlich. (Vor diesem Hintergrund, angesichts der Idee einer genuinen Verwandschaft von Protestantismus und Fortschritt, erscheint wiederum die statistische Situation der protestantischen Konfessionen nicht allein aus Gründen der Selbstbehauptung und der Bewahrung der eigenen Identität als bedrohlich - perspektivisch erscheint der Fortschritt des gesamten Landes gefährdet.) Mitunter reflektieren Berichte den technischen Fortschritt, die zivilisatorischen Errungenschaften der modernen Zeit, doch das geschieht eher aus der Perspektive des ergriffenen Betrachters als aus analytischer Sicht.

Das Bewußtsein der unleugbar bestehenden Probleme äußert sich als Kulturkritik. Einschlägige Beiträge verweisen in diesem Zusammenhang auf den Niedergang der Moral, die Hetze des modernen Lebens, auf dessen materialistische Orientierung, oder, in direktem Zusammenhang mit der Situation der Kirchen, auf einen Rückgang der Kirchlichkeit und wachsende religiöse Gleichgültigkeit.

Demgemäß wird in einzelnen Studien wie insbesondere in den Berichten aus dem „Kirchlichen Leben im Ausland“ die Regelung diesbezüglicher Probleme im westlichen Ausland (Staat und Kirche, Eherecht, Regelung des Kirchenaustritts und später auch der Konfessionslosigkeit, u.dgl.m.) mit Interesse verfolgt und detailliert in seinen juristischen und technischen Aspekten dargestellt.

Auch über sozialistische Bewegungen (Sozialdemokratie) und sozialistische Agitation wird in der Auslandsrubrik wiederholt berichtet, in erster Linie im Kontext ihres Verhältnisses zu Kirche und Religion. Die grundsätzliche Auseinandersetzung mit sozialistischen Ideen und die Ausführung des protestantischen Standpunktes dazu findet aber in der Rubrik „Studien“ statt. Entsprechende Beiträge setzen schon relativ früh ein. Ein erster Höhepunkt des Interesses ist parallel zu den Landarbeiterunruhen der neunziger Jahre zu beobachten. In der Folgezeit wird dies ein ständig wiederkehrendes Thema⁴³, wobei sich die Auseinandersetzung mit sozialistischer (sozialdemokratischer) antireligiöser Agitation bzw. mit der Behauptung einer ursprünglichen Identität von Christentum und Sozialismus auch mit dem zeitgenössischen Trend zu religionsgeschichtlicher Bibelinterpretation verbindet.

Dagegen finden christlich-soziale Parteigründungen protestantischer Provenienz nur marginales Interesse. Auch sozialpolitisch orientierte Organisationen werden zwar durchaus registriert, aber nur sporadisch breiter

dargestellt. Ein gutes Beispiel hierfür ist die Beschäftigung mit dem Evangelisch-Sozialen Kongreß.⁴⁴

Der erste Bericht über den Evangelisch-Sozialen Kongreß (der in der Auslandsrubrik erscheint) fällt in das Jahr der Spaltung des Kongresses 1896. Im Kontext der Literaturreisenschau wurde vorher mit Ausnahme eines Werkes Stoeckers⁴⁵ nicht über Schriften des Kongresses bzw. seiner führenden Köpfe berichtet. Der Kongreß, ein wenig verquickt mit der Stoeckerschen Partei⁴⁶, wird vorgestellt als Gruppierung, „die Pfarrer und Nicht-Pfarrer, aus den verschiedenen Klassen der Gesellschaft in sich vereinigt und deren Ziel es ist, bei den zur Lösung der mit einer Krise drohenden wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Fragen berufenen Faktoren und darüber hinaus bei jedem Interessierten eine starke Überzeugung im Geist des Evangeliums zu erwecken“, bei allen, „die gleichermaßen der Überzeugung sind, daß diese wichtigen Fragen allein auf christlicher Grundlage gelöst werden können und müssen.“⁴⁷ Als Hauptgrund der Spaltung erscheint hier „der Grad und die Qualität der Beteiligung von Kirchenmännern“, ob nämlich die Pfarrer ihren Einfluß bei der „gesunden Lösung dieser Fragen“ „innerhalb der Gemeinde, als Pfarrer, in der seelsorgerischen Arbeit entfalten und sich möglichst von aller Tätigkeit fernhalten sollen, die sie auf das von Ihrem Amt so entfernte und so verschiedene Schlachtfeld des politischen Lebens führte“⁴⁸, oder sich darüber hinaus politisch betätigen sollten.

Als Kernforderung der Stoeckerschen Gruppe wird die These angeführt, daß dies Engagement „nur auf positiver Grundlage“, im festen Glauben an die Heilstatsachen möglich sei - entgegen seiner früheren, u.a. in seinem Wirken im ESK praktizierten Bereitschaft, auch mit Vertretern der liberalen Theologie zusammenzugehen. „An diesem Punkt wird dann auch der wahre Grund für Stöckers Stellungnahme klar“ [...] „Es ist also eine Machtfrage, die Stöcker gegenwärtig zur Gründung eines neuen Vereins treibt, und das ist auch der Grund dafür, daß wir, obwohl wir mit seinem Grundgedanken sympathisieren, sein Parteigründungsvorhaben nicht in dem Maße schätzen können, wie es dies seinen Grundprinzipien nach verdiente.“⁴⁹

Dem gegenüber erscheint Göhre in dem Artikel als Vertreter der unbedingten Kirchenbindung der Tätigkeit des ESK, mit der Bereitschaft, Theologen und Nichttheologen der verschiedenen Richtungen zusammenzubringen.⁵⁰ Wie deutlich diese Ausführungen auch auf einen Demonstrationseffekt für die Leserschaft hin pointiert sind, belegt - wie auch die eben angeführte Einschätzung Stöckers - die Würdigung dieser Haltung: „Bei uns sind Männer der Kirche in der Politik bereits viel weiter gegangen, und politische Interessen haben die Kirche viel tiefer durchdrungen, doch stehen wir viel weiter zurück im rechten Verständnis dessen, welche ungeheure Verantwortung und welch herrliche Berufung in kirchlicher,

religiöser, ethischer, gesellschaftlicher und wirtschaftlicher Hinsicht an die Stellung des Pfarrers gebunden ist, als daß es vergeblich schiene, diese Auffassung Göhrers der Aufmerksamkeit unserer Kirchenmännern anzuempfehlen.“⁵¹

In diesem Sinne wird auch zwei Jahre später von der Tätigkeit und den neuesten Verlautbarungen des Kongresses und der mittlerweile neu gegründeten Freien Kirchlich-Sozialen Konferenz berichtet⁵². Pokoly versteht die Stellungnahme des Vorstands des ESK in erster Linie als Bestärkung seiner Stellungnahme für ein dogmatische Fronten übergreifendes „soziales“ Engagement der Kirchen. Er referiert ausführlich die Erklärung des Vorstandes des ESK, obwohl die dort vorgetragenen Standpunkte über das sonst in dieser Rubrik vertretene Konzept hinausgehen. (Sie treffen sich allerdings mit von anderen Autoren in den „Studien an entsprechender Stelle geäußerten Auffassungen.) Danach ist „die Sozialdemokratie keine geringzuschätzende und verachtenswerte Sache, sondern eine bedauerliche, aber naturgesetzlich zustandegekommene Folge schwerer wirtschaftlicher, gesellschaftlicher und kirchlicher Mißstände“, „das Bestreben [...] zur Verbesserung der Lage der Lohnarbeiter ist ebenso berechtigt und achtenswert“ wie andere Bestrebungen, der „Entfremdung der Arbeiterklasse“ soll durch „Hebung ihrer Lage“ abgeholfen werden.⁵³ Zentral ist offensichtlich, „daß die prot. Kirche nur dann eine führende geistige Macht sein kann, wenn ihre Anhänger und Diener die kirchlichen, gesellschaftlichen und moralischen Mißstände ... zu heilen bemüht sind“⁵⁴, „auf gesetzlicher Grundlage, in nationaler Richtung, innerhalb der Bande der monarchischen Staatsordnung“⁵⁵, letztlich in Bekräftigung des Konzepts der Inneren Mission⁵⁶. Später finden der ESK wie auch die FKSK kaum noch Erwähnung.⁵⁷

Ähnlich ist die Situation bezüglich der Darstellung der englischen Verhältnisse: der englische christliche Sozialismus von Ludlow bis hin zur Christian Social Union und der Church Socialist League), aber auch die Settlementbewegung oder die Heilsarmee finden wenig Aufmerksamkeit. (Letztere wird später aus Anlaß des Todes ihres Gründers gewürdigt.⁵⁸). Gegenstand anhaltenden besorgten Interesses ist dagegen der sg. Ritualismus in der anglikanischen Hochkirche, dessen Tendenz zu Zeremonien und Ideen, die dem Katholizismus bedrohlich nahe scheinen.

Diejenigen politischen Bewegungen des ausländischen Protestantismus, die Aufmerksamkeit finden, sind die mit deutlich antikatholischer Tendenz. Eingehend und kontinuierlich dargestellt wird die Tätigkeit des Evangelischen Bundes (Evangelischer Bund zur Wahrung deutsch-protestantischer Interessen, gegr. 1886). In einem der ersten Jahrgänge (1892)

wird ihm (zusammen mit dem Verein für Reformationgeschichte) ein selbständiger Beitrag gewidmet⁵⁹, später wird in der Rubrik „Kirchliches Leben im Ausland“ immer wieder über den Bund als „gegenwärtig eines der stärksten Bollwerke des deutschen Protestantismus“⁶⁰ und seine Tätigkeit informiert.

Als Organisation, die den „Kampf des evangelischen Protestantismus gegen Roms ganzen kirchlichen, literarischen und gesellschaftlichen Apparat“, „gegen die Wühlthätigkeit von Papismus und Jesuitismus“ „lebhafter und selbstbewußter machen will“⁶¹, findet er angesichts der Minderheitensituation des ungarischen Protestantismus, vor dem Hintergrund der religionspolitischen Auseinandersetzungen der achtziger und neunziger Jahre wie auch der schon angeführten Fortschritts-These nachhaltiges Interesse, nicht nur als eine nationale politische Organisation, sondern eben auch als allgemeines Zeugnis „lebendigen protestantischen Eifers“⁶².

Vor diesem Hintergrund werden nicht nur die Tätigkeit des Evangelischen Bundes oder des Gustav-Adolf-Vereins, der Bibel- und Traktatengesellschaften u.v.a.m. in Deutschland mit Interesse kolportiert, sondern auch politische Entwicklungen dort wie im europäischen Ausland mit Aufmerksamkeit und, wo ein Vordringen des politischen Katholizismus geahndet wird, mit Sorge verfolgt und als mahnendes Exempel dargestellt.⁶³

So ist das sozialpolitische bzw. praktische Modell, das zur Behebung der bestehenden Mißstände geeignet scheint und über das auch bezüglich seiner Umsetzung im Ausland eingehend berichtet wird, die Innere Mission. Deren Auffassung stützt sich deutlich auf deutsche Vorbilder. Fliedner, vor allem aber Wichern erscheint als ihr Begründer, so, wie er das Konzept auf dem Wittenberger Kirchentag 1848 ausgeführt hatte.

Diese Idee der Inneren Mission ist in der Zeitschrift von Anfang an präsent. Bereits in den ersten Heften wird sie unter Berufung auf deutsche Vorbilder, mit Ausblicken auf die Geschichte der Inneren Mission in Deutschland vorgestellt und propagiert.⁶⁴ Ein erster Beitrag erscheint bereits ab 1890 in 7 Fortsetzungen in einem Umfang von fast 100 Seiten. Er erörtert den Begriff der Inneren Mission, ihre Geschichte und ihre führenden Persönlichkeiten in Deutschland, ihre dortige Organisation und einzelne Einrichtungen. All diese Bereiche werden äußerst detailliert und mit genauer Kenntnis der reichen deutschen Literatur zum Thema vorgestellt.

Innere Mission wird dort verstanden als Tätigkeit „sich erbarmender Liebe“, „im Umfeld der Amtskirche“, aber „im Geist und im Dienst der Kirche“, „zur Milderung des körperlichen, geistigen und moralischen Elends des christlichen Volkes, soweit dieses Volk - obwohl getauft und dem Namen

nach Mitglied der christlichen Kirche - äußerlich absinkt, in geistiger und religiös-moralischer Hinsicht Mangel leidet, ein kirchliches, christliches Leben nicht führt, ja dies zu tun ablehnt und so im kirchlichen Leben die die zweifelhaftesten, schädlichsten Zustände hervorruft.“⁶⁵ Innere Mission ist in diesem Verständnis also in erster Linie Reaktion auf die Infragestellung der Position der Kirche in der Gesellschaft bzw. der Religiosität ihrer formal der Kirche angehörenden Mitglieder, oder, mit Csikys Worten: „nichts anderes als die Tätigkeit des in der Kirche Christi wohnenden Selbsterhaltungstribs“. In der Vorstellung ihrer Arbeitsgebiete und ihrer Geschichte erscheint sie denn auch nicht so sehr als neue Form kirchlicher Tätigkeit angesichts neu erwachsender Probleme des 19. Jahrhunderts, sondern als etwas, dessen sich die Kirche schon in ihren Anfängen betrieben hat, dessen sie sich jedoch zu besinnen und das sie nun nachhaltiger zu betreiben hat. „Hinsichtlich ihres Namens“, so Csiky, „ist die Innere Mission neu, hinsichtlich ihres Wesens ist sie eine sehr alte Institution [...] Sie ist so alt wie die Kirche selbst [...]“⁶⁶.

Der Gegenstand ihrer Tätigkeit wird folglich zum einen hauptsächlich im Kampf gegen die Entchristlichung des Volkes erblickt, zum anderen auch - gerade wo auf die Tradition der Einrichtung verwiesen wird - in der Auseinandersetzung mit materieller Not. „Wer kennt nicht die grenzenlose Wohltätigkeit, die die ersten Christen den Armen gegenüber bezeugten?“⁶⁷ In der Beschreibung der praktischen Tätigkeit, der einzelnen Einrichtungen der Inneren Mission in Deutschland treten aber auch spezifische, aus dem gesellschaftlichen Wandel erwachsende Herausforderungen deutlicher hervor: Ersatz des Halt bietenden patriarchalischen Meisterhaushalts für die (als Handwerker angesprochenen) andernorts Beschäftigung suchenden Arbeiter, Reintegration für die in der Arbeitswelt gescheiterten, Schutz arbeitssuchender lediger Frauen vor den Gefahren der Großstadt⁶⁸.

In der systematischen Darstellung der Aufgabengebiete der Inneren Mission werden diese aktuellen Probleme der gesellschaftliche Modernisierung, „die brennenden gesellschaftlichen Fragen: die Arbeiterfrage, die Wohnungsfrage, die Frage der allgemeinen Sonntagsruhe, die Dienstbotenfrage und die Frage der Frauenemanzipation vor den Arbeitern der Inneren Mission“ - gegenüber den Aufgaben des „Aufsuchens der Verlorenen“ und des „Wiedergewinnens der Verirrten“, des „Schutzes der Gefährdeten“, der „Pflege der Armen und Kranken“, der „Bestärkung im Glauben (Bibelgesellschaften, Schriftenmission, Sonntagsschulen, Kindergottesdienste)“ und der „Sammlung der Verstreuten“ - der „Versöhnung der Verzwiefelten“ zugerechnet.⁶⁹

Innere Mission stellt nach Csiky dezidiert nicht die herrschende Obrigkeit in Frage. Zentral ist hier die Stellungnahme des Wittenberger Kirchentages, wonach „die Innere Mission nur die Rettung des auf außerordentliche Hilfe

angewiesenen Volkes durch die Predigt des Evangeliums und die Handreichungen der Liebe wolle. Ansonsten steht sie treu zur Obrigkeit und hält unerschütterlich an den Worten der Bibel fest, daß da „keine Macht ist, es sei denn von Gott“, dem jeder gehorsam sein soll, [...]“⁷⁰. In diesem Verständnis wird sie auch den ungarischen Protestanten zur Nachahmung nachdrücklich empfohlen.⁷¹

In der Rubrik „Kirchliches Leben im Ausland“ werden in den folgenden Jahrgängen Berichte über die Innere Mission in Deutschland wie über ähnliche Aktivitäten in Frankreich, der Schweiz, England und den Vereinigten Staaten fortgeführt. Die Vorstellung des Konzepts in Einzelbeiträgen, aber auch seine Behandlung in der Auslandsrubrik nimmt in der Regel auf das deutsche Vorbild, auf Wicherns Schaffen, den Zentralauschuß für Innere Mission und seine regionalen Gliederungen und das in diesem Zusammenhang eingebundene Netz von Vereinen und lokalen Einrichtungen Bezug. Gelegentlich werden auch andere, so - neben Wichern, Fliedner, Stoecker und Naumann - auch Shaftesbury, Kingsley, Maurice als „Apostel der sozialen Reformen“ angeführt⁷². Namentlich auf dem Gebiet der Schriftenmission, der Tätigkeit der Traktatengesellschaften (die er unter die Tätigkeitsfelder der Inneren Mission rechnet) führt auch Csiky französische, besonders aber englische Vorbilder an.⁷³, deren Wirken in Ungarn ebenfalls gewürdigt wird⁷⁴. In einem Beitrag Mitte der neunziger Jahre wird auch das englische Modell der Sonntagsschule und der von Vereinen getragenen Schulen für Kinder in den großstädtischen Elendsvierteln vorgestellt⁷⁵. In späteren Artikeln erscheint die Sonntagsschule angesichts konsolidierter Verhältnisse in der Volksbildung in erster Linie als Form des Religionsunterrichts für Kinder, auf deren englische, französische, amerikanische, deutsche und schweizerische Form eingegangen wird.⁷⁶

Die Verfasser der Artikel zur Inneren Mission sind zugleich deren praktische Wegbereiter in Ungarn. So der Debrecener Theologieprofessor Lajos Csiky, der Pfarrer Ferencz Márk, die Budapester Theologieprofessoren Aladár Szabó und Farkas Szöts, neben ihnen andere wie der Budapester Theologielehrer Ferencz Baráth, die Debrecener Theologieprofessoren Ferencz Balogh und István B. Pap. Interessanterweise haben etliche von ihnen in Edinburgh studiert, andere u.a. auch in Utrecht⁷⁷. Auch die Innere Mission in Ungarn ging auf sehr vielfältige, keineswegs nur auf deutsche Quellen und Anregungen zurück. Für die sg. Budapester Richtung und für das Wirken A. Szabós war auch der Einfluß der Budapester Schottischen Mission prägend⁷⁸. Auch die Debrecener und die Südaförder Ansätze haben vielfältige theologische Einflüsse und ausländische Vorbilder, neben deutschen auch schottische, schweizerische, niederländische und französische, aufgearbeitet.⁷⁹ Die Ausführungen Baloghs und Csíkys zur Inneren Mission in Debrecener

Zeitschriften in den siebziger und achtziger Jahren bezogen sich auch nachhaltig auf diese Vorbilder, „besonders auf das der schottischen reformierten Kirche“⁸⁰. So liegt die Frage nahe, wieso das deutsche Vorbild, die Berufung auf deutsche Beispiele in „PSz“ so stark ist, da es doch ähnliche Bewegungen bzw. Aktionen mit vergleichbaren Zielen auch in den (den Verfassern auch durch Auslandsstudien bekannten) angelsächsischen, niederländischen und französischen Kirchen gegeben hatte.

Offensichtlich war für diese „deutsche Einseitigkeit“⁸¹ nicht nur die geographische Entfernung ausschlaggebend. Zu fragen ist, ob ausgehend von den ungarischen (sozialen und besonders protestantisch-kirchlichen) Verhältnissen eine spezifische Aufnahmebereitschaft für das deutsche Modell bestand.

In diese Richtung weist unter anderem auch einer der wenigen Beiträge, der sich mit den kulturellen Verhältnissen eines bestimmten Landes beschäftigt. 1897 erscheint Ferencz Baráths Artikel über „Die schottische Gesellschaft“, in der der Verfasser Eindrücke und Erfahrungen seiner Studienzeit wiedergibt⁸². Er zeichnet das Bild einer vorbildlichen, frommen, kirchentreuen Gesellschaft, mit intakten patriarchalischen Strukturen, mit der Herrschaft über und dem nachhaltigen erzieherischen Einfluß des Familienvaters auf Familie und Gesinde bzw. Hausgenossen. Die Gesellschaft, die so aussieht bzw. die die ungarischen Studenten der siebziger Jahre in ihrem persönlichen Erfahrungsbereich so erlebten, kennt aber auch nicht die Probleme, mit denen die ungarische Gesellschaft des Untersuchungszeitraums zu kämpfen hat. Für deren Lösung können daher von dort auch kaum Modelle übernommen werden. Die Strukturen und die Lebensweise dieser schottischen Gesellschaft können der ungarischen Gesellschaft ihrer Tage nur als Norm und Forderung vorgehalten werden. Sie haben aber keine unmittelbare instrumentelle Brauchbarkeit angesichts der Konflikte, die im Zuge von deren Modernisierung nun entstanden sind.

Die schottische Gesellschaft, so wie Baráths Artikel sie darstellt, verkörpert weitgehend die Zielvorstellungen, mit denen die Innere Mission antritt. Die Innere Mission wiederum entstand in Antwort auf Zersetzungserscheinungen einer traditionellen Gesellschaft und scheint so geeignet, auch in Auseinandersetzung mit den Konsequenzen der Modernisierung der ungarischen Gesellschaft verwendet zu werden. Das Konservative ihres Ansatzes, besonders in der Wichernschen Formulierung, das patriarchalische Erbe in ihrem Konzept mag das Modell für die Autoren der „PSz“ in der mit feudalen Überresten belastete ungarische Gesellschaft jener Zeit wahrscheinlich gerade besonders anziehend gemacht haben - nicht zu

vergessen sein relativer Erfolg (zumindest sein institutionelles Funktionieren) in Deutschland.

Zudem teilen die Verfasser auch die Gesellschaftskonzeption der Inneren Mission. Verkürzt zusammengefaßt geht es darum, daß nach der Abkehr von dem liberalen Entwicklungsmodell wirtschaftlicher Fortschritt nicht mehr Voraussetzung und Vehikel für die Verbesserung der moralischen und religiösen Zustände ist, wie das noch Sámuel Szeremlei in seiner Erörterung einer Preisfrage des Protestantenvereins zu Beginn der siebziger Jahre ausgeführt hatte⁸³. Vielmehr erscheint nun umgekehrt der moralische Niedergang, die zunehmende Zurückdrängung christlicher Prinzipien als Ursache der Mißstände der zeitgenössischen Gesellschaft.⁸⁴ Folglich ist in diesem Modell die Re-Missionierung der Mitglieder der Gesellschaft, auch wenn sie nicht in erster Linie um der irdischen Verhältnisse willen erfolgen soll, doch die Voraussetzung für ein ersprißlicheres menschliches Zusammenleben.

Die Gründung einer politischen Partei wiederum ließ für den ungarischen Protestantismus schon allein sein zahlenmäßigen Gewicht nicht angelegen sein. Vermutlich spielte auch das eine Rolle für das vergleichsweise geringe Interesse für protestantische christlich-soziale Bewegungen im westlichen Ausland - abgesehen davon, daß auch die Stoeckersche Parteigründung ursprünglich eher ein gegen die Sozialdemokratie gerichteter Versuch zur Gründung einer christsozialistischen Arbeiterpartei war, unter von den ungarischen deutlich verschiedenen sozialstrukturellen und politischen Voraussetzungen.

Doch auch aus äußerlichen Gründen hätte eine solche Parteigründung die Kräfte des ungarischen Protestantismus aufgerieben. Angesichts ihrer äußeren Schwierigkeiten, des Aufkommens von Sekten, die ihre Mitglieder hauptsächlich aus der reformierten Kirche rekrutierten, der Tätigkeit der Volkspartei und des politisch organisierten Katholizismus⁸⁵, angesichts der inneren Probleme der Kirchen - der Armut der kirchlichen Körperschaften, der schlechten Versorgung der kirchlichen Amtsträger, der ungeklärten Frage der Renten für Kirchenbedienstete, der ungleichmäßigen und ungerechten Verteilung der Lasten bei der Kirchensteuer, dem unbefriedigenden Zustand der literarischen und gesellschaftlichen Tätigkeit der Protestanten, dem Nachlassen des religiösen Geistes bei der schulischen und familiären Erziehung, einer Vernachlässigung des allgemeinen protestantischen Geistes, dem Sinken der kirchlichen Opferbereitschaft, dem Desinteresse an kirchlichen Laufbahnen, dem mangelnder Respekt für kirchliche Amtsinhaber und anderen Problemen -⁸⁶ hätte dies eine nicht zu verkraftende Zersplitterung ihrer Kräfte bedeutet.

So warnen viele Beiträge vor übermäßigem politischen Engagement der Kirchenglieder.⁸⁷ Das Hineintragen parteipolitischer Gesichtspunkte und parteipolitischer Konfrontationen zersetze die Gemeinden und belaste das Verhältnis von Pfarrer und Gläubigen. „Die Politik trieb unsere Kirchenführer in die Arme der damaligen freisinnigen Partei“, und während derer anderthalb Jahrzehnte dauernder Herrschaft, im Besitz der politischen Macht, geschah nichts für den organisatorischen Ausbau der Kirche und die Stärkung ihrer inneren Kräfte.⁸⁸

Zudem ist anzumerken, daß in beiden großen protestantischen Kirchen über ihre Mitgliedschaft sehr widersprüchliche soziale Interessen vertreten waren. Waren die Vertreter des reformierten Bekenntnisses weitgehend Bauern, in ihrer weltlichen Kirchenführung jedoch hauptsächlich durch Aristokraten repräsentiert, so trafen in der evangelischen Kirche zudem divergierende politische Bindungen der dort vertretenen Nationalitäten aufeinander.⁸⁹ So schätzt Gottas denn ein: „Die Kirche und ihre Führung schwieg schon deshalb zu der sozialen Frage, weil die Leiter vor allem der reformierten Kirche in einer Person zugleich die obersten Exponenten der Macht der Aristokratie und des Großgrundbesitzes waren und unter den Laienführern auch im Rahmen der Seniorate die Großgrundbesitzer und die Gentry eine führende Rolle spielten.“⁹⁰ Aus diesen Gründen scheint zumindest nachvollziehbar, daß das Interesse für politische Parteigründungen evangelisch-sozialer Richtung im Ausland relativ gering blieb, während Organisationen wie der Deutsche Bund aus Gründen der Identifikationsmöglichkeiten wie der publizistischen Darstellbarkeit auf Interesse rechnen konnten.

Vor diesem Hintergrund ist verständlich, daß man vorrangig bestrebt war, etwas gegen die Macht des Katholizismus zu unternehmen - sowie gegen die wachsende religiöse Gleichgültigkeit, die - worauf Kósa kürzlich hingewiesen hat⁹¹ - bereits in der Jahrhundertmitte einen ersten Höhepunkt erreicht hatte. In beiden Richtungen, sowie als Mittel gegen praktisch zu bewältigende Probleme wie Armut und individuelle Notsituationen erschien die Innere Mission nach deutschem Vorbild, mit ihren praktischen Hilfsangeboten, ihrem weitgespannten organisatorischen Netz, ihrer Loyalität zum Staat und ihrer Bindung an die Institution der Kirche, als geeignetes Instrument.

Wo wiederum die angelsächsischen Kirchen auf Modernisierungsprozesse reagieren, erfolgt dies oft im Rahmen von s.g. Sekten und kleinen Freikirchen bzw. geht mit deren Bildung einher⁹². Letzteres ist jedoch eine Entwicklung, gegen die gerade die reformierte Kirche im Untersuchungszeitraum vorzugehen versuchte.

So ist - im Kontext der „PSz“ - die Innere Mission in der Form, die sie bei Wichern bzw. beim deutschen „Centralauschuß“ erhalten hatte, eine Kompromißformel, die zur Behandlung vieler verschiedener Probleme geeignet sein kann und in deren Rahmen Vertreter von in theologischer wie praktisch-politischer Hinsicht durchaus abweichenden Auffassungen zusammenarbeiten können.⁹³ Nicht nur angesichts der sozialen Probleme des dualistischen Ungarns, sondern auch angesichts der inneren und äußeren Situation der beiden stärksten protestantischen Kirchen bot dieses Konzept einen Rahmen, in dem Rahmen diejenigen wirken konnten, die an konfessioneller Selbstbehauptung bzw. der Bewahrung der Amtskirche und ihrer Machtpositionen interessiert waren, wie auch die, die sich aus Betroffenheit und Besorgnis um spezifische soziale Mißstände zum Handeln aufgefordert fühlten. Umgekehrt waren damit aber auch die Grenzen akzeptablen Engagements umrissen.

Diese Rahmenfunktion wird auch dann deutlich, wo - um zur Auslandsrubrik zurückzukommen - wenn sich neue Bewegungen formieren, die diesen Rahmen überschreiten wollen, so z.B. der 1908 gegründete Pfarrersverein (Országos Lelkészegyesület, ORLE). Ihm gegenüber verweist der Verfasser der Auslandsrubrik auf das deutsche Beispiel und verweist den ORLE auf den abgesteckten Rahmen. Angesichts des weitgefaßten Verständnisses kirchlicher Aufgaben, das der neugegründete Pfarrersverein formuliert wähnt der Verfasser der Rubrik Nähe zu den Mitteln der Sozialdemokratie und verweist demgegenüber auf den letzten Kongreß der deutschen Inneren Mission: „Der erste Hauptgegenstand nämlich, der zur Besprechung kam, beschäftigte sich mit der Frage, 'wie die Innere Mission ihre Aufgabe bewahren und erfüllen kann, das Leben unseres Volkes im Geiste des Evangeliums zu erneuern?'“⁹⁴ „Dies offizielle Organ aller protestantischen Vereine zur Inneren Mission des Deutschen Reichs [...] bekundet seinen Glauben an das Evangelium, an Gottes Kraft. Wir können das der Aufmerksamkeit des ORLE nicht genug anempfehlen, in dessen Statuten die Worte von Seelen, Religion und Kirche lassen nur schwach etwas von dem Leitstern ahnen, auf den der Kompaß des Zweimaster des Vereins weist.“⁹⁵

Der ORLE wiederum war diejenige Organisation, die knapp zehn Jahre später, 1917, von Seiten der protestantische Kirche das erste sozialpolitische Programm ausarbeitete, das jedoch infolge der Kriegswirren erst zu Beginn der zwanziger Jahre in der Zeitschrift des Vereins veröffentlicht wurde.⁹⁶ Aber das wäre bereits ein Thema, das den hier interessierenden beziehungs-geschichtlichen Rahmen überschreitet. -

* * *

„Protestáns Szemle“ verfolgte kontinuierlich die für den Leserkreis fachlich relevanten Bereiche vor allem des geistigen Lebens des Auslands. Persönliche Erfahrungen der Verfasser wie die sich stürmisch entwickelnden Printmedien der Zeit bildeten die Voraussetzung für Berichte in erster Linie aus dem westlichen Mitteleuropa und Westeuropa, aber auch, in geringerem Umfang, aus den süd- und nordeuropäischen Ländern, später auch aus den USA. Geographische Nähe, Bildungsvoraussetzungen und historische Traditionen, das Interesse am Schicksal des „universellen Protestantismus“ (Szász) und die Überzeugung vom besonderen Fortschritt der protestantischen Länder, daneben aktuelle Entwicklungen wie z.B. die ungarische Auswanderung, aber auch die Studienerfahrungen der Verfasser sind Faktoren, die die sich schließlich abzeichnende regionale Gewichtung der Beiträge beeinflussen und in deren Folge das geistige Leben und Geschehnisse im Umfeld der Kirchen in Deutschland eine besonders eingehende Darstellung erfuhren.

Zentrale Themen in dieser Beschäftigung mit dem Ausland sind theologische und organisatorische Entwicklungen in den protestantischen Kirchen sowie die Auseinandersetzung mit Übergriffen des Katholizismus. Soziale Zustände der westlichen Länder, die „soziale Frage“ des 19. Jahrhunderts spielen demgegenüber eine untergeordnete Rolle. In der Auseinandersetzung mit - hauptsächlich auf kulturkritischer bzw. ideologischer Ebene formulierten - sozialen Konflikten erscheint auch in Kontext der Auslandsberichte das Konzept der Inneren Mission als richtungsweisend. Im Gegensatz zu den vielfältigen Quellen und Anregungen, auf die diese Bewegung in Ungarn zurückgeht, auch im Gegensatz zu den Bildungseinflüssen ihrer Wegbereiter und Verfechter in „PSz“ wird hier vorrangig anhand des deutschen Modells expliziert und propagiert. Ohne daß diese Erscheinung an dieser Stelle abschließend geklärt werden könnte, läßt sich aufzeigen, wie die gesellschaftliche Situation Ungarns im Untersuchungszeitraum sowie Momente der inneren Situation der beiden großen protestantischen Kirchen zu einer spezifischen Aufnahmebereitschaft für das deutsche Modell beigetragen haben.

Anmerkungen

- 1 So merkt Greschat in seiner Darstellung der Auseinandersetzung der westeuropäischen christlichen Kirchen mit der Industriellen Revolution das Fehlen von Arbeiten an, „die diese Vorgänge über die nationalen und konfessionellen Grenzen hinaus anschaulich zu machen“ versuchten. „Die Reaktionen der europäischen Kirchen auf den

Industrialisierungsprozeß im 19. Jahrhundert werden immer nur im Rahmen einer konfessionellen und nationalen Geschichtsschreibung sichtbar, wobei der übergreifende Bezug in der Regel kaum oder überhaupt nicht ins Bewußtsein gehoben wird." (Greschat, Martin: Das Zeitalter der Industriellen Revolution. Stuttgart - Berlin - Köln... 1980 /Christentum und Gesellschaft; 11/, 9)

- 2 Vgl. die Beschreibung des Forschungsstandes in der kürzlich erschienenen Chronologie zur Kirchengeschichte im neuzeitlichen Ungarn (Balogh, Margit und Gergely, Jenő: Egyházak az újkori Magyarországon 1790-1992. Budapest (História) 1993, A kronológiáról, 9-10). Zur Geschichte speziell der protestantischen Kirchen in Ungarn während des Untersuchungszeitraums ließe sich außer Bucsays Gesamtdarstellung (Bucsay, Mihály: Der Protestantismus in Ungarn 1521-1978. I.-II. Wien-Köln-Graz I. 1977, II. 1979; II. 1979) und dem von Sándor Ladányi herausgegebenen Zoványi'schen kirchengeschichtlichen Lexikon (Zoványi, Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon (Red. Sándor Ladányi).- Budapest 1977) zum späten 19. Jahrhundert noch eine zeitgenössische Darstellung anführen: Pokoly, József, in: Zsilinszky, Mihály (Hrsg.): A Magyarhoni Protestáns egyház története [Die Geschichte der ungarischen protestantischen Kirche].- Budapest, 1907. Während Bucsay, dessen Anliegen es nicht zuletzt war, das Ausland über den ungarischen Protestantismus zu informieren, innerhalb der durch das Gesamtkonzept gesetzten Grenzen auch auf Auslandskontakte eingeht, konzentriert sich Pokolys Darstellung eher auf institutionelle Aspekte und innerungarische Entwicklungen.
- Aus jüngerer Zeit sind zu dem fraglichen Zeitraum weiterhin ein kirchengeschichtliches Lehrbuch von J. Csohány zu erwähnen (Csohány, János: Magyar protestáns egyháztörténet [Ungarische protestantische Kirchengeschichte]. (Als Man. verv.).- Debrecen (A Debreceni Ref. Theol. Akadémia Egyháztörténeti tanumányi füzetek; VI) 1973), der auch verschiedene Aufsätze zur Kirchengeschichte dieser Jahre veröffentlicht hat. Vgl. auch den Überblick von Gottas in Band IV der Monographie zur Habsburgermonarchie (Gottas, Friedrich: Die Geschichte des Protestantismus in der Habsburgermonarchie. In: Wandruszka, Adam und Urbanitsch, Peter (Hrsg.): Die Habsburgermonarchie. IV: Die Konfessionen.- Wien (Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften) 1985, 490. Ferner der dort nicht angeführte Sammelband von Bartha, Tibor und Makkai, László: Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből

1867-1978 [Studien zur Geschichte der Ungarischen Reformierten Kirche] Budapest (Magyarországi Ref. Egyház zsinati irodájának sajtóosztálya) 1983. Unbefriedigend ist der Forschungsstand jedoch nicht nur bezüglich der Geschichte des Protestantismus in Ungarn. Vgl. z.B. das Vorwort von Hoppál zu „Volksbrauch, Volksglaube, Volksreligiosität“ (Hoppál, Mihály, In: Dömötör, Tekla (Hrsg.): Népszokás, néphit, népi vallásosság.- Budapest (Akadémiai) 1990 /Magyar néprajz ; 7/, S. 5), oder Gergelys Anmerkungen zur Situation bezüglich der katholischen Kirche (Gergely, Jenő: A keresztényszocializmus Magyarországon 1924-1944.- Budapest (Typovent) 1993, S. 7) So konstatiert Glatz in seinem Geleitwort zu der oben erwähnten Chronologie überhaupt einen Abbruch der Traditionen der ungarischen Kirchengeschichtsschreibung nach 1945 (Glatz, Ferenc: Az Olvasóhoz. In: Balogh/ Gergely 1993, 7).

- 3 Vgl. Németh, G. Béla; Kosáry, Domokos (Hrsg.): A magyar sajtó története [Geschichte der ungarischen Presse]. Bd. II.2.: 1867-1892.- Budapest 1985.- Einen - aus Platzgründen äußerst kurzgefaßten - Überblick über die protestantischen Periodika im Untersuchungszeitraum gibt Czeglé, Imre: A református egyház időszaki sajtója [Die Periodika der Reformierten Kirche].- In:Bartha/ Makkai 1983 (a.a.O., Anm. 2) 243-247.-
- 4 Hobsbawm, E.J.: The Age of Empire. 1875-1914.- [1987] New York (Vintage) 1989, 11
- 5 Troeltsch, Ernst: Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen. Tübingen (Mohr) 1919, 983
- 6 Vgl. Pokoly 1907,756; Bucsay 1979 II, 113.- Den Grund bildeten dogmatische Differenzen.Die Mehrzahl der protestantischen Ungarn waren gehörten jedoch der Evangelischen bzw. der Reformierten Kirche an. Während der Anteil der Reformierten und der Evangelischen an der Gesamtbevölkerung Ungarns 1890 bei 14,6% bzw. 7,8% lag (ohne Kroatien-Slawonien), lag der der Unitarier bei 0,4%.Vgl. auch Bucsay, 1979 II, 108, oder - im zeitlichen Überblick - Csáky, Moritz: Die Römisch-Katholische Kirche in Ungarn.- In: Wandruszka/ Urbanitsch (a.a.O., vgl. Anm. 2) 1885 IV., 302
- 7 Szász, Károly: Olvasóinkhoz [An unsere Leser].- In: PSz 1889, 4/5
- 8 vgl. ebd., 1
- 9 ebd., 3

- 10 ebd., 3, 7
- 11 ebd., 7
- 12 ebd., 9
- 13 Antal, Géza: A magyar protestáns egyház külföldi érintkezései [Die Auslandskontakte der ungarischen protestantischen Kirche].- In: PSz 1908, 65-84.-
- 14 ebd., S. 65; Abkürzungen im Original
- 15 ebd., S. 69
- 16 ebd., S. 73 ff.
- 17 ebd., S. 73
- 18 „Die protestantischen Kirchen Ungarns, vor allem aber die Reformierte Kirche, waren vielleicht noch niemals so sehr vom Ausland abgeschnitten - nicht einmal, als Maria Theresia auch den Besuch ausländischer Universitäten erschwerte - wie jetzt, da wir uns selbst abschneiden.” So József Pokoly zu Beginn seines ersten Beitrag seiner Berichte aus dem „Kirchlichen Leben im Ausland”.(p.-f [Pokoly József]: Külföldi egyházi élet [Kirchliches Leben im Ausland].- In: PSz, 1896, I., 49
- 19 vgl. z.B. ***: Hazai egyházi élet [Kirchliches Leben in Ungarn], 1896, IV.: „Das Ausland bekommt derartig wenig verlässliche Informationen über uns und kennt uns so wenig, daß es kein Wunder ist, wenn es einerseits alles über uns glaubt und uns andererseits wegen falscher Informationen wenig schätzt.” PSz 1896, 320
- 20 56,25% von den biographisch belegbaren. Vgl. Brandt, J.: Auslandsstudien ungarischer Protestanten im 19. Jahrhundert. In: Hungarológia 8 (Megjelenik 1995 második felében.). Dort sind auch die folgenden Zahlenangaben belegt und genauer untersetzt. Auf eine deutliche Entwicklung des Auslandstudiums im Untersuchungszeitraum verweist auch Bucsay (1979 II, 121/122).
- 21 vgl. Brandt, ebd.
- 22 Szlávik, Mátyás: Nietzsche úri morálja és a keresztyénség [Nietzsches Herrenmoral und das Christentum].- PSz 1898, 569-575; Stomp, László: Schleiermacher beszédei a vallásról [Schleiermachers „Reden über die Religion”].- PSz 1899, 13-26; Szlávik, Mátyás: Kierkegaard és

- a keresztyénség [Kierkegaard und das Christentum].- PSz 1899, 69-77; Sz.M.: Windelband: Lehrbuch der Geschichte der Philosophie [Rezension]. PSz 1904, 391; Bartók, György: Schopenhauer erkölcstana [Schopenhauers Ethik].- PSz 1905, 391-497; Szelényi, Ödön: Goethe Faustja és a keresztyénség [Goethes Faust und das Christentum].- PSz 1905, 90-112; Szelényi, Ödön: Schiller és a protestantizmus [Schiller und der Protestantismus].- PSz 1906, 253-262; Antal, Géza: Strausz Dávid Frigyes [Friedrich David Strauß].- PSz 1908, 25-37, 221-231, 659-668; V.S.: A lipcei művelődési és történeti intézet és a történetifelfogás új módszere [Das Institut für Kultur- und Universalgeschichte in Leipzig und die neue Methode der Geschichtsauffassung]. PSz 1909, 633-641; Böszörményi, Sándor: Hartmann pesszimizmusának alkonya [Das Ende von Hartmanns Pessimismus] PSz 1911, 31-36; Gesztelyi Nagy, László: Nietzsche a vallásról és a keresztyénségről [Nietzsche über religion und Christentum].- 1913, 565-81, 620-634; Tankó, Béla: Fichte. PSz 1914, 141-151
- 23 vgl. Rác, Lajos: Jézus és Buddha, keresztyénség és buddhizmus [Jes und Buddha, Christentum und Buddhismus].- PSz 1899, 547-556, 599-613; Szlávik, Mátyás: A buddhizmus és a keresztyénség [Buddhismus und Christentum].- PSz 1895, 381; Kováts, Lajos: Japán és az evangélium [Japan und das Evangelium].- PSz 1904, 164-180; Szlávik, Mátyás: Buddha, Mohammed és Krisztus [Buddha, Mohammed und Christus].- PSz 1909, 379-386; Kováts, István: Buddhizmusé vagy keresztyénségé a jövő? [Gehört die Zuunft dem Buddhismus oder dem Christentum?] PSz 1907, 428-445, vgl. auch: R.,L.: A Chicagói valláskongresszus [Der Religionskongreß in Chicago].- PSz 1895, 245-263
- 24 Szlávik, Mátyás: A legújabb theologiai iskola [Die neueste theologische Schule].- PSz 1891, 89-103; Szlávik, Mátyás: A „Verein für Reformationsgeschichte” s az „Evangelischer Bund in Deutschland”. PSz 1892, 83-106; Stromp, László: A theologiai tanszékek és a porosz zsinat [Die theologischen Lehrstühle und die preußische Synode].- I.-II. PSz 1905, 14-31, 69-89; B. Pap, István: Néhány adat a német protestáns keresztyénység köréből [Einige Angaben aus dem Kreis des deutschen protestantischen Christentums].- PSz 1912, 232-2349; ds.: A német protestáns keresztyénység életéből [Aus dem Leben des deutschen protestantischen Christentums].- PSz 1912, 418-424
- 25 Eöttevényi Nagy, Olivér: A német kulturharc előmenyei [Die Vorboten des deutschen Kulturkampfes].- PSz 1912, 223-231; p-f.: A német államegyház problémája [Das Problem der deutschen Staatskirche].- PSz

- 1914, 92-100; Schneller, István: A lelkészképzésről, különösen Németországban [Über die Pfarrersausbildung, besonders in Deutschland].- I.-IV. PSz 1899, 1-12, 78-89, 147-156, 238-253, 383-409; Szlávik, Mátyás: A német evangélikus pap a múltban [Der deutsche evangelischer Pfarrer in der Vergangenheit] PSz 1906, 159-169
- 26 Hamar, István: Az amerikai magyar reformátusok lelki gondozásá [Die seelsorgerische Betreuung der ungarischen Reformierten in Amerika].- I.-II. PSz 1910, 97-105, 72-79; Harsányi, Sándor: Az amerikai református egyház [Die amerikanische Reformierte Kirche].- PSz 1912, 98-109; V.S.: Amerika vallásossága [Amerikas Religiosität].- PSz 1912, 296-299; Harsányi, Sándor: Elnökválasztás az Egyesült Államokban [Präsidentenwahl in den Vereinigten Staaten].- PSz 1912, 634-651
- 27 vgl. Balogh, Ferencz: A francia protestáns történelmi társulat [Die französische protestantische historische Gesellschaft].- PSz 1889, 10-27; A Leydeni vallástörténeti kongresszus [Der religionsgeschichtliche Kongreß in Leyden].- PSz 1912, 527-529; Szlávik, Mátyás: A legújabb vallástörténeti kongresszus [Der neueste religionsgeschichtliche Kongreß].- PSz 1912 609-615; Várnai, Sándor: A konkordátum és a francia kulturharc [Das Konkordat und der französische Kulturkampf].- PSz 1904, 445-451; B. Pap, István: A nagy egyházi per Skóciában [Der große Kirchenprozeß in Schottland].- PSz 1905, 190-199; V., S.: Az állam és az egyház szétválasztása Walesben [Die Trennung von Kirche und Staat in Wales].- PSz 1912, 442-445; V., S.: Az új angol házassági javaslat [Der neue englische Gesetzentwurf zum Eherecht].- PSz 1912, 660-667
- 28 Schneller, István: Az új pápás egyház viszonya az új Olaszországhoz [Das Verhältnis der neuen päpstlichen Kirche zum neuen Italien, PSz 1890, 475-504; Szlávik, Mátyás: A római katolikus egyház és a mai Olaszország [Die Stellung der kath. Kirche in Italien 1894, 645-654; Z.: Vallás és iskola Írországon [Religion und Schule in Irland].- PSz 1902, 156-172; v.: Németország és a jezsuiták [Deutschland und die Jesuiten].- PSz 1912, 592-598; V.,S.: A leplezett Lourdes [Das enthüllte Lourdes].- PSz 1913,198-202
- 29 p-f., in der ungarischen Weise der Namensnennung das Kürzel von Pokoly József. (vgl. Zoványi, Egyháztörténeti Lexikon, a.a.O., 480/81
- 30 In Zusammenhang mit den deutschen Reichstagswahlen betont Pokoly 1907 ausdrücklich dieses Interesse: „Nie hat uns Ungarn ein größeres Ereignis gleichgültig gelassen, das in unserem zweiten westlichen

Nachbarland, in dem großen deutschen Land (a nagy német földön) geschah. Es läßt sich nicht leugnen (mi türés, tagadás): unsere Kultur hat aus keiner einzigen Quelle so viel geschöpft wie aus der der großen deutschen Nation, und auch unser politisches Schicksal hat viele Jahrhunderte lang jenes Abhängigkeitsverhältnis gespürt, das aus der Wirkung der fremden Kultur stammte." [...] ebd., 44

- 31 „Gewiß! gewiß! der römisch-katholische Fanatismus verschont uns in keiner Weise (semmiképpen), mit der Hoffnung auf Eroberung tritt er gegen uns an (jár táborn ellenünk), und wir können seine Angriffe nur mit treuer, hingebungsvoller, eifriger Anhänglichkeit an unsere Kirche zurückschlagen.“ p.-f.: Külföldi egyházi élet.- In: PSz 1896, III. 269, um nur ein Beispiel zu zitieren. •
- 32 p.-f. : Külföldi egyházi élet. In: PSz 1897, II, 275; ds., PSz 1908, VI, 452.
- 33 p.-f: Külföldi egyházi élet. In: PSz 1898, I, 98
- 34 Selbst die Situation in Deutschland wird in dieser Beziehung als bedrohlich empfunden. „In allen Staaten des großen Deutschen Reichs sehen wir, wie der Katholizismus mit allen Mittel nach der politische Macht greift.“... „Das Zentrum aber lastet bereits auf dem Staat wie auf der Gesellschaft.“ (p.-f.: Külföldi egyházi élet. In: PSz 1906, III,417
- 35 vgl. z.B. Balogh, Ferencz: Egyházi tanulmányút francia földön [Kirchliche Studienreise in Frankreich] In: PSz 1891, besonders 50-69
- 36 Zum Verlauf der Auseinandersetzung vgl. Bucsay, a.a.O. (1979 II), 96-100; Csáky, a.a.O. (1985), 289-301
- 37 Bucsay, ebd., 98
- 38 Csáky, a.a.O. (1985), 298
- 39 vgl. Csáky a.a.O. 303, 282 vgl. auch die statistischen Mitteilungen in „PSz“, u.a. Bartha, Béla: Statisztikai tanulmányok a magyar protestántizmusról [Statistische Studien über den ungarischen Protestantismus].- In: PSz 1890, I-IV, 20-57, 178-208, 353-389, 587-645; Ruszkai, Gyula: Néhány statisztikai adat az ev. ref. egyházról. [Einige statistische Angaben über die reformierte Kirche].- In: PSz 1894, 215-234
- 40 p.-f: Külföldi egyház élet.- In: PSz 1901, I 134. (Abkürzungen im Original)

- 41 Und weiter: „Das protestantische England ist im Laufe des 19. Jahrhunderts zur ersten Weltmacht, zum reichsten Weltreich geworden und ist auch auf dem Gebiet der Wissenschaften in die Reihen der ersten Nationen vorgedrungen. Das überwiegend protestantische Deutschland hat sich im letzten Viertel des 19. Jahrhunderts nicht nur militärisch und politisch, sondern auch in Industrie, Wirtschaft und Handel unter die ersten Weltreiche erhoben. Das ebenfalls protestantische Volk der Vereinigten Staaten hat sich im Laufe des 19. Jahrhunderts in ähnlicher Weise zu einer der wunderbarsten, politisch freiesten und demokratischsten und in materieller Hinsicht zur einer der reichsten, moralisch zu einer der unternehmungsfreudigsten Nationen entwickelt.“ (Szóts, Farkas: Keresztyenség az évszázad fordulóján [Christentum an der Wende des Jahrhunderts].- In: PSz 1901, 4)
- 42 ebd. So auch Mayer, Endre: Mire van szükségünk? [Was brauchen wir?].- In: PSz 1900, 92
- 43 Petri, Elek: Újtestamentum társadalmi eszméi és intézményei [Die gesellschaftlichen Ideen und Institutionen des Neuen Testaments].- In: PSz 1893,361-384; Csiky, Kálmán: A régi szocializmusról [Über den alten Sozialismus].- In: PSz 1893, 434-457; Pulszky, Ágost: A jelenkori társadalmi mozgalmakról és tanokról [Über die gesellschaftlichen Bewegungen und Lehren der Gegenwart.] - In: PSz 1894, 43-59; Kenessey, Béla: A protestáns egyház társadalmi munkássága. [Die gesellschaftliche Tätigkeit der protestantischen Kirche] - In: PSz 1894, 258-277; Szlávik, Mátyás: A szocializmus és a keresztyenség. [Sozialismus und Christentum].- In: PSz 1895, 488-495, 549-555; Raffay, Sándor: Az első keresztyének szocializmusa [Der Sozialismus der ersten Christen] 1900, 405-420; Tisza, István: A szocializmus és az egyház [Der Sozialismus und die Kirche] - In: PSz 1903, 25-35; Márk, Ferenc: Protestantizmus és szocializmus. [Protestantismus und Sozialismus] - In: PSz 1904, 489-495; Szóts, Farkas: A vallás működése a társadalom evolúciójában [Das Wirken der Religion in der gesellschaftlichen Evolution] - In: PSz 1906, 1-9; Szóts, Farkas: Erkölcsiség és társadalmi evolúció [Moral und gesellschaftliche Evolution] - In: PSz 1906, 69-77; Szóts, Farkas: A szocializmus, történeti áttekintésben. [Der Sozialismus, im historischen Überblick].- In: PSz 1906, 656-668; Bartók, György: Az öskeresztyenség és a szociális kérdés [Das Urchristentum und die soziale Frage].- In: PSz 1908 I-II., 213-220, 289-297; Osváth, Kálmán: A keresztyén ember és a szociális kérdés [Der christlichen Mensch und die soziale Frage].- In: PSz 1908, 415-432; Bartók, György: A keresztyenség és a szocializmus.

[Christentum und Sozialismus] .- In: PSz 1908 , 581-587; Szóts, Farkas: Szociális reformok szocializmus nélkül [Soziale Reformen ohne Sozialismus] .- In: PSz 1910, 180-186;

- 44 Zu Anliegen und Geschichte des 1890 gegründeten ESK vgl. Schick, Manfred: Kulturprotestantismus und soziale Frage. Versuche zur Begründung der Sozialethik, vornehmlich in der Zeit des Evangelisch-Sozialen Kongresses bis zum Ausbruch des Ersten Weltkrieges (1890-1914) Tübingen (Mohr) 1970; Kretschmar, Gottfried: Der Evangelisch-Soziale Kongreß. Der deutsche Protestantismus und die soziale Frage.- Stuttgart (Evang. Verlagswerk) 1972; zum Kontext auch Greschat (a.a.O.); Brakelmann, Günter: Die soziale Frage des 19. Jahrhunderts. Witten/Ruhr (Luther-Verlag) 1961
- 45 Stöcker: Wach auf, evangelisches Volk. Aufsätze über Kirche und Kirchenpolitik. Berlin 1893.- Rez. (Sz.) [vermutlich Szilávik] In: PSz 1894, 147 . Der Rezensent referiert Stöckers Kritik an der Gleichgültigkeit des kirchlichen Lebens, am Byzantinismus der Staatskirche und sein Streben nach Befreiung der Kirche aus diesen staatlichen Bindungen. Auf den Evangelisch-Sozialen Kongreß oder die Stöckersche Christlich-Sozialistische Partei bzw. sozialpolitische Fragen geht die Rezension also nicht ein.- Das derzeit nicht eben unbeachtet gebliebene „Experiment“ Göhres, das er in „Drei Monate als Fabrikarbeiter“ (1891) vorstellt, fand hier keine Erwähnung.
- 46 „Die evangelisch-soziale Partei, bzw. der Kongreß, [...]“ p.-f.: Külföldi egyházi élet.- In: PSz 1896, VI, 521
- 47 ebd.
- 48 ebd., 520/21
- 49 ebd. 520
- 50 „Er erhofft sich von der wechselseitigen Zusammenarbeit von Theologen der verschiedenen Richtungen und von Nichttheologen viel Erfolg und meint, daß in beiden Lagern, im Lager der Anhänger der Orthodoxie und der modernen Theologie, viel vereinigende Kraft ist, die, um diese Fragen gruppiert, die Bedeutung des Christentums bei der Lösung sozialer und wirtschaftlicher Fragen nur erhöhen würde. Doch lehnt er entschieden ab, daß der Pfarrer sich von seinem Amt entfernt und empfiehlt deshalb, daß das Wirken des Evangelisch-Sozialen Kongresses rein auf kirchlichen Gebiet bleiben soll, daß seine Tätigkeit gesellschaftlich-moralisch und versöhnend, ausgleichend und nicht

agitatorisch sein soll.“ (cbd., 522; mit Berufung auf Göhres Schrift „Die evangelisch-soziale Bewegung“ [...ihre Geschichte und ihre Ziele.- Leipzig 1896])

- 51 ebd., 523. Denn, so Pokoly: „Wenn wir ein aufmunterndes Bild sehen wollen, wenn wir erfreuliche Nachrichten hören wollen, suchen wir zu Hause vergeblich, wir müssen die Grenzen unserer Heimat überschreiten, weil aus dem Evangelium Christi gewachsenes, blühendes kirchliches Leben, diese fremde Pflanze, auf ungarischem Boden nicht wächst, ein ungarisches Herz nicht zum Schlagen bringt, das ist englischer Unfug, etwas für Deutsche.“ p.-f.: Külföldi egyhazi élet. In: PSz 1897, I, 113
- 52 p.-f.: Külföldi egyhazi élet. In: PSz 1898, I, 94-96
- 53 ebd., 94-95
- 54 ebd., 94
- 55 ebd., 95
- 56 vgl. ebd., 94
- 57 Wenn die deutschen protestantischen Kirchen und Einrichtungen und Organisationen in ihrem Umfeld vorgestellt werden, werden ESK und FKSK natürlich auch behandelt. Vgl. B. Pap, István: Néhány adat a német prot. keresztyénység életéből [Einige Daten aus dem Leben des deutschen prot. Christentums], A német protestáns keresztyénység életéből [Aus dem Leben des deutschen protestantischen Christentums].- In: PSz 1912, 232-239; 418-424; zu ESK und FKSK 421
- 58 V.S. [Várnai, Sándor]: Booth tábornok halála [Der Tod von General Booth].- In: PSz 1912, 518-526
- 59 Szlávik, Mátyás: A „Verein für Reformationgeschichte“ s az „Evangelischer Bund“ Németországban [Der Verein für Reformationgeschichte und der Evang. Bund in Deutschland].- In: PSz 1892, 83-106
- 60 Dr. Sz.M. [Szlávik, Mátyás]: Németországi egyházi szemle [Kirchliche Rundschau aus Deutschland].- In: PSz 1906, 192
- 61 Szlávik: A „Verein für Reformationgeschichte“ s az „Evangelischer Bund“ Németországban.- a.a.O. (1892), 100
- 62 Szlávik, a.a.O. (1892), 106

- 63 Als etwa der orthodoxe Calvinist Kuyper 1901 als niederländischer Ministerpräsident 3 Katholiken in seine Regierung aufnimmt, sieht sich der Beobachter vor der „unseligen Situation [...], daß der Calvinismus vorsätzlich der Romanisierung des Landes den Weg bereitet“. (p.-f.: Külföldi egyházi élet.- In: PSz 1901, VII, 618. Vgl. z.B. auch die Besorgnis über den wachsenden politischen Einfluß des Katholizismus in Deutschland im Zusammenhang mit den Reichstagswahlen; p.-f.: Külföldi egyházi élet.- In: PSz 1907, II, 112
- 64 Bis 1895 erscheinen: Csiky, Lajos: Belmissziói levelek [Briefe zur Inneren Mission] I.-VII.- In: PSz 1890, 332-340, 561-574, 784-800; 1891, 246-260, 628-630; 1893, 103-116, 270-284; Csiky, Lajos: Fliedner Tivadar élete és működése [Leben und Werk Theodor Fliedners].- I.-II.- In: PSz 1894, 497-510, 594-603; Szabó, Aladár: A belmisszió eszmei szempontból. [Die Innere Mission von ideellem Standpunkt aus].- In: PSz 1895, 381-395; Csiky, Lajos: A londoni rogyos iskolák egyesülete [Der Londoner Verein der Lumpen-Schulen].- In: PSz 1895, 454-469; Csiky, Lajos: Wichern J.H., a németországi belmisszió atya [J.H. Wichern, der Vater der deutschen Inneren Mission].- In: PSz 1895, 514-576.
- In den folgenden Jahrgängen beschäftigen sich - neben Mitteilungen in der Rubrik „Kirchliches Leben im Ausland“ - unmittelbar mit dem Konzept der Inneren Mission: Márk, Ferenc: A belmisszió fogalma, jelentősége és létjogosultsága [Begriff, Bedeutung und Existenzberechtigung der Inneren Mission].- In: PSz 1900, 550-559; Szabó, Aladár: Jézus személyisége és a magyar protestánsok bajai [Die Persönlichkeit Jesu und die Probleme der ungarischen Protestanten].- In: PSz 1901, 241-255; Szóts, Farkas: Belmissziói munkásság és a belmissziói szervezkedés [Innere Missionstätigkeit und Zusammenschlüsse zur Inneren Mission].- In: PSz 1901, 637-648; Csiky, Lajos: Belmissziói levelek [Briefe zur Inneren Mission] [2.] I.-II.- In: PSz 1908, 175-182, 232-241; B. Pap, István: Wichern és a belmisszió [Wichern und die Innere Mission].- In: PSz 1908, 201-212.
- In weiterem Sinne bzw. zu Einzelaspekten auch: Csiky, Lajos: Keresztyén ifjúsági egyesületek [Christliche Jugendvereine] .- In: PSz 1897, 583-591; Schneller, István: A lelkészképzésről, különösen Németországban [Über die Pfarrersausbildung, besonders in Deutschland].- I.-V.- In: PSz 1899, 1-12, 78-89, 147-156, 238-253, 383-409; Szóts, Farkas: Keresztyénség az évszázad fordulóján [Christentum an der Wende des Jahrhunderts] .- In: PSz 1901, 1-13; Szabó, Aladár: Jézus személyisége és a magyar protestánsok bajai [Die Persönlichkeit

Jesu und die Probleme der ungarischen Protestanten] .- In: PSz 1901, 241-255; Balogh, Ferenc: A Bibliatársulat és a biblia [Die Bibelgesellschaft und die Bibel].- In: PSz 1904, 1-16); Szóts, Farkas: Szociális reformok szocializmus nélkül. [Soziale Reformen ohne Sozialismus].- In: PSz 1910 , 180-186); Szóts, Farkas: Budapest, mint szociális egyházközség. [Budapest als soziale Kirchengemeinde] .- In: PSz 1911, 209-218; B. Pap, István: A vasárnapi iskola [Die Sonntagsschule] .- In: PSz 1911, 233-242

65 Csiky, Lajos: Belmissziói levelck.- a.a.O. (1890), I., 333

66 ebd.

67 ebd., 334

68 bes. ebd., V. (1891), 618-630.- Die in diesem Zusammenhang vorgestellten Einrichtungen wenden sich bevorzugt an Handwerksburschen, die man, „vielen Versuchungen ausgesetzt“ und oft „den Irrlehren der Sozial-Demokratie folgend“, „aus schlechter Gesellschaft herausreißen und in eine Umgebung bringen“ will, „die ihnen gute geistige Nahrung und Anregung zu geistiger und moralischer Veredlung bietet“ (620). Sie sollen ferner diejenigen, die ganz den Boden unter den Füßen verloren haben, „durch christliche Disziplin zur Arbeit zu erziehen, ihnen das Schnapstrinken abzugewöhnen und sie wieder zu verdienstfähigen Menschen zu machen“ (621/22). Sie wenden sich aber auch an in die Großstädte einwandernde arbeitssuchende Frauen, denen sie Obdach, Arbeitsvermittlung - in der Regel als Dienstmädchen - und Ausbildung - in Haushaltskenntnissen - bieten.(624/25)

69 ebd., I. (1890) 338/39

70 ebd., II. (1890), 564

71 ebd., (1890) I, 574, III., 800

72 so Szóts in: Szociális reformok szocializmus nélkül. a.a.O. (1910), 181, aber auch Csiky (Howard, Fry) in: ds.: FliednerTivadar élete és működése.- a.a.O. (1894), 501

73 Csiky: Belmissziói levelek.- a.a.O., (1893) VI. 103-116, VII. 270-284

74 Balogh, Ferencz: A brit és külföldi biblia-társulat működése hazánkban 1811-1898 [Die Tätigkeit der britischen Bibelgesellschaft in Ungarn 1811-1898].- In: PSz 1899, 589-598

- 75 Csiky, Lajos: A londoni rongyos iskolák egyesülete [Der Londoner Verein der Lumpen-Schulen].- In: PSz 1895, 454-469
- 76 B. Pap, István: A vasárnapi iskola [Die Sonntagsschule] .- In: PSz 1911, 233-242. Ohne Bezug auf ausländische Parallelen und Erfahrungen, hergeleitet von der Notwendigkeit einer spezifischen Beschäftigung mit Kindern, auch Takaró, Géza: A vasárnapi iskola [Die Sonntagsschule] .- In: PSz 1911, 617-625. Nicht um kirchliche Ausgaben im Bildungssektor, sondern um die mit einem leistungsstarken Schulwesen und einer darauf aufbauenden Erwachsenenbildung sich eröffnenden Perspektiven nationaler wirtschaftlicher und kultureller Entwicklung am Beispiel Schwedens und Dänemarks, partiell auch Deutschlands geht es 1910 in einem anderen Beitrag über „Volksbildung in den nördlichen Ländern Europas“. (Horváth, Károly: Népművelés Európa északi országában.- In: PSz 1910, 676-682)
- 77 So Ferencz Márk, Lajos Csiky, Aladár Szabó, István B. Pap, Ferencz Baráth, Ferencz Balogh, um nur die wichtigsten unter den Autoren zu nennen. József Pokoly, der langjährige Verfasser der Auslandsberichte, studierte in Debrecen. Der schon angeführte Farkas Szóts, aber auch Elek Petri und Béla Kenessey, die sich in „PSz“ mehrfach zu sozialen Aufgaben der Kirchen äußerten, hatten u.a. in Utrecht studiert.
- 78 Auf die Gestalt Szabós und auf die Aktivitäten in Budaest konzentriert sich weitgehend die Darstellung der Inneren Mission bei Bucsay (a.a.O. 1979).
- 79 Zu den Anregungen der für die ungarische Innere Mission wesentlichen Erweckungstheologie resümiert Márkus: „Außer dem Erbe der ungarischen puritaischen Erweckungsbewegung waren der angelsächsische protestantische, der französische deutsche niederländische Erneuerung und die deutsche lutheranische Innere Mission Fließröhren und Wächter ihre Quellen.“ Márkus Mihály: Teológiai irányzatok [Theologische Richtungen].- In: Bartha/ Makkai, a.a.O., 179. Zu den Traditionen der ungarischen puritanischen Erweckung vgl. auch Csohány, János: A puritán paraszti közösségek válsága Magyarországon a kapitalizmus kialakulásának korában [Die Krise der puritanischen Bauerngemeinschaften in Ungarn in der Zeit der Herausbildung des Kapitalismus].- In: Theológiai Szemle, 16(1974)1-2, 36-39.-
- 80 So nach Márkus, ebd., 179, 180

- 81 Márkus, ebd., 186
- 82 Baráth, Ferencz: A skót társadalomról [Über die schottische Gesellschaft].- In: PSz 1897, 390-407
- 83 Szeremlei, Sámuel: Vallás-erkölcsi és társadalmi élet Magyarországon 1848 óta [Das religiös-sittliche und gesellschaftliche Leben in Ungarn seit 1848].- Das Werk erschien als erster Band der neubegründeten „Protestantischen Theologischen Bibliothek“. Der drei Jahre zuvor gegründete Ungarische Protestantenverein hatte 1871 zur Erörterung des Themas einen Preis ausgesetzt, den Szeremleis 1872 vollendete Arbeit gewann. vgl. u.a.: Kovács Albert: Előszó [Vorwort]. In: ebd. (VII-VIII, ungez. Bl.)
- 84 Betonenswert am Konzept der Inneren Mission scheint nicht bloß Wohltätigkeit angesichts der „verkommenen Verhältnisse des gesellschaftlichen Lebens“ (so Márk in: A belmisszió fogalma, jelentősége és létjogosultsága.- a.a.O. (1900), 559), Rückbesinnung auf die Verpflichtung dem Nächsten gegenüber und Vereinstätigkeit als neue Form, unter gewandelten - besonders großstädtischen - Lebensbedingungen gemeindlichen Zusammenhalt zu schaffen bzw. zu ergänzen. Denn im Unterschied zu und in Abgrenzung von „humanitären Institutionen“, so Csíky, halte die Innere Mission „auch im äußeren Elend die Sünde für die tiefste Ursache“. Auch „weichen beide in der Anwendung der Mittel gegen solches Elend voneinander ab, weil das Christentum gründlich heilen , nämlich von der Sünde befreien will.“ (Csíky: Belmissziói levelek.- a.a.O. (1890), I., 339)
- 85 vgl. Szóts' Gesamtbild, In: ds., Protestánsok egyházi megerősítése [Kirchliche Stärkung der Protestanten].- In: PSz 1900, 393
- 86 ebd., 394. So auch die aktualisierte Zitation von Merle D'Aubigné bei Takaró, Géza: Genfi hangok a magyar protestánsokhoz [Genfer Worte an die ungarischen Protestanten].- In: PSz 1907, 169
- 87 „Ein großer Irrtum des ungarischen Protestantismus [...] war das zu tiefe Einlassen mit der Politik. Zwar formierte sich der ungarische Protestantismus in jüngster Zeit nicht zu politischen Partei, in seinem eigenen kirchlichen Leben jedoch gestattete er der Parteipolitik zu großen Einfluß.“ Szóts, Protestánsok egyházi megerősítése, a.a.O. (1900), 396
- 88 ebd., 396/97

- 89 vgl. Góttas, In: Wandruszka/ Urbanitsch, a.a.O. (1985), 502-508, 541-542. Die Frage des politischen Engagements der Protestanten wird von reformierter Seite in „PSz“ wiederholt diskutiert, nicht jedoch die Nationalitätenkonflikte auf evangelischer Seite.
- 90 ebd., 525. Zur Vertretung von Protestanten „auf den hohen politischen Staatsposten“ wie zur Verbindung von weltlichem Leitungsamt und einflußreichen Staatsämtern vgl. ebd., 512.
- 91 Kósa, László: A vallási közönyösség térfoglalása a 19. sz. közepén [Die Ausbreitung religiöser Indifferenz in der Mitte des 19. Jahrhunderts].- In: Magyar néprajz. VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság [Ungarische Volkskunde. Volksbräuche, Volksglaube, Volksfrömmigkeit] Hrsg. von Thekla Dömötör.- Budapest (Akadémiai) 1990.- S. 211-235.-
- 92 vgl.z.B. Greschat, a.a.O., 1980
- 93 Zu den unterschiedlichen theologischen Richtungen, die in der zweiten Hälfte des 19. Jh. Ideen und Initiativen in Richtung der Inneren Mission hervorbrachten, vgl. Márkus, a.a.O., 1983, 174 ff.
- 94 p.-f.: Külföldi egyhazy élet. In: PSz 1907 VII, 663
- 95 ebd., 663/64
- 96 Csohány, János: Református reformprogram [Reformiertes Reformprogramm].- In: História 13(1991)5-6, 11-12

Tasnádi Edit

A magyar irodalom Törökországban

Mindenki, aki megfordul Törökországban, érezheti a törökök vendégszeretetét, s ezen túlmenően a magyarok iránti különös szimpátia megannyi jelét. A magyarok testvérek – mondják; így tanulják az iskolában. Bár számukra nyilván lényegesen kellemesebb emlékeket jelent a hódoltság kora, mint nekünk, inkább a közös származást emlegetik előszeretettel. Vajon megmutatkozik-e a megkülönböztetett figyelem az irodalom, a fordítások terén is?

Ha a fordítások száma nem is éri el a nagy nyelvekből, az angolból, franciából, németből fordítottakét, jócskán meghaladja a többi nyelvekből átültetetteké.

A korai, főképp folyóiratok hasábjain megjelent fordításokból csak mutatóban említhetünk itt néhányat: a világszerte, s így Törökországban is nagy karriert befutó *Lengyel Menyhért*-dráma, a *Taifun* (Tayfun) itthon 1907-es bemutatója után már 1912-ben felbukkant a *Sebhaz* c. folyóirat hasábjain I. Hami fordításában. A *Dergah* c. folyóiratban 1923-ban, a *Vakit* c. újságban 1926-ban olvashatók magyar elbeszélések; 1928-ban a *Hayat* lapjain megszólalt *Petőfi*, majd fordít tőle a kor kiemelkedő költője, *Mehmet Emin Yurdakul* is a *Hayat* 4. számában (1938.) A ma már jócskán az ezredik száma fölött járó *Varlik* első számában – 1933-ban – pedig egy *Tömörkény István*-novella kapott helyet. (Ez a patinás folyóirat időről-időre ma is ablakot nyit a magyar irodalomnak, legutóbb pl. az emigrációs irodalmakat bemutató sorozatukban az áprilisi számban a *Magyar emigrációs irodalom* c. összefoglalómat, a júniusi számban pedig *Szabó Zoltán: Magyar írók Angliában* c. írását hozták le.)

A török olvasók 1940-ben vehettek először kézbe magyar regényt, sőt mindjárt kettőt is: egyrészt a kor népszerű szerzőjének, *Lázár Istvánnak* az alkotását, *Vesta Rahibesi* – *Vesta szűz* címmel, másrészt *Földes Jolán* bestseller-regényét, a *Balik Tutan Kedi Sokagi-t*, vagyis *A halászó macska utcáját*. (Rövidesen megjelent az író két másik regénye is: a *Bir Liseli Kiz Vardi* – *Volt egy gimnazista lány*, azaz a *Mária jól érett*, 1944; az *Evleniyorum* – *Férjhez megyek*, 1945 és az *Altin Küpeler* – *Aranyfűlbevaló* c. már angolul írt ponyvaregény.)

Az első évtizedek ötletszerű és nem mindig irodalmi értékű fordításai után a negyvenes évek mennyiségi és minőségi szempontból is áttörést hoztak. És itt, ezen a ponton mi is szembetalálkozunk egy névvel, amely megkerülhetetlen, a modern Törökország bármilyen vonatkozásáról essék is

szó: *Mustafa Kemal Atatürk* nevével. Fiatal katonatisztként állt egy nemzeti felszabadító háború élére, és érte el egyedül a vesztes országok közül, hogy az első világháborút követő Párizskörnyéki békék ítéletén változtatva legalábbis a töröklakta területeket visszakapják. Talpraállította Európa beteg emberét, a korhadt szultáni birodalom helyén modern köztársaságot teremtett. Személyes gondja volt mindenre, így pl. sok minden más mellett az írásreformra is, s tudva azt is, hogy a magyar nyelv artikulációs bázisa közel áll a törökéhez, a magyar helyesírást az új írás megalkotóinak külön a figyelmébe ajánlotta, sőt a magyar nyelvújításra is fölhevítette a figyelmet, amikor az arab és perzsa elemektől súlyos irodalmi nyelv megtisztítása, törökösítése volt a célja. Ezek fényében természetesnek vehetjük, hogy magyar tanszék felállítása is szerepelt az új fővárosban alapítandó egyetem bölcsészkarára vonatkozó tervében. 1936. január 12-én tartották az ünnepélyes megnyitót, s erről az Atatürk által meghívott *Rásonyi László* vezette tanszékről került ki az a lelkes fiatal alkotógárda, amelynek tagjai: *Sadrettin Karatay*, *Sami N. Özerdim*, *Ferit Zahir Törümküney*, *Necmi Seren* és *Ziya Tugal* válllvetve fordították a magyar irodalom jeleseit.

A Népoktatási Minisztérium *Fordítások a világirodalomból* c. sorozatának keretein belül e lázas munka eredményeképpen *Magyar Klasszikusok* sorozatcím alatt 1944 és 1949 között szinte pillanatok alatt egy tucat mű jelent meg, a kötetek nagyrészből a sorozat szerkesztésében oroszlanrészt vállaló *Dr. Halasi-Kun Tibor*, a tanszék akkori professzora előszavával. A török-magyar kapcsolatok szempontjából szimbólumértékű, hogy első kötetként *Mikes Kelemen: Törökországi leveleit* adták ki. (*Türkiye Mektuplari*, 1. 2. köt., 1944-45. Meg kell jegyeznünk, hogy Mikesről szóló írások, ill. levélfordítások már korábban is jelentek meg folyóiratok hasábjain.)

1945-ben még két kötet látott napvilágot: *Móricz Zsigmond: Az Isten háta mögött* (Tanrı Gözünden Irak), ill. *Herczeg Ferencről a Pogányok* (Paganlar). Herczegnek két színdarabja is megjelent e sorozatban: 6. számmal 1946-ban a *Bizánc* (Bizans), a 18. kötetként pedig a *Kék róka* (Mavi Tilki).

Ahogy a bevezetőben is utaltunk rá, a törökök számára rendkívül sokat jelent a közös múlt. A köztudat a hunokat mind a magyarok, mind a törökök ősei között tartja számon. Érthető tehát az Attila iránti érdeklődés. Így *Gárdonyi Géza* halhatatlan regénye, a *Láthatatlan ember* 1946-ban jelent meg a *Magyar Klasszikusok* 4. köteteként *Anlasilmıyan İnsan* – azaz A meg nem érthető, érthetetlen ember – címmel, majd kiadták ugyancsak a fordítást 1974-ben is a *Hagyományok* (Állam) c. sorozat 15. köteteként, ezúttal *Tanrının kilici*, azaz *Isten kardja* címmel, sőt ugyanabban az évben egy másik fordítását is piacra dobta egy harmadik kiadó, *Attila, Isten kardja* (Tanrının Kilici Attila) címmel.

E kis kitérő után térjünk vissza a *Magyar klasszikusokhoz*, s a termékeny 1946-os esztendőhöz! Az említetteken kívül ugyancsak ebben az évben adták ki Mikszáth Kálmán *Beszélő köntösét* (Konusan Kaftan) és a *Szent Péter esernyőjét* (Aziz Petrus un Semsiyesi); valamint két színdarabot: *Csiki Gergelytől A proletárokat* (nálunk ezt inkább Ingyenélők címmel játszották), (Tufeyliler), ill. *Szigligeti Ede Liliomfiát*; s végül Gárdonyi Géza *Az a hatalmas* harmadik c. regényét (Ücüncü Kudret).

A sorozat Jókai-regényekkel folytatódott: 11. sorszámmal az *Aranyember* (Altin Adam) jelent meg, két kötetben, 1947, 1955.; 12-sel *Az új földesúr* (Yeni Ciftlik Sahibi, 1948.). Népszerű írónkat a török magánkiadók is felfedezték; így a könyvesboltokba került *Sirmali Kaftan*, azaz *A himzett kaftán* címmel *A török világ Magyarországon* 1942-ben; *Görünmiyen Yara – Láthatatlan seb* cím alatt 1962-ben hat, 20 *Yil Sonra – Húsz év múlva* címmel pedig tizenkét elbeszélés jutott el a török olvasókhöz.

A *Magyar Klasszikusok* lendületét a hidegháború évei megtörték, bár még 1948-ban megjelent *Kisfaludy Károlytól a Csalódások* (Aldanislari); 1949-ben *Ögütler*, azaz *Tanácsok* címmel *Kölcsey Ferenc Parainese*; 1950-ben *Csathó Kálmán Varjú a toronyórán* (Kule Saatindeki Kuzgun) c. regénye; 1951-ben az *Ének a búzamezőkről* (Bugday Tarlalarinin Destani) c. *Móra Ferenc* regénye; 1956-ban *Kuncz Aladár Fekete kolostora* (Kara Manastir), s végül a 19. sorszámmal *Szabó Dezső Az elsodort faluja* három kötetben 1963-ban.

E sorozat mellett megindítottak egy ún. *Yeni Macar Edebiyati – Új magyar irodalom* című sorozatot is, ebben azonban mindössze két kötet, két színpadi mű látott napvilágot: *Molnár Ferenctől a Gyerekek* (cocuklar), ill. *Lengyel Menyhért Taifunjának* újabb fordítása – mindkettő a bőtermésű 1946-os esztendőben.

A *Fordítások a világirodalomból* c. nagysorozaton belül a *Klasszikusok segédkönyveinek* száma elindult egy *Magyar tudományos művek* c. sorozat is, de ez is csak két kötetig jutott el: *Németh Gyula Thury József emlékezete* (J. Thury, 1950), ill. *Takáts Sándor Rajzok a török világból* (Macaristan Türk Aleminden Cizgiler, 1958) c. munkái olvashatók benne törökül.

Míg a Népoktatási Minisztérium sorozataiban megjelent műveket eredetiből fordították, a magánkiadók – megcélozva a jól eladható műveket, a kor magyar bestsellereit olykor-olykor francia, angol, stb. fordításból ültették át törökre.

A fent már említett néhány magánkiadvány kihagyásával lássuk most a többi magyar fordítást az első kiadások kronológiai sorrendjében!

Két regény után – *Miklós Ilona A lányom és én* (?) (Kizim ve Askim, 1940), *Földi Mihály: A század asszonya* (Asrin Kadini, 1943) – megjelent az

első – nyersfordításokat tartalmazó – Petőfi-kötet: *A szerelem és a szabadság versei* (Ask ve Hürriyet Siirleri, 1943) címmel, majd két másik válogatás: 1970-ben a *Petőfi legszebb költeményeivel* (En Güzel Siirleriyle Petőfi), 1973-ban pedig a *Siirler* (Versek).

Ahogy Petőfi esetében, *Zilahynál* is előre fogunk futni az időben. 1943-ban két különböző kiadónál két különböző fordításban jelent meg a *Halálos tavasz* (Öldüren Bahar), s ugyanakkor – rövidítve a *Két fogoly* (İki Esir) – ez utóbbinak franciából teljes fordítása is készült 1975-ben, s közben kiadták a *Valamit visz a víz* c. regényt (Nehirden Gelen Kadın).

A kronológia itt a *Magyar Irodalmi Lexikonban* nem szereplő *Madar E. Bronz Vazo* – Bronz váza c. detektívregényével folytatódik, majd *Molnár Ferenc* következik a *Pál utcai fiúk* 5 különböző kiadásával (1944, 1970, 1977, 1978, Pal Sokagi Gocuklari, Pal Sokaginin Cocuklari), ill. a *Lilimmal* (1953).

Megint visszaugorva az időben, Törökországban egykötetes íróink regényei sorjáznak: a termékeny *Bónyi Adorjántól* *Az élet és a véletlenek* (Hayat ve Tesadüfler, 1945); *Vaszary Gábortól* a *Csak te!* (Yavrum!, 1945); az *Irodalmi Lexikonban* nem szereplő *Barabás Páltól* a *Kétezer liráért egy férfi* (2000 Liraya Bir Erkek, 1948), *Nyíró Józseftől* a *sibói bölény* (Sibo Kasırgası, 1948); *Harsányi Zsolttól* a *Magyar rapszódia*, *Liszt Ferenc* életregénye (Rapsodi, 1957); és *Szirmai Rezsőtől* a *Gyilkos vagyok!* (Budapeste Cinayeti, 1963). 1964-ben *Hét krajcár* címmel tíz magyar novellát tartalmazó kis antológia került a török olvasók kezébe. A szerzők: Jókai, Mikszáth, Gárdonyi, Herczeg Ferenc, Móricz, Kosztolányi és Bókay János.

Lassan modernebb irodalmunkra is sor került: *Déry Tibortól* 1967-ben a *Vidám temetés*, (Eglentili Bir Gömme Töreni) címmel három novella, 1968-ban *Az óriáscsecsemő* (Dev) címmel kettő, 1974-ben pedig a *Niki, egy kutya története* (Niki, 1974). Ugyancsak 1968-ban adták ki *Hubay Miklós Szfinxét* (Sphinks ya da koruyucunun sonui). Ezután két regény következett: *Körmendi Ferenctől* a *Találkozás és búcsú* (İki Ask arasinda), és *Hernádi Gyula* *32 óra szabadsága* (32 Saat Özgürlük), majd a *Magyar elbeszélések* antológiája Tömörkény, Móricz, Nagy Lajos, Kosztolányi, Karinthy, Tersánszky, Szabó Pál, Déry, Illés, Tamási Áron, Gelléri Andor Endre, Veres Péter, Illyés, Sarkadi, Sánta, Galambos Lajos és Moldova György 1-1 novellájával. A következő regényfordítások: *Szabó Magdtól* *Az őz* (Yavru Ceylan, 1972), *Karinthy Ferenc Budapesti tavasza* (Budapeste de Bahar, 1978), *Sarkadi Imrétől* a *Gyáva* (Korkak, 1974), *Móricztól* a *Légy jó mindhalálig* (Misi, 1974), majd néhány éves kihagyás után a legújabbak: a külföldön élő *Kristóf Ágotától* *A nagy füzet* (Büyük Defter, 1987), s *A bizonyíték* (Kanıt, 1990), egy *Ady*-válogatás *Vér és arany* címmel (Kan ve Altın, 1992), és *Örkény István Macskajátéka* (Kedi Oyunu, 1993).

Végezetül engedtettsék meg, hogy dicsekedjem is, 1986-ban *Kemal Özer* költővel közös munkánk gyümölcseként jelent meg egy török *József Attila* kötet *Tiszta szívvel* (Temiz Yürekle), s remélem még az idén kézbe vehetünk egy hasonló Radnóti-kötetet is. A magyar fordításirodalom megbecsülésének tekintem, hogy a Török Kulturális Minisztérium kiadta fordításomban magyarul *Orhan Asena Hürrem szultána* c. drámáját (Hürrem Sultan, 1992).

Időm, s gondolom, türelmük végére értem. Ha a már nem részletezhető népmesefordításokat, s a néhány tudományos, főképp turkológiai művet is hozzászámítjuk, a műszám nyolcvan körül mozog. Joggal lehet hiányérzetünk. Vajha a hungarológiai tanszék új hallgatói közül kerülnének ki újra lelkes műfordítók, és bár találnának is kiadókat!

Agnes De Bie-Kerékjártó

A magyar irodalom fogadtatása Hollandiában 1945-1994 között

Az alapos angol, német, francia tudásukról ismert hollandok szemében a magyar nyelv a mai napig kissé egzotikusnak tűnik. Az érdeklődő holland olvasó, aki ahhoz szokott, hogy eredetiben vegye kezébe a modern külföldi írókat, a magyar irodalommal csak fordításban ismerkedhet. A recepciótörténet tehát magyar-holland viszonylatban egyenlő a lefordított irodalom történetével.

A nyelvi akadályon túl a földrajzi tényező is nehezíti az irodalmi befogadást: országaink Európa egymástól alapvetően különböző régióiban helyezkednek el, s ez máig meghatározza történelmi és irodalmi fejlődésvonalaik különbözőségét.

A holland és a magyar kultúra között az egyik legszembeötlőbb különbség az irodalomról, annak társadalmi szerepéről és sajátos lényegéről vallott nézetekben mutatkozik meg. Magyarországon a kultúra évszázadok óta az ország történelmi-politikai sorsának függvényeként irodalomcentrikus. Hollandiában az egészen más jellegű társadalmi fejlődés következményeként jóval szerényebb helyet foglal el az irodalom a kultúra egészén belül. Ezzel összefüggésben mások a tengerparti országban az irodalomhoz fűződő asszociációk, szerényebb az irodalmi öntudat, az irodalmi önértékelés és visszafogottabb az irodalmi alkotások társadalmi értékelése is. A középeurópai történelmi múlt tapasztalatai ismeretlenek a hollandok előtt és ezért idegen számukra a nemzeti alaphangú, történetiséggel telítődött irodalom is, amelyben a költői státusz magasra értékelődött a társadalmi küldetésről vallott uralkodó felfogásnak megfelelően. Olyan jelentős különbségekről van itt szó, amelyeket a két ország közötti irodalmi kapcsolatok tanulmányozása során sem téveszthetünk szem elől.

A fordítások számát illetően nem panaszkodhatunk: a II. világháború óta eltelt időszakban mintegy 800 magyar irodalmi alkotást ültettek át hozzáértő és lelkes irodalomterjesztők hollandra. A legtöbb fordítás, szám szerint körülbelül 600 a líra területéről való. A verseken kívül 90 regény, 70 elbeszélés, 20 dráma és néhány gyermekkönyv képviseli napjainkban Hollandiában a magyar irodalom klasszikus és kortárs szerzőit.

A műfajok megoszlási arányai híven tükrözik a magyar irodalom belső hierarchikus rendjét, amelyben évszázadokon keresztül, egészen közelmúltunkig a költészet állt az első helyen.

A fordítások időbeli szóródása természetesen nem volt egyenletes. Az elmúlt közel fél évszázad több belső recepciótörténeti szakaszra oszlik. Ezeket a periódusokat (1945-1956, 1956-1970, 1970-1985, 1985-) egyrészt közelmúltunk nagy történelmi-politikai törésvonalai, másrészt a holland irodalmi ízlés változásai határolják be.

A II. világháború utáni években alig volt élő kapcsolat a két ország irodalma között. A holland könyvkiadók körülbelül az 50-es évek közepéig még egészen a korábbi irodalmi ízlés szerint tájékozódtak. A konvencionális formák és gondolatok restaurációs fénykorukat éltek.

A magyar fordítások vonatkozásában ez a konzervativizmus a két világháború közötti korszak félretájékoztatásának a folytatását jelentette. Akkoriban ugyanis alig jelent meg valami az értékes kortárs magyar irodalomból hollandul. Kiadtak ugyan néhány munkát a századforduló romantikus-realista irodalmából, *Mikszáth Kálmán* és *Gárdonyi Géza* egyes regényei eladhatónak bizonyultak. Valódi tömegsikert azonban a romantikus-történelmi szórakoztatóirodalom képviselői, *Harsányi Zsolt*, *Földes Jolán*, *Körmendi Ferenc*, a színpadon pedig *Molnár Ferenc* írásai arattak. A holland irodalmi kritika csak az 50-es évek közepe táján kezdte magát elhatárolni a színvonalas triviálirodalomtól: „Ezek az írások többnyire a megnyugvás, elégedettség, kiegyensúlyozottság érzéseit keltik fel az olvasókban... – írja az uralkodó irodalmi ízlésről egy országos napilap kritikusa – Az irodalom nálunk még mindig fényűzés, egy lecsillapodott, illetve nem túlságosan nyugtalankodó nép fényűzése. Viszont jelentkeznek lassan olyan fiatalok is, akik megkísérlik korunk összekuszálódott képét ábrázolni”¹ Az irodalmi ízlés tehát lassan változott, a kommerciális siker azonban még sokáig a lektűrírók mellett maradt.

Nem kedvezett akkoriban a közvetlen irodalmi kapcsolatoknak a világpolitikai légkör sem. A kezdődő hidegháborús korszakban a modern magyarországi irodalom helyett az érdeklődés egyre erősebben a Nyugaton élő magyar származású írók, elsősorban *Koestler Arthur* felé irányult. Koestler az 50-es években jelentős intellektuális kisugárzással bírt Hollandiában. *Van Heerikhuizen* 1951-ben megjelent világirodalom-történetében Koestler egymaga képviselte a modern magyar irodalmat.

1956 forradalmi eseményei Magyarországra irányították Európa figyelmét. Hollandia abban az évben tiltakozásul nem vett részt az Olimpiai Játékokon. Az egész Nyugat-Európát elárasztó emigrációs irodalmi hullám politikai aktualitásértéke miatt Hollandiában is tömeges érdeklődésre számíthatott. Sorra jelentek meg *Arnóthy Christine*, *Arvay Dezső*, *Barényi Olga*, *Bátory*

¹ *De Groene Amsterdammer*, 1957, 09-14.

Miklós, Domahidy Miklós, Jánovich Fedor, Kisjókai Erzsébet, Méray Tibor, Pálóczi-Horváth György, Ruff Lajos és Sebestyén György írásai. A napilapok valamennyi kiadványról terjedelmes recenziót közöltek. A kritikusok a legtöbb esetben megállapították azonban, hogy a politikai dokumentációs értéken túl irodalmi-esztétikai értéket e könyvek nem képviselnek.

1956 után rövid ideig óriási érdeklődés volt minden Magyarországgal kapcsolatos jelenség iránt. Így jelenhetett meg két alapvető, hiánypótló kiadvány: 1957-ben a neves Meulenhoff kiadó nemzetközi sorozatában a német, az amerikai és a kínai irodalmat megelőzve magyar prózaválogatást közölt *Meesters der Hongaarse vertelkunst* (A magyar elbeszélés mesterei) címmel.

Az összeállító és fordító *Sivirsky Antal Jókai Mórtól Illyés Gyuláig száz év magyar prózájából* közölt szemelvényeket. 1969-ben pedig, hosszas előkészületek után megjelent végre a prózaválogatás párja, egy reprezentatív magyar líra-antológia, szintén Sivirsky Antal válogatásában. A kötet *Ady Endrétől Pilinszky Jánosig a XX. századi magyar költészettel* kívánja megismertetni a holland olvasót. Sivirsky kiadványai, kisebb szerkesztési hibáik ellenére is, hiánypótló művek, melyek igényes módon vezetik be az érdeklődő olvasót a Hollandiában addig jórészt ismeretlen XX. századi magyar irodalomba.

A 70-es évek elejére a lázas aktuál-politikai érdeklődés elcsitult és helyébe egy kevésbé intenzív, de általánosabb jellegű figyelem lépett Magyarország, a magyar nép és a magyar kultúra iránt. A folyóiratok rendszeres publikációs lehetőséget biztosítottak azoknak a lelkes irodalmároknak, költő-műfordítóknak, akik szívügyüknek tekintették a népeink közötti kulturális kapcsolatok elmélyítését és a magyar irodalom hollandiai népszerűsítését. Kibédi Varga Áron irodalomtudós, költő-fordító és a kétnyelvű költőnő, Dedinszky Erika neve Magyarországon sem maradt teljesen ismeretlen. Fáradozásaik nyomán több holland folyóirat is magyar különszámmal jelentkezett, így a *Raster*, a *Mandala*, a *Kentering* és a *Wending*. Kibédi Varga cikkeiben, tanulmányaiban tudatosítja a magyar és a holland történelmi és irodalmi hagyomány közötti különbségeket és így kísérli meg közelebb hozni a holland olvasóhoz az ismeretlen és idegen hangú modern magyar költészetet: „Évszázadokon át két jellemző tulajdonsága volt a magyar irodalomnak, éppúgy, mint az egész magyar szellemi életnek: bensőségesen kötődött a nemzet gondjaihoz, de ugyanakkor Nyugat felé tekintett, nyugati hatásokat kívánt befogadni.”² – írja.

² *Wending*, 1957, 25-34 l.

Felhívja az olvasók figyelmét arra, milyen különleges helyet tölt be a magyar szellemi életben a költészet, amely az ország mozgalmas történelme folyamán, elsősorban a politikai elnyomás korszakaiban esztétikai funkciója mellett társadalmi, sőt politikai funkciót is betöltött. Igen fontos volt a történelmi-irodalmi hagyományok összevetése, ez készítette elő a talajt a kortárs magyar költészet hollandiai sikeréhez. A holland kritikusok ugyanis többször utaltak a versfordítások kapcsán arra, hogy a kiváltságos szabadság-hagyományt ismerő hollandok számára a költő-próféta szerep könnyen erőltetettnek tűnhet. 1977-ben látott napvilágot a legjelentősebb és legnagyobb hatású magyar líra-kiadvány az amszterdami Meulenhoff kiadó gondozásában *De toren van het zwijgen* (A hallgatás tornya) címmel. Nagy vállalkozás volt e kivételesen szép kivitelben megjelenő antológia: a szerkesztő-fordító Dedinszky Erika és a bevezetést író, társfordítóként is fellépő Kibédi Varga Áron a kortárs magyar költészet bemutatását tűzték ki célul. A verseskönyv határozott áttörést eredményezett a magyar költészet hollandiai befogadásában. Országos és regionális lapokban számos értékelő, dicsérő hangú kritika fogadta. A kötetben helyet kapó hét költő közül négy, *Weöres Sándor*, *Pilinszky János*, *Csoóri Sándor* és *Oravecz Imre* magyarországi költő, a többiek külföldi magyarok, *Tolnai Ottó* Jugoszláviában, *Vitéz György* Kanadában él, *Bakucz József* pedig az Egyesült Államokban élt és halt meg.

Dedinszky Erika válogatása a tág látókörű reprezentáció szándéka mellett egyéni költői-fordítói tehetségéhez és a holland olvasói ízléshez is alkalmazkodott. Az eltérő holland irodalmi-olvasói hagyomány ismeretében csak helyeselni lehet, hogy a körkép, amelyet a *De toren van het zwijgen* c. antológia az olvasó elé tár, elsősorban nem társadalmi vonatkozású, erősen metaforikus kifejezésmódú, népnemzeti modell szerint írt költeményeket mutat be, hanem befelé forduló, a korunk uralkodó életérzését allűröktől és pózoktól mentesen kifejező, szűkszavú verseket, amilyenek például Oravecz Imre *Penészes kalapban* vagy Pilinszky János *Ékszer* c. költeményei.

Egy rosszmájú kritikus megkérdezte ugyan, hány szocialista-realista költemény irodott Magyarországon a válogatásba felvett versekkel szemben, mégis *A hallgatás tornya* c. antológia jelentősen megváltoztatta Hollandiában a magyar költészetről alkotott képet. A kritikusok beismerték, hogy olvasás közben újabb és újabb előítéletek dőltek meg bennük és hogy végül is a magyar költészet olyan sokoldalú, hogy nem lehet néhány jól választott szóval elintézni. A 80-as évek elején Csoóri Sándor és Pilinszky János különálló verseskötetei is megjelentek Dedinszky Erika fordításában. Csoóri költészetét a recenziók tanúsága szerint a hollandok nem képesek valóban befogadni: „Ami Bartók zenéjében könnyeden megvalósul, zavart kelt nyelvi közegben.”³

³ *Vrij Nederland*, 1977, 06-25.

„Csoóri kevésbé győz meg mert verseiben egyfajta verbális tűzijátéknak adja át magát.”⁴ Csoóri Sándor tehát az a fajta népies költő, aki -amint az idézett vélemények sugallják – nem számíthat igazi sikerre Hollandiában. Pilinszky ezzel szemben, aki – mint ahogyan egyik holland kritikusa megjegyezte – „magyar fogalmak szerint meglehetősen csupasz költészetet ír”⁵ – igen. A holland kritika Pilinszkyt egyértelműen a modern magyar költészet legjelentősebb alakjának tartja. Összehasonlítják *Paul Celannal* és a XX. sz. legjelentősebb holland költőjeként értékelt *Gerrit Achterberggel* is. Achterberg és Pilinszky költészetének közös magját a jóvátehetetlenség-témában látják.

Kibédi Varga Áron és Dedinszky Erika kultúrmissziós munkájának eredményeként a 80-as évek közepére adekvát kép alakult ki a kortárs magyar költészetről Hollandiában. Legalábbis az irodalomértők és a versbarátok szűk körében, mert a versolvasás-vershallgatás Hollandiában kevesek hobbyja.

Úgy tűnik azonban, hogy a 70-es évek végétől ebben lassú változást tapasztalhatunk: az olvasó ember és az olvasás maga, sőt a külföldi irodalom olvasása kezd felértékelődni, mint a szabadidő eltöltésének módja szélesebb társadalmi rétegek körében. A korábbi évtizedekben a hollandokat, ha már külföldi irodalomról volt szó, leginkább az angolszász vagy a dél-amerikai irodalom érdekelte. A 80-as évektől tanúi lehetünk annak, hogy Közép-Európa irodalma iránt növekszik az érdeklődés. Valószínűleg kapcsolatban áll ez az orientációbeli változás az európai egységesülés folyamatával. Nagy ártrendeződést jelent ez a holland szellemi életben, hiszen az ország hagyományosan Nyugat felé tekintett, a tenger felé. A hollandok számára a német határnál kezdődik a keleti oldal.

Látványos bizonyítéka volt az orientációbeli váltásnak 1989 tavaszán a holland televízió folytatásos portréfilmje, amely korunk néhány jelentős gondolkodóját, *Gabriel Garcia Márquez*t, *Jorge Semprú*nt, *George Steinert* és *Konrád Györgyöt* mutatta be. Konrád pátosz nélküli, tárgyilagos beszédmodorával, meditáló, filozofáló gondolataival rendkívüli tetszést aratott s jóllehet neve már korábban sem volt teljesen ismeretlen Hollandiában, - hiszen 1976-ban megjelent *A látogató* c. könyve, 1986-ban pedig *A cinkos* c. könyve (német fordításból), és az újságírók is gyakran emlegették Magyarországról szóló cikkeikben mint disszidens író, – 1989 tavaszán az interjú-sorozat meglepetése, ünnepelt felfedezettje lett, aki elhomályosította a többiket. Konrádot azóta is rendkívüli szimpátia övezi Hollandiában.

⁴ *De Volkskrant*, 1979, 10-20.

⁵ *De Volkskrant*, 1983, 06-10.

Becsülik bátorságáért, amiért mindig azon van, hogy korrigálja a társadalom antidemokratikus vonásait és osztatlan elismeréssel adóznak írói tehetségének. 1988 végén megjelent könyve, a *Tuinfeest* (Kerti mulatság) hónapokon keresztül vezette az irodalmi sikerlistákat. Ez az első regénye, amelyet közvetlenül magyarból fordított *Henry Kammer*, nagy igényességgel és hozzáértéssel.

Magyar irodalmi mű esetében addig ekkora sikerre még nem volt példa. Hiszen nem csupán az irodalmi kritika lelkesedett. Kedvező szakmai bírálatot az elmúlt évtizedek során több magyar prózai mű is kapott, például 1976-ban Illyés Gyula: *Puszták népe* c. műve vagy 1977-ben *Déry Tibor: Kedves bópeer-c. Konrád Kerti mulatság* c. regényének megjelenése azonban irodalmi eseménynek számított s olvasók tömegének nyújtott lebilincselő olvasmányt. Eddig 12 kiadása jelent meg. (Ilyen számú újranyomást magyar szerzők közül csak Harsányi Zsolt egyes regényei értek el a 40-es és 50-es években.

A kritika kiemeli Konrád írásában a filozófikus és anekdotikus részek harmonikus egymásbafonódását. Pozitívként értékeli továbbá, hogy Konrád a történelmi eseményeket nem szűk pártpolitikai szemszögből meséli el.

Ha választ kerestünk arra, miért tartja a holland befogadó ezt olyan fontosnak, röviden meg kell vizsgálnunk, milyen feltűnő jellemzői vannak a társadalmi berendezkedésnek Hollandiában.

A holland társadalomban számtalan csoportosulás, egyesület, párt, szövetség, baráti kör és egyesület működik egymás mellett, amelyek vallási vagy politikai vagy érdeklődésszerű vagy valamilyen más tekintetben elhatárolódnak egymástól. A legtöbb intézményszakból legalább kétfajta van: vallásos világnézeti alapú és állami. Általában a konfesszionálisból is legalább két változat létezik: katolikus és protestáns. Ezek a változatok teljes mértékben egyenrangúak egymással. A társadalom sok apró egységre, csoportra tagolódása az ismert „*verzuiling*”. A virágkorát ez a jelenség a 60-as és 70-es években élte, de a *verzuiling* struktúrája a nyilvános élet és a magánélet minden területét mindmáig áthatja. A holland ember gondolkodásmódját, cselekedeteinek mozgatórugóit is ebben a társadalmi szerkezetben kell keresnünk. Jellemző, hogy egyetlen csoportosulás sem követel magának abszolút többséget, abszolút igazságot. Ez ugyanis a demokratikusan működő társadalom végét jelentené. A csoportok nagy száma és sokszínűsége garantálja a szociális és politikai életben az egyensúlyt. Állandó vitázás folyik, éles a konkurrencia, de szinte soha nem vezet ez kibékíthetetlen ellentétekhez. A holland ember úgy kíván élni, hogy a saját csoportjának az elveit követi, ezért a többiek nem elég csupán tiszteletben tartani, de együtt is kell működni velük. Így tehát állandóan kompromisszumokat kötnek és koalíciókat formálnak. A koalíciós partnerek pedig gyakran változhatnak,

ezért nem szabad senkivel kibékíthetetlen háborúságba keveredni. Ebből a tartásból és pragmatikus életszemléletből ered a híres holland tolerancia. Nem egyfajta fejlett humánus életszemlélet az alapja, hanem sokkal inkább az a gyakorlati felismerés, hogy a saját szabadságom akkor biztosított, ha mások szabadságát elismerem. Ezért van meg a hollandokban az a készség, hogy tiszteletben tartsák mások véleményét. Az abszolút igazság hirdetését viszont eleve bizalmatlanul fogadják.

Napjainkban a kortárs magyar irodalom diadalmenetének lehetünk tanúi Hollandiában. Konrád György sikerét *Nádas Péter* biztató bemutatkozása követte *Egy családregény vége* c. művével 1989-ben. Ez a regény a kritikusok előtt megerősítette azt a feltételezést, amit már Konrád ébresztett bennük, hogy tudniillik a kortárs magyar irodalom rendkívül magas színvonalon áll. Nádas következő regényét pedig, az *Emlékiratok könyvét* a legtöbb holland kritikus világirodalmi színvonalúnak tartja, olyan regénynek, amelynek írója korunk legjelentősebbjei közé tartozik. Akadtak ugyan olyan kritikusok is, akik Nádas vaskos könyvét giccsesnek, unalmasnak, feleslegesnek, félresikerültnek találták. Hiányolták belőle a humort, az iróniát és a relativizálás egyéb formáit. A többség azonban *Marcel Proust* és *Thomas Mann* XX. sz.-végi utódját üdvözlö a magyar szerzőben. Az *Emlékiratok* könyve is felkerült az irodalmi sikerlistára, ami a könyv nehézségi fokát, terjedelmét és borsos árát tekintve ugyancsak meglepő és örömdetes tény.

Napjainkra beigazdódott, hogy van friss és korszerű mondanivalója, metódusa és tanulsága Hollandiában a kortárs magyar irodalomnak. Nemcsak az olvasók látják ezt így, de a könyvszakma jeles képviselői is. Egészen friss a hír még, 1994 júniusának végén adták hírül a napilapok, hogy az utóbbi évek legszínvonalasabb irodalmi fordításáért járó Nijhoff-díjat Henry Kammer nyerte el Nádas Péter: *Emlékiratok* könyve c. magnum opusának lefordításáért. Egyre több irodalomértő ember kezdi sajnálni, hogy nem tud magyarul. A kiváló fordító személye azonban adott, így joggal reménykedhetünk, Konrád György és Nádas Péter nyomdokaiba a jövőben újabb magyar írók léphetnek majd s munkájukkal egyre pontosabbá, színesebbé, teljesebbé teszik majd Magyarországot, a magyar népet és a magyar kultúra hollandiai képét.

Irodalom

De Bie-Kerékjártó, Agnes: *A magyar irodalom fogadtatása Hollandiában (1945-1983)*. Budapest 1988: Studia Philologica Moderna.

De Bie-Kerékjártó, Agnes & Jastrzebska, Jolanta: *Hongaarse literatuur in de jaren zeventig en tachtig*. Groniek, Historisch tijdschrift, nr. 107 (1990), 57-68.

Jastrzebska, Jolanta: *Hongaars proza in Nederlandse vertaling*. Bzzlletin nr. 120, 41-50.

Steinmetz, Horst: *Assimilatie. Over de ontvangst van de receptie-esthetica in Nederland*. Forum der Letteren nr. 34, 273-280.

Függelék

Bibliográfia

Magyar irodalom hollandul⁶

Csoóri, Sándor: *Cantata profana* [Cantata profana]. Ford. Dedinszky Erika. Haarlem, 1979.

Déry, Tibor: *Niki of een hondeleven achter het ijzeren gordijn* [Niki. Egy kutya története]. Verhalen. Ford. Jan van Rheenen. Laren, 1958.

Déry, Tibor: *Een wolk voor de zon* [Die portugiesische Königstochter]. Németből ford. Jan van Rheenen, Benkhard Tibor. Laren-Berchem, 1962.

Déry, Tibor: *Lieve schoonpapa* [Kedves bópeer...]. Ford. Sivirsky Antal. Naarden, 1977.

Esterházy, Péter: *De Hulpwerkwoorden van het Hart* [A szív segédigéi]. Ford. Ineke Molenkamp-Wiltink. Amsterdam, 1991.

Esterházy, Péter: *Kleine Hongaarse pornografie* [Kis magyar pornográfia]. [fordító nélkül]. Amsterdam, 1993.

Füst, Milán: *Het geheim van mijn vrouw* [A feleségem története]. Ford. László Sluimers. Lochem, 1965.

⁶ Az 1945-1983 közötti periódus teljes bibliográfiája megtalálható Agnes de Bie – Kerékjártó: *A magyar irodalom fogadtatása Hollandiában (1945-1983)* c. disszertációjában [Budapest 1988: Studia Philologica Moderna].

- Galgóczi, Erzsébet: *Met andere ogen* [Törvényen belül]. Ford. Erika Dedinszky. Amsterdam, 1983.
- Galgóczi, Erzsébet: *De otterval* [Vidravas]. Ford. Katalin Kibédi Varga. [hely nélkül] 1987.
- Gárdonyi, Géza: *Slaven van God* [Isten rabjai]. Ford. Eric Brem. Amsterdam, 1948.
- Gárdonyi, Géza: *Slaven van Attila* [A láthatatlan ember]. Ford. Margit Leiker- Kozelka, Sjoerd Kozelka. Amsterdam, 1964.
- Gárdonyi, Géza: *De sterren van Eger* [Egri csillagok]. Ford. J.H.A. Kammer. Amsterdam, 1982.
- Haraszi, Miklós: *Stukloon* [Darabbér]. Ford. E. van Assendorp-Kisjókai. Baarn, 1976.
- Hernádi, Gyula: *Ik verloor* [A péntek lépcsőin]. Ford. A.L.I. Sivirsky. Lochem, 1963.
- Hernádi, Gyula: *De vesting* [Az erőd]. Ford. Erika Dedinszky. Haarlem, 1981.
- Illés, Béla: *Een lied van de vrijheid* [Fegyvert s vitézt éneklek]. Ford. Hans ter Laan. Amsterdam, 1951.
- Illés, Béla: *Karpathen rhapsodie* [Kárpáti rapszódia]. Ford. Hans ter Laan. Amsterdam, 1956.
- Illyés, Gyula: *Het volk van mijn poesta* [Puszták népe]. Ford. A. Sivirsky. Amsterdam, 1976.
- Illyés, Gyula: *Noenmaal op het kasteel* [Ebéd a kastélyban]. Ford. A. Sivirsky. Amsterdam, 1978.
- Illyés, Gyula: *In de sloep van Charon of Verschijnselen van de ouderdom*. Essay-roman. [Kháron ladikján vagy az öregedés tünetei]. Ford. A. Sivirsky. Amsterdam, 1980.
- Jókai, Mór: *De man van goud* [Az aranyember]. Ford. I. Daan. Amsterdam, 1983.
- József, Attila: *De zoon van de straat en van de aarde* [Az utca és a föld fia]. Ford. Willem Brandt, Sivirsky Antal. 's-Gravenhage, 1977.
- Kardos, György: *De 7 dagen van Abraham Bogatir* [Avraham Bogatir hét napja]. Ford. W. Friedl-Wennink. Amsterdam – Antwerpen, 1972.

- Kertész, Imre: *Kaddisj voor een niet geboren kind* [Kaddis a meg nem született gyermekért]. Ford. Henry Kammer. Amsterdam, 1994.
- Konrád, György: *De bezoeker* [A látogató]. Németből ford. Hans Hom. Amsterdam, 1976.
- Konrád, György: *De medeplichtige* [A cinkos]. Németből ford. Jan Versteeg. Amsterdam, 1986.
- Konrád, György: *Tuinfeest* [Kerti mulatság]. Ford. H. Kammer. Amsterdam, 1988.
- Kosztolányi, Dezső: *Anna* [Édes Anna]. Ford. J.H.A. Kammer. Amsterdam, 1982.
- Lakatos, Menyhért: *Berookte beelden* [Füstös képek]. Ford. E. Dedinszky. Amsterdam, 1982.
- Mikszáth, Kálmán: *De dolle graaf Pongrácz of het Beleg van Besztercze* [Beszterce ostroma]. Ford. Urb de Wael, Dirk Wolters. Amsterdam, 1952.
- Mikszáth, Kálmán: *Szelistje, het dorp zonder mannen* [A szelistyei asszonyok]. Ford. Urb. de Wael. Amsterdam, 1952.
- Mikszáth, Kálmán: *De wonderparaplu* [Szent Péter esernyője]. Ford. H.A.C. Beets-Damsté. Amsterdam – Antwerpen, 1956.
- Mikszáth, Kálmán: *Een vreemd huwelijk* [Különös házasság]. Ford. A. Sivirsky. Amsterdam, 1981.
- Molnár, Ferenc: *De jongens van de Pálstraat* [Pál-utcai fiúk]. Ford. Truus Eigenhuijsen, I. Rona. Amsterdam, 1950.
- Móricz, Zsigmond: *De gelukkige mens* [A boldog ember]. Ford. I. Daan. Amsterdam, 1982.
- Nádas, Péter: *Einde van een familieroman* [Egy családregény vége]. Amsterdam, 1988.
- Nádas, Péter: *Het boek der herinneringen* [Emlékiratok könyve]. Ford. Henry Kammer. Amsterdam, 1993.
- Nádas, Péter: *Terugkeer – Over het schrijven van Het boek der herinneringen* [Hazatérés]. Ford. Henry Kammer. Amsterdam, 1993.
- Németh, László: *Verdorpe poesta* [Iszony]. Ford. Margot Bakker. Utrecht – Antwerpen, 1964.

Örkény, István: *Rozententoonstelling* [Rózsakiállítás]. Ford. E. Dedinszky. Amsterdam, 1979.

Pilinszky, János: *Krater* (gedichten). Ford. E. Dedinszky. Amsterdam, 1984.

Sánta, Ferenc: *Het vijfde zegel* [Az ötödik pecsét]. Ford. L. Marác, N. Heijbroek. Amsterdam, 1981.

Szabó, Magda: *De andere Esther* [Az őz]. Ford. P. van Antwerpen. Bilthoven, 1962.

Zilahy, Lajos: *De geschiedenis van het geslacht Dukay I-III* [Ararát]. Angolból ford. J.G. Elburg, M. Mok. Amsterdam, 1950.

Antológiák

Meesters der Hongaarse vertelkunst. Red. A. Sivirsky. Amsterdam, 1964.

Endre Ady e.a. Werk uit Hongarije/Poëzie. Samengesteld en ingeleid door A. Sivirsky. Brussel – Den Haag, 1969.

De toren van het zwijgen: een keuze uit de moderne Hongaarse poëzie. Ford. Dedinszky Erika. Amsterdam, 1977.

Vers vuur: over zigeunerliteratuur uit Hongarije. Ford. Dedinszky Erika. Haarlem, 1982.

Hongarije. Verhalen van deze tijd. Bijgebracht door A. Kibédi Varga. Amsterdam, 1990.

Jonka Najdenova

A magyar irodalom fogadtatásának időszakai Bulgáriában

Ma, amikor egyre több külföldi könyv kerül a bolgár emberek szellemi világába, és a fordításirodalom is elnyerte az azt megillető helyet és megbecsülést, a magyar irodalom által felvetett problémák különösen aktuálissá válnak Bulgáriában. Hiszen olyan nép szellemi eredményeiről van szó, mint a magyar, amellyel évszázadokon át közös volt a sorsunk, ma pedig újból jellegükben egymáshoz közel álló politikai és művészeti problémákat kell megoldanunk. A szürke és döcögős fordítások sokasága, a magyar nevek és címek nemegyszer véletlenszerű felbukkanása, az információ hiánya ma már a múlté. A XX. század vége felé, de különösen az 1980-as években Bulgáriában jelentős eredmények születnek a magyar irodalom megismer-tetése és terjesztése területén.

Csupán 1944-ig kb. 60 önálló magyar szépirodalmi mű jelent meg Bulgáriában, azóta számuk kb. 220-ra nőtt, és az egyéb fordításokkal együtt természetesen ez a szám is jelentősen emelkedik. E mennyiségi növekedés együtt jár a bemutatott értékek színvonalának növekedésével is. A statisztika, a mennyiségi mutató (amely egyébként nem mindig a folyamatok hű tükrözője) reflektál a fogadtatás tartalmi részére is: nem csak arra, hogy mennyit, hanem hogy mit fordítanak, és mennyire épül be a fordítás a bolgár nemzeti szellemi fejlődésébe. Mind nagyobb figyelmet fordítanak kiadóink a válogatás alaposságára, a fordítás minőségére, értékelik a magyar fordítások fejlődésének eddig megtett útját. Reményteljes fordítónemzedék nevelkedik, keresik a lehetőségeket, hogyan vigyék közelebb a magyar műveket a bolgár olvasóhoz, elsősorban természetesen a szépirodalmat. Ma már sokkal nagyobb az irodalmi tájékozottság és objektivitás.

A harmadik, nagyon lényeges tendencia kapcsolódik a bolgár kulturális fejlődéshez: úgy tűnik, hogy nem az európacentrikus irány győz, hogy az úgynevezett nagy irodalmak mellett, mint az orosz, a német, az angol vagy a francia, fokozatosan nő az érdeklődés a „kis népek” kulturális értékei iránt, a hozzánk tartalmukban és tendenciáikban közel álló irodalmak iránt.

A recepció kezdetét az első magyar, esetünkben szépirodalmi fordítás megjelenésétől számítjuk, amely - különböző okok miatt - elég későre esik. Ez *Petőfi Sándornak* az 1872-ben megjelent *Reményeink* című kis verse. A korszakhatárok nagyjából egybeesnek a legfontosabb történelmi dátumokkal, amelyeket természetesen nem lehet abszolutizálni. Fontos tényező a befogadás belső mozgása is.

Az első időszak (1878-1944) Bulgáriának a törökök alóli felszabadulásával kezdődik és egészen 1944-ig, a II. világháború végéig tart. Ez utóbbi korszakhatár időben egy kicsit előbbre is tehető, mégpedig 1946-ra, figyelembe véve a könyvkiadói politika és a recepció új irányainak kezdetét, de semmiképp sem 1945-re, ahogy ezzel több ízben is találkozunk, mert ebben a tekintetben a befogadó ország, illetve a nemzeti irodalom új irányainak szerepe a meghatározó. Ennek az időszaknak megvannak a maga szakaszai és a behatolt irodalom meghatározott körei, amelyeket részletesen tanulmányoztam. *A magyar szépirodalom és fogadtatása Bulgáriában (1878-1944)* című monográfiámban.

A magyar irodalom fogadtatásának második időszaka az 1980-as évek végéig tart, egészen 1989-ig, a politikai rendszerváltás kezdetéig. Éppen ezek az évtizedek, amikor a állami kiadók és az általuk tervezett kiadói politika, az irodalmi kontaktusok kibontakozása és a baráti kapcsolatok kialakulása, nem utolsó sorban pedig a kultúra növekvő szerepe különösen kedvező viszonyokat teremtett a magyar irodalom bulgáriai terjesztésének és fogadtatásának szempontjából. Előtérbe kerültek a kétoldalú feltételek, a kiadók pedig (a Naroda kultúra kiadóval az élen) ambiciózus feladatokat vállaltak a kulturális hiányok pótlása és egy fiatalabb fordítónemzedék felkészítése érdekében. A magyar irodalom régiója kiszélesedett, maguknak a fordításoknak a jelentősége is megnőtt, ezzel együtt az információáramlás is szélesedett és a megjelent könyvek visszhangja is nagyobb lett. Bizonyos szakaszokban így a 70-es és a 80-as években többször is feltűnően felgyorsult a magyar művek bulgáriai kiadása és befogadása. Ezek a folyamatok nemcsak mennyiségi, hanem minőségi szempontból is rendkívül figyelemre méltóak. Az utóbbi években, a 90-s évek elejétől, lassan elindult. Egy harmadik fő szakasz, amikor a politikai rendszerváltással és a könyvkiadói politika változásával bizonyos apadás tanúi lehetünk a magyar könyvek fordítását illetően. A magyar fordítások megjelenése elég hiányos, sőt mennyiségileg jelentősen csökkent, és az előző egy-két évtizedhez képest ma újból megjelennek – néhány értékes kiadvány mellett – nemegyszer szürke fordítások, vagy éppen a magánkiadók nem lojális könyvei.

Figyelembe véve a lefordított címetek és neveket, láthatjuk, hogy kezdetben (1944-ig) a korszak fő irodalmi iránya, a romantika képviselői hatolnak be az idegen környezetbe (*Petőfi, Vörösmarty, Jókai, Madách* stb.) és a kollektív tudat problémái, az aktuális politikai és szociális szükségletek kompenzációs funkciót kapnak. A bolgár befogadási közeg egyrészt Magyarország proletár irodalmi tapasztalataira (*Illés Béla és Hidas Antal* munkássága a 20-as és 30-as években), másrészt a „divatos”, a népszerű irodalomra fogékony (*Molnár Ferenc, Herceg, Zilahy* és mások). A közvetítő nyelv általában német vagy szláv, de eredetiből is fordítanak.

1944 után elcinte a magyar klasszikusok váltak ismertté. Mindenekelőtt Petőfi költészete és prózája, *Jókai, Mikszáth, Gárdonyi* regényei. A XX. század alkotói közül *Móricz Zsigmond, Illés Béla, Szabó Pál, Németh László, Veres Péter, Illyés Gyula, Palotai Boris, Szabó Magda* és mások, a 60-as évek elejétől pedig *Berkesi András* művei láttak napvilágot. Ezzel együtt megjelennek az első antológiák (1952-ben egy lírai és 1954-ben egy prózai kötet).

1965 nagyjából fordulópont. Ekkor válik tudatos törekvéssé a bulgáriai kiadáspolitikában a kortárs magyar irodalmi folyamatok nyomon követésének szándéka. 1966-ban *Sánta Ferenc: Húsz óra*, 1967-ben *Fekete Gyula: Az orvos halála*, 1968-ban *Déry Tibor: Válogatott novellái és Örkeny István: Tóték* című darabja, 1970-ben *Cseres Tibor: Hideg napok* című könyvének megjelenése tükrözi a 60-as évek prózájának alapvető tendenciáit, dokumentálja a bolgár olvasó érdeklődését a tényirodalom, a riport, vagy a parabola és a groteszk iránt.

A magyar lírát képviselik *József Attila* (1966) és *Ady Endre* (1972) válogatott versei. Az antológiai kezdet egyre szélesebb körben terjed el (1960-1975 között négy prózai kötet jelent meg), és az irodalomtörténeti fordítások, ha kisebb számban is jelen vannak. (*Mai magyar írók kötete*, 1972: *Kis magyar irodalomtörténet*, 1975).

A 70-es évek közepétől erősödik a megjelent fordítások visszhangja, több lesz a magyar dráma fordítása, a magyar költészetet három nagy antológia képviseli, de vannak tematikai vagy vegyes jellegű kötetek is, lassan tűnnek el a „fehér foltok”, egyre jobb a fordítás és a válogatás minősége. A magyar könyvek példányszáma átlagosan 5000-ről (1944 és 1960 között) és 10 000-ről (1965 és 1975 között) a 80-as évek közepéig már átlagosan 15 000-re emelkedik. Sajnálatos módon ez a szám a 90-es évek elejétől újból jelentősen csökken, ami összhangban van az egész magyar irodalom bulgáriai bemutatásának problémáival, a bekövetkezett társadalmi és kulturális válsággal.

A klasszikusokat illetően vezető név „a magyar Botev” - a nagy Petőfi és ma is aktuális életműve, amely, mint kiderül, minden idők bolgár olvasóinak szükségleteit kielégíti. Ahogy már korábbi írásaimban is megállapítottam, csak *Az örült* című verse is 18-szor szerepel az 1944-ig megjelent különböző kiadványokban, és nagyobb népszerűségnek örvend, mint saját hazájában. Ugyanez mondható *A hóhér kötele* című regényére: a magyar irodalom azon kevés művei közé tartozik, amely szervesen beépül az idegen környezetbe. Petőfinck több verseskötete is megjelenik, amelyből kiemelkedik az 1970-ben kiadott nagyformátumú Petőfi-válogatás és egy Botev-Petőfi magyar-bolgár közös kiadvány (1977). Különös figyelmet érdemel Petőfi válogatott műveinek kötete, amely 1985-ben jelent meg, és a kritikusok szerint komoly eseményt

jelentett az ország kulturális életében. Petőfi eddigi legteljesebb bolgár kiadása ez, válogatás verseiből és publicisztikájából, a hungarológus-irodalomtörténész *Csavadár Dobrev* remek előszavával, valamint lényegében az első tudományos jegyzetanyaggal a bulgáriai irodalmi hungarológia történetében.

Nagy László (és itt a statisztika háttérben szorul) a második jelentős név, amelyhez a bolgár ember (olvasó és író) különös szeretettel viszonyul. Ennek a szeretetnek a megnyilvánulása a költő csodálatos szmoljáni múzeuma, de személyes népszerűsége – hasonlóan Petőfihez – legendának, mítosznak is szól. Nagy László maga: aki különös figyelmet szentelt a bolgár irodalom magyarra fordításainak, ugyancsak sokat tett e népszerűség érdekében. Joggal felmerül a kérdés: hány olyan ország van, amely egy idegen költőt ily módon magáévá tett? Erre keresi a választ *Nino Nikolov*, Nagy László válogatott verseinek /1976/ összeállítója és lelkiismeretes fordítója.

A líra területén egyre gyakrabban tűnnek fel egyes verseskötetek (Illyés Gyula, Radnóti Miklós, Fodor András, Garay Gábor, Juhász Ferenc), a prózában „versenyeznek” egymással a klasszikus és többnyire kortárs alkotók: *Jókai, Kosztolányi, Móricz, Németh László, Nagy Lajos, Illés Endre, Galgóczi, Karinthy Ferenc, Moldova, Szabó Magda, Sánta Ferenc, Sütő András, Jókai Anna, Örkény, Mesterházi, Kertész Ákos, Szakonyi Károly* és mások. A klasszikusok közül feltűnik Jókai Mór népszerűsége, amely a Magyarországihoz képest nemcsak hogy nem lanyhul, hanem egyre növekszik az időben. Nagy az érdeklődés *Kosztolányi* iránt is, aki költőként, regényíróként és elbeszélőként egyaránt bemutatkozik.

Pozitív tendencia, hogy a már ismert írók új művei is megjelennek, ily módon tárva fel művészetük különböző oldalait. Így például *Déry Tibor* a bolgár tudatban egy-két olyan modern mű szerzője is (klasszikus novellái után), mint az *Egy képzelt riport* vagy a *Kedves bópeer!* Ez elmondható *Örkény István*ról (a *Tóték* és a *Macskajáték* után *Rózsakiállítás* című kisregényének vagy válogatott elbeszéléseinek kiadása) vagy *Karinthy Ferenc*ről is (*Budapesti tavasz* című regénye után az *Epepe* és szindarabjainak megjelenése). A regényíró Sánta Ferenc után gazdagodik elképzelésünk Sántáról mint elbeszélőről. Szakonyi Károly, Kertész Ákos és mások nem csak elbeszélőként, hanem drámaíróként is ismertté válnak.

Az említett művek mellett a dokumentarista-publicisztikai irodalom (*Fekete Sándor: Kossuth Lajos* című könyve), a gyermek és ifjúsági irodalom (*Janikovszky Éva* meséi, *Mándy Iván: Csutak és a szürke ló*, *Bertha Bulcsu: A kenguru*, *Molnár Ferenc: Pál utcai fiúk*, *Móricz Zsigmond: Légy jó mindhalálig*, *Somogyi Tóth Sándor: Gyermektükör*, *Csukás István: Tüskevár* stb.) Fantasztikus irodalom (*Zsoldos Péter: A feladat*, *Bogáti Péter: Az utolsó ember*, avagy *Robinson Crusoe különös históriája*) című könyveket is lefordította, valamint *Offenbach, Paganini, Wagner, Puccini* vagy *Liszt*

Ferenc regényes életrajzeit. Határozott érdeklődés nyilvánul meg a társadalmi-politikai (Aczél György cikkei, Kalmár György: *Indira Ghandi* stb.), a tudományos-műszaki, az orvosi, a mezőgazdasági és más szakirodalmak iránt – mindezek a művek helyet kaptak a szakirányú kiadványok között. A bolgár – magyar kapcsolatok kritikai kutatásai H. Tóth Imre: *Konstantin - Cirill és Metód* (1981), valamint Juhász Péter: *Bolgártörökök és magyarok* (1985) és *Bulgária génusza* (1986) című műveivel és egy nagyobb lélegzetű munkával, a *Bolgár-magyar kapcsolatok* (1980) kötetével gazdagodtak. Komoly figyelmet keltett Lukács György irodalomkritikai (1988) írásainak gyűjteménye. A fogadtatás segítő eszközeiként említendő két társalgási könyv (1984, 1994) megjelenése, és a kiadás előtt álló nagyszótár.

Mégis mi az, ami hiányzik? Hiányoznak vezető nevek és címek mind a klasszikus irodalomból, mind pedig a jelenkoriból. Vannak olyan alkotók (pl. Arany János) akik évek óta kiadásra várnak. Mások, mint pl. Esterházy Péter csak folyóiratokban kaptak helyet. Különösen kirajzolódik a magyar irodalom hiánya egészen a XIX. század elejéig, a reformkorig Vörösmartyig és Petőfiig.

Ezt a hiányt igyekszik bepótolni a most készülő kétkötetes *A Magyar irodalom kistükré* című munka. A magyar irodalom történetének e válogatása és rövid áttekintése vázolja az egyes korszakok legfontosabb jellemzőit, bemutatja kiemelkedő íróit, történelmi adatokkal szolgál, ugyanakkor tisztázza fogalmak és nevek fordításait, utal bolgár párhuzamokra. Ha más oldalról is, a bolgár olvasónak segítséget fog nyújtani a már elkészült, kiadásra váró *A Bulgáriában megjelent magyar könyv bibliográfiája* című kötet.

Egészében véve a magyar irodalom fogadtatásában következetesség és pozitív tendencia tapasztalható. A bolgár olvasó minden újabb könyv kiadása után mindinkább meggyőződhet a magyar irodalom figyelemreméltó eredményeiről, arról hogy mind a múltban, mind a jelenben komoly értékeket teremtett. Hogy mit hoz a jövő, és a fordítások mennyire bizonyulnak maradandónak, ez idő kérdése. Az itt felvázolt kép mindenesetre a magyar irodalom elismeréséről is szól, a befogadott irodalom feldolgozásáról, de jellegéről és szerepéről is. A magyar művek által ébresztett élénk érdeklődés biztosítja helyüket a bolgár szellemi kultúra kincsestárában.

Irene Rübberdt

Hölderlin – Kukorelly módjára Komparatistikai műhelymunka a berlini hungarológián

Verseskötet készül a budapesti Szondy utcában, kilencszer kilenc szövegből álló ciklussorozat Kukorelly Endre tollából, amely a német és a magyar irodalom kedvelőinek figyelmét egyaránt felkelti, nem is szólva a komparatistákéről. Minden egyes ciklus, amely 9-9 németül címzett szövegből áll, mint ahogy majd az egész kötet is, a H.Ö.L.D.E.R.L.I.N. címet viseli – verzáliákban írva, az egyes betűket ponttal elválasztva. Friedrich Hölderlin 18./19. századi német költő nevét ama elidegenített formájában, amely önmagában is rámutat a részekre szakadozottságra, a ciklikusságra. A tervezett kilenc ciklus kb. kétharmada már kész, egyeseket *az Alföld, Holmi, 2000* és Jelenkor c. folyóiratokban olvashattunk.

Hölderlin és jónéhány szövege a magyar szerző saját szavaival élve azt a szerepet játssza, mint a szólásbeli „kályha” a táncteremben; ahogy ott a táncosok ugyanis „csak a kályhától” tudják a tánclépések sorrendjét, úgy a Hölderlin-versek a Kukorelly-féle szövegeknek mintegy apropos-jaként itt is elindítják, útbaigazítják csak a szövegeket, amelyek ezután önállóan, kukorellysen perdülnek tovább. A Hölderlin és Kukorelly szövegei közti viszony azonban messze nem olyan laza: Hölderlin sokrétűen, formailag és tartalmilag többszörösen és nyíltan van jelen a magyar szövegekben és az egész kötet szerkezetében – a kályha elmozdult a sarokból, maga is forog-pereg a táncban.

Az egész kötet, a kötetben belül az egyes ciklusok, a ciklusokon belül a szövegek, gyakran a szövegen belüli kisebb részek (sorok, fejezetek, mondatok) is szerkezetileg a kilences szám misztikáján alapulnak – ugyanis ennyi betűvel íródik a Hölderlin név. Az egyes ciklusokon belül a név egy-egy betűjéhez kapcsolódnak a szövegek, vagyis ezzel a betűvel kezdődnek. A magyar szövegek annak a Hölderlin-versnek címét viselik, amely „kályhaként” szerepelt – és amely egy vagy több német nyelvű idézettel továbbra is jelen van a szövegben, abba mintegy állandóan beleavatkozva. Így a Hölderlin-szövegek – amelyek azonban a tervezett kötetbe nem kerülnek majd be – könnyen azonosíthatók.

Érthető, hogy a berlini hungarológia erre az irodalomkutatási ingyenségre hamar fölfigyelt, és az elmúlt szemeszterben egy komparatistikai szemináriumsorozaton belül egy-két óra témájává tette, amit a lipcsei egyetem magyar nyelvtanuló csoportja június 27-én vendégszemináriumként átvett. Pedig nem is a komparatistikai nyomkeresés az izgalmas feladat ezekkel a

szövegekkel kapcsolatban, sokkal inkább egyfajta komparatistikai recepciókutatás, melynek tárgyát és alanyát mi magunk, a berlini és lipcsei műhelycsoport tagjai, képeztük, hiszen ezeknek a Kukorelly-szövegeknek fogadtatása csak most veszi kezdetét. Saját magunkon figyeltük meg ugyanis, hogy a magyarul és németül tudó, részben hungarológiai és germanisztikai oktatásban részt vevő olvasó milyen irányból, Hölderlin vagy Kukorelly felől közeledik-e a szövegekhez, milyen háttérismereteket érez szükségesnek illetve kívánatosnak, mennyire és milyen módon befolyásolja az egyik szöveg ismerete a másik fogadtatását. Mindennek alapját két, az Alföldben (1994/4) megjelent ciklusból kiragadott Kukorelly-szöveg és a számukra „kályhául” szolgáló két Hölderlin-vers (*Hälfte des Lebens*, *Sonnenuntergang*) képezte.

A Berlinben és Lipcsében egymástól összetételében, oktatási céljában és előképzettségében eltérő csoportokban* tartott szemináriumi órák a következő eredményekkel, felismerésekkel jártak.

A szövegek megközelítése szinte kivétel nélkül a Kukorelly-szövegek felől történt. Hölderlin, úgy látszik, nem az eleven irodalmi élményekhez tartozik még a német anyanyelvűek esetében sem, csak névként, legfeljebb irodalmi ereklüként szerepel a huszonévesek tudatában. A Hölderlin-versek nyelvi és képi idegenségük, ódonságuk, fennkölségük, talán művészi hibátlanságuk, agyonbeszélt szépségük vagy irodalmi jelentőségük révén nem ösztönözték sem elemzésre, sem értelmezésre a hallgatókat. Nyilván úgy vélték, hogy Hölderlinről mindent elmondtak már, minden további vélemény közhelyként hathat. (Talán ez a dilemmája sok irodalmi szemináriumnak: a közhelyki-mondástól jobban látszanak félni, mint a talán meglévő ismeretek be nem bizonyításától, az így hiányosnak tűnő ismeretalap rossz jeggyel való honorálásától.)

Másképp alakult a Kukorelly-szövegek fogadtatása. Ezek is idegenkedést váltottak ki először, amely azonban egészen más forrásból táplálkozott, mint a Hölderlin-szövegek esetében: nem a művi-művészi tökéletesség, az ódonság miatt hallgattak el, hanem épp ellenkezőleg, az irodalmi szövegbe emelt nem-hölderlines, sőt Hölderlin nyelvezetével szöges ellentétben álló mai, hétköznapi, szinte utcai nyelvtől, a durvaságtól, a banalitástól borzadtak vissza. Mégis pontosan ezek a frappáns, meghökkentő, megszokottságukban

* A berlini csoport tagjai: Polzin Christian, Kriedemann Theresa, Nagy Gábor, Gabolde Isabelle (párizsi vendégként), Jakab Gabriella, Kuznierz Anett, mind felsőbbéves magyar szakos bölcsészhallgató. A lipcsei csoport tagjai: Steichert Katarina (csoportvezető tanár), Feldbaum Éva, Girlich Edina, Amm Heidrun, Kosanke Dirk, Feist Ines, Komlóssy Zoltán, Varga Eszter, Hofmann Johannes, akik különböző szakokat (közgazdaságot, biológiát, zszurnalisztikát, germanisztikát, teológiát, jogászatot) végeznek vagy végeztek.

szokatlan képek azok, amelyek végül utat nyitottak a szövegekhez, becsalogatták a hallgatókat a játékba, felkeltve kíváncsiságukat, vonzva őket, mint egy katasztrófa (ez esetben irodalmi katasztrófa) látványra éhes nézőit.

A lipcsei csoportban végzett fordítói gyakorlaton ennek ellenére épp ezzel a durva, közönséges stílussal szembeni váratlan ellenkezést tapasztaltunk, amikor ezt németül aktívan újra kellett volna teremteni. Kiderült tehát, hogy kezdetben csak vonakodva, félénken, tétovázóan, azaz felemásan mentek bele a játékba, hogy a nyelvi pongyolaságot, az utcai argót egyelőre még nem fogadták el sem általános Kukorelly-féle stíluscsem mivoltában (ami önmagában megbocsájtható lenne, hiszen ahhoz jobban kellett volna foglalkozniuk Kukorellyvel), sem a konkrét szövegben Hölderlin ellenpontozásának funkciójában, ami azonban – egészen Hölderlin poetikai elve szerint – a szövegek szerkezeti feszességét adja. A fordítási kísérlet megmutatta, hogy milyen magas még a nyelvi (és egyben tárgyi) mindennaposság, közönségesség passzív fogadtatása és aktív irodalmi (újra) megfogalmazása közötti küszöb: a fordítási, filológusi munkában kevésbé járatos nyelvtanulók mennyire gátlásosak az irodalmi normákkal, konvenciókkal szembeszálló nyelvi alkotásban, holott épp a fiatalok hétköznapi nyelve van tele, német nyelvterületen is, „kukorelly” kifejezésekkel.

Kukorelly utat nyitott tehát Hölderlinhez, hiszen ily módon, a mai ellenképpel (mint a Naplemente esetén) vagy a tragikusan modern, sajátosan budapesti kiegészítéssel ellenpontozva (mint Az Élet felénél), elfogadhatóvá, megtapinthatóvá vált az eddig megtapinthatatlanul messzinek tűnő kép. Mi több, a Kukorelly-féle ellenkép nélkülözhetetlen eleme lett a Hölderlin-versnek, a német költő által posztulált „egységesen-ellentétes” (németül „das Einigentgegengesetzte”) alapelv értelmében.

Ily módon mindketten nyertek illetve nyernek az egymásra vonatkoztatással – ami persze elsősorban az olvasó nyeresége. Hölderlin a Kukorelly-féle kompromittálás révén egyszerre modern költővé vált azok számára is, akik szemében eddig nem tűnt annak? A Hölderlin-fólián át Kukorelly szövegei pedig kibújnak zsánerkép látszatukból, a mindennapi banalitások az egész életről, társadalomról szóló, szinte filozofikus magaslatokba emelkednek, az idézetek segítségével egy újabb dimenzióval gazdagodnak. A meghökkentő képek, a „karácsonyi szarok”, a „kibaszott jó formájú karácsonyfa” vagy a falon lecsorgó tésztaleveses naplemente arra jó, hogy végül mégis durván a földhöz szegezzenek bennünket, figyelmeztetvén, hogy végső soron mégsem filozofikus magasságokról, hanem mirőlunk, saját hétköznapiságunkról van szó, mely felismerés a szövegekkel való első találkozásunkkor annyira elborzasztó volt, hiszen ki szeret hirtelen és ennyire illúziómentesen saját maga szemébe nézni.

Miután viszont ez tisztázódott, ettől már nem tudtak vagy nem akartak elvonatkoztatni a hallgatók. Semmilyen versbeli homályt nem tudtak elfogadni, semmilyen szükséges elemzésbe, értelmezésbe nem akartak belemenni, holott végül mégsem hétköznapi utcai beszéddel, hanem hétköznapi utcai nyelvezettel élő irodalmi szöveggel van dolgunk. Ebben ugyan kétségtelenül saját hétköznapiságunk tükröződik – de az üveg, amiből a tükör készült, az az író lelke, ami viszont hál’istennek még mindig egy nagyjából ismeretlen tényező.

Kukorelly stíluspurgatóriuma nemcsak a német klasszikus költő esetében lehet tisztító hatású, ahogy erre Kriedemann Theresa berlini hallgatónk mutatott rá, továbbfolyva a Hölderlin indította, Kukorelly által felvett fonalat. Mint ahogy Hölderlin *Naplementéje* elfogadhatóvá vált azáltal, hogy felszívódott Kukorelly groteszk-szürrealista képébe, így egy valamikor erős benyomást keltő, majd ugyancsak saját agyonidézett, elcsépett szépsége alatt eltemetett magyar irodalmi élmény is új életre kelt. Radnóti Miklós *Nem tudhatom* c. 1944-es alexandriner-versének egyik képéről van szó: „S tudom, hogy mit jelenthet egy nyári alkonyon / a házfalakról csorgó, / vöröslő fájdalom.” Kukorellynél ez így hangzik: „Die Wälder und Hügel, amikor / a tetők mögé csúszik le a / nap, zeng a város, a falakon / pedig végigcsorog, folydogál / lefelé ez, az arany egész, / mint valami húsleves. [...]” A hasonlat folytatódik, kiegészül a szöveg végén: „[...] A tésztát / pedig, ahogy ott libeg, aztán / meg odaragad szépen, a szél / csapkodja, szabadon felejtett / huzal ahogy a falhoz tapad, / még külön lecsipegetem a / tésztát, és beszippantom szépen.”

Egyfajta irodalmi sokkélványként hat ez is, mint amilyen pl. a huszadi század elején az avantgarde korában az irodalom és művészet egésze esett át: A kísérletezések, polgárpukkasztások korszakából vagy a hagyományos írásmód és irodalom végleges kompromittálása vagy pedig dacos reneszánsza felé mutatott az út. Kukorelly talán egy harmadik lehetőséget kínál. Kiszabadítja a szövegek rélyéket a könyvesszekrényből, rájuk terít egy sajátosan kukorellyi fóliát, amelyen át a sok tapintástól megkopott, az áhítatban megmerevedett szépségek mint egyfajta ferde tükrön át újra megélnéknél. Az „élet fele” nem marad félbe többé, a költészettel telt nyári versszakot ellenpontoszó, sajátosan szótlán, bizonytalan télszorongás most igen szókimondó, egyáltalán nem bizonytalan téli képpel egészül ki anélkül, hogy a holderlines versstruktúra alapelve, az „egységesen-ellentétes” elveszne.

A tánc tehát nem elszakad a kályhától, nem otthagyja azt, hanem visszavisszatér hozzá, magával rántja, erősen megrázza és a táncteremnek egy másik sarkába teszi végül le.

A hungarológia külföldi művelése és oktatása, a magyar irodalomból kiinduló komparatistikai irodalomkutatás így nemcsak az „ithoni” magyar,

hanem az „otthoni”, ez esetben német irodalom feltárásában, újrafelfedezésében is nem csekély jelentőséggel bír.

Peter Sherwood

VÁLTSÁGDÍJGYŰJTŐ MAGYAROK A XVI. SZÁZADI ANGLIÁBAN

School of Slavonic & East European Studies, University
of London

In Memoriam László Országh (1907-1984)

I. Erzsébet angol királynő korában már több magyar peregrinusról és diplomatáról tudunk a szigetországban'. Más típusú magyar látogatóról azonban eddig csak sejtelmek voltak viszonylag szűkszavú irodalmi utalások alapján. Országh László egyik fél évszázaddal ezelőtt megjelent tanulmányában például a következő dedikációt idézi Thomas Dekker *Dekker his Dreame* című, Londonban 1620-ban megjelent könyvecskéjéből (Országh fordítása):

„Uram, ha ön megkérdezi tőlem, hogy miért éppen önt választottam ki az emberek nagy tömegéből arra, hogy nekem ércfalam legyen és megvédjen, akkor meg kell vallanom (amit ön már úgyis tud), hogy a könyvek olyanok, mint a Szt. Pál székesegyházban lévő magyarok, akiknek külön engedélyük van arra, hogy bárkinek odanyújtsák elolvasásra Török Történetüket. Ők nem koldulnak semmit, a szöveggel ellátott kartonlap mond el mindent: s ha semmit nem adnak nekik, akkor sem szólnak ők egy szót sem, s csak a jó Isten tudhatja, hogy mit gondolnak.”

Ennek a felfedezésnek 1942-ben alig volt visszhangja, azonban az angol Privy Council aktáiban bő bizonyíték található arra nézve, hogy több, Európát bejáró magyar fordult meg Angliában (is) a XVI. század utolsó negyedében. A Privy Council a normann királyság curia regis-éből fejlődött az angol uralkodó állandó tanácsadó körévé. Ennek az Erzsébet korában 12-20 személyből álló intézménynek egyik feladata pedig a „koldulásra” méltónak tartott személyek hivatalos engedéllyel való ellátása volt. E tanácshoz fordult több magyar is, aki a jómódú keresztény angol polgárok adományaira szorult avégett, hogy a török által rabságban tartott családjukra kiszabott váltságdíjra gyűjthessen pénzt. A Shakespeare-korabeli szövegeket saját fordításomban idézem.

„Kelt 1577. május 30-án. Greenwichben: Engedély Paulus Sermery és John Busas magyar urak számára, kik korábban a törököknél raboskodtak, mely értelmében a birodalmon át szabadon utazhatnak s váltságdíjuk megszerzése végett könyöröltes személyekhez adományért fordulhatnak, továbbá bármikor

feltartóztatás nélkül a birodalomból távozhatnak. *Kelt 1586. május 7-én. Greenwichben:* Útlevel két magyar számára, mellyel honukba visszatérhetnek, útközben pedig szabadon kérhetik és fogadhatják jóindulatú személyek könyöradományait, stb. *Kelt 1591. június 6-án. Greenwichben:* Útlevel. Az ország valamennyi polgármesteréhez, békebírájához, főispánjához, stb. Jacob Sekely, Jonas Sekeressy és John Nagy, magyarok, nemrégiben e birodalomba érkezett foglyok, megváltásukhoz szükséges segédelmet, anyagi eszközöket megszerzendő, Skóciába kívánnak utazni, majd onnan hazájukba visszatérni. Megköveteltetik – s ennek megfelelően Őfelsége a királynő nevében felszólítatnak s parancsoltatnak –, hogy említett magyarok minden akadályoztatás nélkül engedjék Skóciába utazni, továbbá intézkedjenek, hogy utaztukban előzékenyen s emberségesen bánjanak velük, útféli szállásaikon pedig méltányos áron férhessenek hozzá minden szükséglethez, stb. *Kelt 1593. július 30-án. Oatlandsben:* Levél Oxford város polgármesteréhez. Minthogy nemrég letartóztatott bizonyos magyarokat, kik átutazóban voltak az országban avégett, hogy a segíteni kész emberektől könyöradományt gyűjtsenek s ezeket ide küldte hozzánk fent nevezett város egyik biztosának felügyelete mellett: mivelhogy fogadtuk őket s megtekintettük s hitelesnek ismertük el az utaztukban szerzett ajánlóleveleiket, továbbá mivelhogy elpanaszolták nekünk, hogy elvétellettőlük letartóztatásukkor öt fontnyi összeg pénzben, valamint bizonyos nagyobb pisztolyok s egyéb, akkor a tulajdonukat képező tárgyak is. Ezennel elrendeljük, hogy az említett összeget, valamint a többi, tőlük elkobzott életszükségletet szolgáltatssa vissza nekik, továbbá engedje őket nyugodalomban és zavartalanul Oxford városán keresztül, utaztukban pedig hadd gyűjthessenek könyöradományt Őfelsége a királynő jóindulatú alattvalóitól az általunk nekik e célra kibocsátott útlevel értelmében. *Kelt 1599. szeptember 17-én.* Nyílt meghatalmazás London főpolgármesteréhez, valamint Carmarthen s egyéb megyék alispánjaihoz, hogy segítségére legyenek Andrew Rimu Sechei nevű magyarnak különböző pénzösszegek visszaszerzésében (melyeket váltságdíja fejében gyűjtögetett, mivelhogy Törökországban raboskodott volt), ezeket pedig megőrzés végett több személynél helyezte el, akik most pénzt elsikkasztani szándékozzák. A pénz visszaszolgáltatását megtagadók pedig küldessenek Őlordságuk elébe.”

Ezek szerint alig húsz év alatt (az 1582. június és 1585-6. február közötti akták nem őrződtek meg) a Privy Council legalább tíz-tizenkét magyar ügyével foglalkozott. Ez a szám az eddig jegyzett XVI. századi magyar látogatók számát mintegy megháromszorozza, s könnyen elképzelhető, hogy voltak még ezeken túl is váltságdíjgyűjtő magyarok Angliában, akik nem fordultak engedélyért a Privy Councilhoz. Külön említésre méltó az a tény, hogy a SZEKERESI, ill. RIMASZÉCSI nevek korábban fordulnak elő ebben az angol forrásban, mint Magyarországon: az első magyarországi forrásban

található Szekeresit tíz évvel később, az első Rimaszécsit pedig 38 évvel később jegyzik.

Ugyanezen aktákban olvashatjuk, hogy legalább 1598-ig rendszeresen gyűjtöttek pénzt a „Török és egyéb pogányok által fogságban tartottak” váltságdíjaira, nemcsak a Szt. Pál székesegyházban, hanem az ahhoz közel fekvő kelet-londoni Spitalfields-ben is (bár e gyűjtés főleg angol foglyok felszabadítását célozhatta). Ha mindezt egybevetjük a Szt. Pál székesegyházról szóló korabeli jelentésekkel, kétségtelenné válik, hogy Dekker magyarjai is ilyen váltságdíjgyűjtő magyarok voltak, akik valóban nem „koldultak semmit”, hanem beszédes tábláikkal jártak fel s alá, büszkén bízva a „jóindulatú személyek könyöradományai”-ban. Sőt: csakis egy ilyen létszámú magyar jelenlét indokolhatja a Dekker művében olvasható utalást egy abban a korban nyilvánvalóan gyakori, szinte mindennapos látványra. Rimaszécsi András esete mutatja, hogy nagyobb összeget is sikerült összegyűjteniük. Hogy Anglia és Magyarország között mi történhetett ezekkel a magyarokkal, hogy haza is tértek-e pénzüikkel: erre nézve csak a közbeeső országok archívumaiból remélhetünk választ.

JEGYZETEK

- 1 Trócsányi Berta: *Református teológusok Angliában a XVI. és XVII. században*. Angol Filológiai Tanulmányok (Budapest). V-VI. 115-146; Gömöri György: *Angol-magyar kapcsolatok a XVI-XVII. században*. Irodalomtörténeti füzetek 118. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1989: uő. *Erdélyiek és angolok. Művelődés- és kapcsolattörténeti tanulmányok*. (Budapest:) Héttorony Könyvkiadó (1991), Magyarok angol szemmel a XVI-XVII. században¹, 69-78 (előszőr: *História* (Budapest) 1987. IX. 1.)
- 2 Országh László: *Adalékok az angol renaissance magyarság-képéhez*. Angol Filológiai Tanulmányok (Budapest). IV. 1942. 37-53. Az idézett fordítás: 52.
- 3 „My friends and especially my un-friends (to coin a word) pooh-poohed my argument with the well-known Hung. saying: Egy az semmi, kettő az már valami. „ (Idézet Országh 1979. szeptember 26-i leveléből. A szerző tulajdonában).
- 4 J. R. Dasent (szerk.): *Acts of the Privy Council of England*. New Series. London, Her Majesty's Stationery Office. A döntések dátumát a megfelelő kötetszám, zárójelben a kötet megjelenési éve, majd az oldalszám követi.

1577. V. 30: *Vol. IX 1575-1577 (1894)*. 357. ('Aplacard for Paulus...')
1586. V. 7. : *Vol. XIV 1586-1587(1897)*. 94. ('A pasport for two...')
1591. VI. 6: *Vol. XXI 1591 (1900)*. 180. ('A pasport to all Maiours')
1593. VII. 30: *Vol. XXIV 1592-3(1901)*. 430-1 ('A letter to the Maiour...')
1599. IX. 17: *Vol. XXIX 1598-9(1905)*. 741. ('An open warrant...')
- 5 E fordításoknak egy része – egy korábbi változatban – a *Korunk* (Kolozsvár-Cluj) 1981. februári számának 137. oldalán látott először napvilágot. Az eredeti szövegek e cikk angol változatában jelennek majd meg először e vonatkozásban.
 - 6 Kázmér Miklós: *Régi magyar családnevek szótára XIV-XVII. század* Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1993. 895b. („1637: (Rimaszéchy Borbála”); 984b („1601: Joannes Szekeresi”).
 - 7 J. R. Dasent (szerk.): *Acts of the Privy Council of England*. New Series. Vol. XXVIII. 1597-8. London: His Majesty's Stationery Office. 1904. 408: Frank Aydelotte *Elizabethan Rogues and Vagabonds* Oxford: Clarendon Press. 1913. 23.
 - 8 I. Erzsébet és I. Jakab korában a Szt. Pál székesegyház hírhedt korzó, sőt nyilvános hely (is) volt, vö. John Earle *Microcosmography: or a piece of the world discovered in Essays and Characters* London. 1628. 'Paul's Walk', XLI: ez azonban csak a mű erkölcsi célból nem csonkított kiadásából – pl. a Philip Bliss gondozásában megjelent 1811-es kiadásából – derül ki egyértelműen.

Rózsa Mária

Falk Miksa és a német nyelvű sajtó

Supka Géza Falk Miksa születésének századik évfordulójára írt cikkében a „modern magyar újságírás atyjá”-nak, a „modern magyar publicisztika első nagymesteré”-nek¹ nevezi Falkot, de ugyanakkor elmondható róla, hogy a kultúraközvetítő szerepe sem jelentéktelen. Egész életművét átszövi a német és a magyar kultúra közötti kapcsolatépítő tevékenysége, akkor is, amikor a hazai német nyelvű lapok munkatársa volt az 1848 előtti években, vagy amikor életének egy jelentős részében, 1848 és 1867 között Bécsben élt, és a liberális *Wanderer* című lapban írott cikkeivel a magyar érdekek szószólójává vált, majd 1867-től a *Pester Lloyd* főszerkesztőjeként. A magyar irodalmat népszerűsítette műfordításain, könyvismertetésein és színi kritikáin keresztül, a magyar kultúrába vezette be Erzsébet királynét a magyar nyelvi órák során, a külföldön is jelentős olvasótáborral rendelkező *Pester Lloyd*nak pedig az ő szerkesztése idején vált egyik fő törekvésévé az, hogy hídként kösse össze Magyarországot a külfölddel.

Falk Miksa 1828. október 7-én született Pesten. Mint visszaemlékezéseiben írja, apja „igen jómódú kereskedő volt”, de vagyonát korán elvesztette, így ő már 13 évesen kenyérkereső foglalkozásra kényszerült. A tanulás mellett órákat adott, majd – bár ezt nem pénzért tette – egy *Glückwert Mihály* nevű magyar érzelmű, de magyarul nem tudó pesti német polgár számára fordította németre Kossuth cikkeit a *Pesti Hirlap*ból. Itt tett szert olyan fordítói gyakorlatra, hogy – mint írja – kevés ember volt, aki nála gyorsabban tudott volna németről magyarra, vagy magyarról németre fordítani².

Eközben kísérletet tett egy-egy magyar költemény lefordítására, melyeket aztán apja elvitt a *Spiegel* című folyóirat szerkesztőségébe. A *Spiegel* a reformkor legigényesebb német nyelvű szépirodalmi divatlapja volt. Falk 1843-tól lett a lap munkatársa; fordításokat, a pesti színházak előadásairól bírálatokat közölt, önálló rovatot szerkesztett *Preß Zeitung* címen. Mindössze 15 éves volt ekkor. Ezután a *Der Ungar* szerkesztője hívta meg, hogy dolgozzon az ő lapjának is, itt havi 10 forintért színi kritikákat írt a Nemzeti Színház előadásairól³. E két lap számos osztrák és német munkatárson keresztül szorosan kapcsolódott a német irodalmi élethez, emellett felvállalta a magyar irodalom népszerűsítését a magyarul nem tudók számára német nyelven. Ezen kívül a *Preßburger Zeitung* melléklapjában, a *Pannoniában* is találkozunk Falk nevével⁴.

De nézzük meg egy kicsit közelebbről Falk tevékenységét a *Spiegel*ben, mert itt publikált a legtöbbet. Falk emlékirataiban azt írja, hogy valószínűleg

ő az első Petőfi-fordító, s hogy ebben a folyóiratban jelentek meg fordításai. A szakirodalom⁵ azonban nem ismeri ezeket, s magam sem találtam nyomát. Kiss József feltételezi, hogy lehetséges, hogy Falk fordított Petőfit, de fordításai nyomtatásban nem jelentek meg. Erre abból is lehet következtetni, hogy *Dux Adolf* Petőfi-fordításairól írva Falk részletesen megindokolja, miért nehéz Petőfit fordítani⁶. Megjelent viszont a *Spiegel*-ben Császár Ferenc több versének fordítása⁷, valamint egy-egy Eötvös Józseftől⁸, Teleki Ferencről⁹, Erdélyi Jánostól¹⁰, Kisfaludy Károlytól¹¹, Bajza Józseftől¹² és Kerényi Frigyesről¹³. Császár Ferenc *Utazás Itáliában* című úti naplójából egy epizódot fordított¹⁴, 1844-ben egy Lisztről szóló írást¹⁵, 1845-ben pedig egy *Sobri* című ismeretlen szerző elbeszélése alatt szerepel fordítóként Falk neve¹⁶. Egy saját művét is találtuk a lapban *Aschermittwoch-Epistel an eine Freundin* címen¹⁷, és cikksorozatban számolt be az 1846-os pesti ipari kiállításról¹⁸.

A lapban megjelent írásai nagy részét színi kritikái mellett könyvismertetései teszik ki. Ezek közül részletesebben szólunk a Petőfi-művek ismertetéseiről. Első bírálata 1844-ben jelent meg Petőfi verseinek első kötetről¹⁹. Tulajdonképpen Falk hangoztatta először a prózaiság vádját Petőfivel kapcsolatban a német sajtóban, de népdalait ugyanakkor e műfaj legsikerültebb darabjai közé sorolta. A 16 éves Falk az első, aki a német nyelvű sajtóban *A helység kalapácsát* ismerteti²⁰. Felismeri, hogy a mű dagályos, patetikus stílusa a humoros hatás keltésének eszköze – írja Kiss József²¹. Falk elismeri Petőfi tehetségét, jellemzőkészségét, „nyelvének magvasságát”. 1846-ban jelent meg Petőfi válogatott költeményeinek Dux Adolf-féle fordításáról szóló kritikája a *Spiegel* melléklapjában, a *Schmetterlingben*²². Itt Falk azt írja, egyetlen magyar lírikust sem olyan nehéz németre fordítani, mint Petőfit, mert ő nemcsak magyarul ír, hanem magyarul is gondolkodik. Ugyanakkor azt veti a fordító szemére, hogy miért nem választott a könnyebben fordítható versek közül. A *Preß Zeitung* rovatában jelent meg 1846-ban Zerffi Gusztáv Petőfi *Felhők* c. kötetének német fordításáról Falk ismertetése. Bár aláírás nélkül szerepel, Kiss József feltételezi, hogy Falk írta az ismertetést, hiszen ezt a rovatot ő vezette²³. Valószínűleg Zerffi felkérésére ismertette Falk a fordítást, s jó adag túlzással a fordító munkáját az eredetivel egyenértékűnek nevezte.

Zerffi *Wespen* című saját kötetéről írva²⁴ Falk szellemdús, tehetséges szerzőnek nevezi őt, művei humort, frissességet árasztanak. Zerffi ellentmondásos személyiség, a reformkorban a *Spiegel* és az *Ungar* munkatársa, ez utóbbinak társszerkesztője, így Falkkal jól ismerték egymást. Zerffi elsősorban Petőfit gyalázó cikkeivel hívta fel magára a figyelmet, majd 1848-ban a forradalom szélsőségesen lelkes híve lett, lefordította a *Nemzeti Dal* németre, majd a szabadságharc leverése után emigrációba vonult. Élete

hátralevő részében Londonban nemcsak Bécs ügynöke volt, hanem elismert tudós is, kettős életet élt.

Szintén elfogultság jellemzi Falkot Frankenburg Adolffal kapcsolatban. Frankenburg a kezdő Falk néhány írását lehozta *Magyar Életképek* című folyóiratában. (A folyóirat egyes számaiban különben többször ismertette Falk a *Spiegelben*.) Frankenburg *Estikék* c. kötetéről szóló ismertetésében Falk a szerzőt zseninek nevezi, humorát és melankóliáját dicséri és Jean Paulhoz hasonlítja²⁵. 1844-ben Vörösmartyról szóló bírálatában szintén világirodalmi párhuzamot von, azt írja, hogy minden művelt németnek van otthon Schiller-kötete, úgy kellene minden magyarnak Vörösmarty-kötetének lennie²⁶. Írt még Hugó Károly *Egy magyar király* című darabjáról több ízben is²⁷. Mátyás király új szempontú ábrázolásának tartja, csak nehéz a szerző számára a magyar jambus, mert ez az első magyar nyelvű műve. Kerényi Frigyes költeményeinek nyelvi tisztasága, kifejező ereje meglepte Falkot²⁸, tőle egyébként – mint korábban láttuk – fordított is. Kerényi német költőként kezdte pályafutását. Nagy Ignácról, a szintén német neveltetést kapott életképirőről sokat írt Falk. 1844-ben *Torzképek*²⁹ és *Hajdan és most* című köteteiről³⁰, majd később *Magyar Titkok* című lazán összefüggő elbeszélés-kötetének egyes füzetéről több ízben³¹. A nagy siker, a szerző népszerűsége ellenére sok fogyatkozást talált a műben, például, hogy hiányzik belőle az összefüggés. Az egyetemi ifjúság egyik vezéralakja, Gorove István *Nyugat* című útleírásáról Falk 1844-ben jelentetett meg kritikát³². Gorove Tóth Lőrincsel, az *Athenaeum* köré csoportosuló fiatal írógárda egyik tagjával 1842-ben indult nyugateurópai körútra. Az útleírásból, mely különösen a franciaországi helyzettel foglalkozott részletesen, sokat törölt a cenzúra. Falk közzétett még bírálatot Mokcsai Haraszthy Ágoston *Utazás Éjszak-Amerikában* című útleírásáról³³, Edvi Illés Pál *Világtörténetéről*³⁴. Több külföldi szerzőről is írt, osztrákok közül megemlíthetjük Vogl *Ballanden, Romanzen, Sagen und Legenden*-jének 3. kiadásáról³⁵ és Ludwig Foglár *Ein Stück Leben* című verseskötetéről³⁶ írt bírálatát. *Spiegel*beli ismertetései alapján elmondható tehát, hogy érdeklődése széles körben mozgott, s törekvése volt a magyar szellemi élet aktuális eseményeire lehetőség szerint frissen reagálni. Fiatal kora ellenére alapos világirodalmi ismeretekről tett tanúbizonyságot, a magyar írók munkáit mindig világirodalmi kontextusban vizsgálta.

Miután Pesten bölcséletből doktorált, 1847 őszétől a bécsi műcgyetemen folytatta tanulmányait, matematikát hallgatott. Az 1848-as bécsi forradalom hónapjaiban az akadémiai légió tagjaként munkatársa volt olyan radikális lapoknak, mint a *Politischer Studenten Courier* és a *Der Freimüthige*³⁷. Rövid időre hazautazott, majd 1848 szeptemberétől újra Bécsben találjuk. Októbertől kezdve a mérsékelt liberális *Oesterreichische Zeitung*nál

dolgozott, majd amikor 1849 márciusában a kormány megszüntette a lapot, a szerkesztőség más tagjaival együtt átment az ugyanazon kiadónál megjelenő szintén liberális *Der Wanderer* c. újsághoz³⁸.

A *Wanderer*nél főmunkatársként elsősorban pénzügyi, gazdasági vonatkozású, vagy a takarékpénztár ügyeivel kapcsolatos cikkeket írt, ezen kívül foglalkozott külpolitikával, s mesterien tudta elrejtetni a más országokról szóló írásaiban a neoabszolutizmus rendszere ellen irányuló, magyarbarát utalásait. Számos magyar munkatársat, pesti levelezőt ajánlott be a laphoz, főleg a *Pesti Napló* főszerkesztői vagy munkatársai köréből, így például dolgozott a lap számára Császár Ferenc, Bánffy Zsigmond, Török János és Pompéry János. Falk közvetítette Kemény Zsigmond, Eötvös József és Deák nézeteit a *Wanderer* számára, s így módon az osztrák liberalizmus e vezető orgánuma többször hangot adott a magyar középnevesi álláspontnak. Egyébként a *Wanderer* előfizetőinek majdnem fele magyarországi volt. Falk e mellett számos magyar lapnak is bécsi levelezője volt, írt többek között a *Figyelmezőben* és a *Pesti Naplóban* „Fk” jel alatt. El kell azonban mondani, hogy ugyanakkor, mivel nagy családjának eltartásához – nyolc gyermeke volt – minden pénzkereseti lehetőséget ki kellett használnia, 1857 és 1859 között a *Budapesti Hírlap* c. kormánylap számára is küldött tudósításokat, de itt természetesen igazodott a hivatalos elvárásokhoz³⁹. 1850-től Falk a bécsi takarékpénztárnál volt titkárként alkalmazásban, s a Bécsben megjelenő *Magyar Sajtó* c. lap munkatársaként is dolgozott. Állása és újságírói tevékenysége révén kiterjedt kapcsolatokkal rendelkezett, nagy társadalmi életet élt. Frankenburg Adolf írja visszaemlékezéseiben, hogy a Bécsbe érkező magyarokat, így például Keményt, Eötvöst és Trefort Ágostont mindig vendégül látta, bécsi lakásán vásár- és ünnepnapokon nagy társaság jött össze, s hogy falusi lakásáról is nem ritkán 3-4 omnibusz szállította haza a vendégeket⁴⁰.

A *Wanderer*ben Falk nyíltan vagy burkoltan, de mindvégig síkra szállt a magyar alkotmányosság helyreállításáért, persze a Monarchián belül képzelte ezt megvalósíthatónak, de a 48-as alapoktól nem kívánt eltérni. Ezen eszméi révén került közeli kapcsolatba Deákkal és Eötvössel, utóbbinak egyébként több művét fordította németre. Nagy kitüntetésnek számított, hogy a tudományos munkával nem foglalkozó Falkot Deák ajánlására választották 1861-ben az Akadémia tagjává. Falk újságírói stílusa egyszerű; világos okfejtés, közérthetőség jellemzi, Deák többszöri nyomtatékos kérésére, melyről a Széchenyi Könyvtárban lévő Kemény – Falk-levelezés tanúskodik⁴¹ (Kemény volt ugyanis kettőjük között a közvetítő), a magyar vonatkozású kérdésekben lehetőség szerint objektivitásra törekedett. Néhány példa arra, hogy *Wanderer*beli magyar vonatkozású írásaiban gyakran egy egyszerű hasonlattal vezeti be mondandóját, és teszi közérthetővé azt. A név és jel

nélkül 1852-ben *Magyar életkérdések az államtörvények érdekeivel összhangban* című cikksorozatában az államot egy olyan géphez hasonlítja, amelynek minden kereke összhangban dolgozik. Ebből bontakoztatja ki azt a gondolatmenetet, hogy Magyarország fejlődését az egységes Ausztrián belül tartja csak elképzelhetőnek⁴². Vagy 1859-ben *A bizalmi emberek* című írásában szintén a gép-hasonlattal él: Az angolok gépek, ezért olyan jók – írja -, mert minden alkatrészüket külön állítják elő, azután ezeket a részeket csak össze kell szerelni és működik a gép. A nagy államgépezet minden részét is egyszerre kell megmunkálni, csak akkor működik jól, hiszen az állam organikus egész⁴³. Ennek az írásnak a háttere az áprilisban életbe lépett községi törvény, s mivel választási törvény nem volt, a községi tanács tagjait, a polgármestereket kinevezték, s ehhez az emberek bizalmára volt szükség. A törvény alkalmazására egyébként később a rendkívüli nagy ellenállás miatt nem került sor. Korszakalkotónak tartották, hogy Falk idegen országokról szólva burkoltan a hazai viszonyokra utalt, és ezzel kijátszotta a szigorú cenzúra-rendeleteket. Újságírói példaképe az a Julius Seidlitz – valódi nevén Jeitteles Ignác – volt, akivel már az *Ungarn*-nál és az *Oesterreichischen Zeitung*-nál együtt dolgozott, s akiről 1857. március 11-én emlékezett meg a *Wanderer*-ben. Azt írja róla emlékirataiban, hogy „rendkívüli olvasottsággal és alapos tudománnyal rendelkező férfi” volt, s zurnalisztikai elve volt, hogy „nincsen tárgy a világon, a melyről ügyes ember ne tudna érdekes cikket írni”⁴⁴.

Széchenyivel 1859 augusztusában ismerkedett meg Falk. Októbertől kezdve hetente többször felkereste Döblingben, könyveket, folyóiratokat vitt neki⁴⁵. Falk Folkus, vagy Folkusházy cikkei és a *Blick* alapján mind gyanúsabbá váló Széchenyinél a titkosrendőrség házkutatást tartott. Ugyanezen a napon, 1860. március 3-án tartottak házkutatást a vele szoros kapcsolatban álló Kecskeméthy Aurélnál, a *Magyar Sajtó* munkatársánál és Falknál is. Erre az apropót az a levél adta, melyet Széchenyi cenki jobbagyairhoz intézett abból az alkalomból, hogy a nagycenki templom helyreállítását tervezte, s erről a levélről a *Wanderer* is említést tett⁴⁶. A cikkben utalás van arra, hogy a templomnak küldetése van, a magyarság és a németiség határán az ima magyarul hangzik majd itt. A házkutatás alkalmával elkobozták Kecskeméthy és Falk levelezését, amely a Monarchia bukásáig hivatalis titoknak minősült, csak 1925-ben tehetette közzé Angyal Dávid⁴⁷.

Falknak azonban már korábban is adódott problémája a rendőrséggel. Az 1857. február 18-i *Wanderer*-ben megjelent például egy magyarországi levél, melyet Kempen rendőrminiszter Kemény sugalmazásának tulajdonított. A cikk válaszként született egy bécsi lap írására, mely a magyarság vezetőit szeparatizmussal vádolta meg, szemükre hányta, hogy semmit nem akarnak feledni és passzív ellenállásba vonulnak vissza. A cikk írója – nem bizonyított,

hogy Falk, bár Seyfried, a *Wanderer* szerkesztője a kihallgatáskor ezt állította – kifejtette, hogy a magyarok nem emlegetnék a közelmúlt eseményeit, ha a kormány enyhítene a sajtóval kapcsolatos szigorú intézkedéseken, és országos képviselőt egybehívásával lehetővé tenné a magyar szellemi élet vezetőinek a közügyekhez való hozzászólást⁴⁸. Széchenyi halálakor a *Wanderer*-ben Falk cikksorozatban méltatta tevékenységét, szerepét⁴⁹. Itt említjük meg – mint Falk német sajtóbeli publicisztikájának részét –, hogy az *Oesterreichische Revue* c. bécsi folyóirat felkérte egy Széchenyi-életrajz megírására, mely 1866-ban jelent meg a lapban.

Falk azonban a börtönt sem kerülhette el. 1860-ban három részből álló cikkben sürgette a magyar alkotmány helyreállítását a *Wanderer*-ben. Ez a cikk azért is nevezetes, mert Falk volt az, aki az osztrák centralizmussal szemben először használta a dualizmus fogalmát⁵⁰. Kifejtette még, hogy régen a magyar nép alatt csak a nemeseket értették, adómentességet és egyéb jogokat csak ők élveztek. A polgárság tulajdonképpen csak a szabad királyi városokban volt képviselve, a parasztság pedig teljesen jogfosztott volt⁵¹. Schmerling sajtópert kezdeményezett Falk ellen, melynek eredményeként Falkot hathavi böjttel súlyosbított börtönre és doktori címétől való megfosztásra ítélték. Végül azonban az elítélt nagy családjára való tekintettel az ítéletet három havi börtönre enyhítették, és a böjtöt is elengedték. A pesti egyetem azonban megtagadta a doktori cím visszavonását. Mint Csemegi Károly, a kor neves jogásza írta egy levélben Pompéry Jánoshoz, Falk személyében „Magyarország közjoga állt a bécsi Landesgericht előtt”⁵², mert „őbenne Magyarországot akarták elítélni”⁵³.

1866 szeptemberében Falkot Erzsébet királynéhez hívták abból a célból, hogy vele magyarul társalogjon, olvasson⁵⁴. Falkot meglepte, hogy a királyné már viszonylag jól tudott magyarul. Az órák része volt, hogy Falk fordításokat adott fel a királynénak, amiket Erzsébet mindig lelkiismeretesen elvégzett. Falk minden nap felkereste a királynét, több órán keresztül olvastak történeti és szépirodalmi munkákat. A királynéba ő oltotta be a magyarok iránti rokonszenvet, megismertette a magyar történelem nagy alakjaival, felolvasott neki a magyar irodalomból. Tiltott könyveket is becsempészett hozzá, például a *Blicket*, Horváth Mihály *Függetlenségi harcz* c. munkáját. Valószínűleg nagy hatással lehetett Erzsébetre, mert miután elmondta, hogy a kiváló történész svájci száműzetésben él, hamarosan Horváth Mihály kegyelmet kapott és hazatérhetett⁵⁵. Eötvös József *Végrendelet* című versét együtt olvasták a királynéval, s ő arra kérte Falkot, hogy fordítsa le testvérének, a nápolyi királynénak. Falk nem kis büszkeséggel írja, hogy negyed óra alatt sikerült a verset formahűen németre átültetni⁵⁶. Ezek után már bátran ismertette meg a királynét Eötvös betiltott versével, a *Zászlótartóval*.

1867-ben majdnem húszévi távollét után Falk Miksa hazatért, hogy a *Pester Lloyd* főszerkesztoi tisztét átvegye. Az 1854-ben indult újság, mely addig inkább csak a pesti kereskedő-polgárság orgánuma volt, az ő szerkesztése alatt vált európai színvonalú, modernül szerkesztett napilappá. Liberális hagyományait megőrizve egészen 1944-ig képviselte Magyarországot ez a külföldön is olvasott napilap. A *Pester Lloyd* felépítése, szerkezete, formátuma, rovatai, a napi két kiadás nagyon sok hasonlóságot mutat egyébként a *Wandererrel*.

A Pesti Lloyd Társaság, mely a lapot fenntartotta, már Falk szerződtesekor kijelentette, hogy a főszerkesztőnek teljes függetlenséget biztosít. Falk 1867. december 22-ével lett a lap főszerkesztője. Bcköszöntő cikkében leszögezi, hogy a lap síkra kíván szállni a szabadság és a jóllét megteremtéséért mindenki számára, valamint célja az ország szellemi és anyagi érdekeinek pótlása. Lapja nem csak politikai lap, amely mellékesen kereskedelmi híreket is hoz, de nem is pusztán csak kereskedelmi és ipari orgánum, hanem mindezen területek között egyensúlyt kíván tartani. Falk e mellett célul tűzte ki, hogy a *Pester Lloyd* az európai publicisztika magaslatán álló lapok színvonalát elérje. Programjába tartozott még az Ausztriával való kiegyezés mellett szilárdan kitartani mindaddig, amíg Magyarország érdekei ezt megengedik, a belpolitikában pedig a liberális fejlődés támogatása. A lap liberális alapprogramjánál fogva csatlakozott a szabadelvű Deák-kormányhoz, a Deák-párt megszűnése és a fúzió után pedig a Tisza-féle szabadelvű irányzatnak is támogatójává vált⁵⁷. Hogy mi volt a lap szerepe a fúzió előkészítésében és az új liberális párt megalakulásában, erről bővebben lehet olvasni Oláh Gyula könyvében⁵⁸. Falk a párttal való szoros együttműködés ellenére is fenn tudta tartani a *Pester Lloyd* önállóságát, ez az 1877-es orosz-török háborúval kapcsolatban is nyilvánvalóvá vált⁵⁹. A lap súlya gazdasági téren is jelentős volt. A '73-as gazdasági válságot sikeresen el tudta kerülni (a *Wanderer* például emiatt szűnt meg). A *Pester Lloyd* már korábban gyakran felemelte szavát a túlzásba vitt gründolás, a spekulációk ellen. Előnyére vált a lapnak a kiterjedt és jól megszervezett hírszolgálat, az 1871-es német-francia, majd az 1877-es orosz-török háború alatt kitűnő és friss haditudósításokat hozott. Mindemellett rendkívül színvonalas volt a szépirodalmi rovat, kulturális és színházi híreket is rendszeresen közöltek eredeti német és magyarból fordított művek mellett. 1879-ben ünnepelték a *Pester Lloyd* fennállásának 25 éves évfordulóját, s ekkor a lap már jelentős olvasótáborral rendelkezett Európában is. 1892-ben Falk főszerkesztőségének szintén negyedszázados jubileumát tartották, mely alkalommal a lap munkatársai díszes albumot adtak ki tiszteletére.

Hazajövele után Falknak hosszú élete során nagy megbecsülésben volt része. Több város is képviselőjévé választotta, az országgyűlésben több fontos

funkciót is betöltött, volt a közgazdasági bizottság elnöke, a bankügyi és külügyi bizottság tagja, ezen kívül a Pesti Lloyd Társaság titkára, megalapította a Magyar Újságírók Nyugdíjintézetét és ennek elnöke is volt. Falk mindvégig odaadó híve volt az uralkodóháznak, a kiegyezésnek, s elmondható, hogy ennek publicisztikai előkészítésében jelentős része volt.

Bár Halász Imre, aki egy ideig munkatársa volt a *Pester Lloyd*nak, Székula Gyulának tett szóbeli közlése szerint a lapot Falk autokrata vonásai miatt hagyta ott⁶⁰, de összességében a kortársak tanúságtételei alapján egy önérzetes, büszke, de egyenes, nyílt és közszeretetnek örvendő ember képe rajzolódik ki róla.

Az irodalommal, a műfordítással kapcsolatát még idős korában sem vesztette el. 1889 áprilisában lefordította a *Pester Lloyd* számára a haldokló Reviczky Gula *Pán halála* című versét⁶¹. 1903-ban kiadta összegyűjtve visszaemlékezéseit *Kor – és jellemrajzok* címen. A *Pester Lloyd* olvasóitól 1906. október 5-én búcsúzott el, átadva a lap szerkesztését az őáltala megvetett alapokon továbbvivő fiatalabbaknak. 1908. szeptember 10-én halt meg 80 éves korában⁶².

Falk Miksa a reformkorban indult, németül, majd két nyelven publikáló írógeneráció utolsó jelentős képviselője. Fiatalabb, mint Kerényi Frigyes, Frankenburg Adolf, vagy Toldy, és jóval tovább élt olyan kortársainál, mint Henszlmann Imre, Kertbeny Károly Mária vagy Dux Adolf. Bár az első kettő tudatosan, nemzeti érzésből hagyta el a német nyelven való publikálást, de mint magyar írók nem lettek olyan jelentősek, mintha esetleg megőrizték volna a német nyelvet, mint kifejezési eszközt⁶³. Toldy viszont a „magyar irodalomtörténetírás atyja”-ként lett ismert, ő nevét is magyarosította, és elítélte a magyar származású, de németül publikáló írókat, költőket; gondoljunk csak Pyrkerre és Romyra. Kertbeny, Dux és Falk tevékenységének döntő része a század második felére esik, sőt Falké már a XX. századba is átnyúlik, amikor a némettség beolvadásának 1848 körül rohamléptekkel meginduló, majd a kiegyezéssel betetőződő folyamata a német kultúra bizonyos térvesztéséhez vezetett. Rájuk azonban jellemző a két nyelven való publikálás, bár el kell mondani, hogy az eredeti német szépirodalmi alkotások létrehozatala helyett a német kultúra ápolására, a műfordításra, a szakirodalmi, bibliográfiai és Falk esetében az újságírói tevékenységre tevődik át a hangsúly. Falk pályája során szerencsés helyzetének köszönhetően – hiszen sohasem kellett lemondania a német nyelven való publikálás lehetőségéről – be tudta tölteni a kétnyelvű író legfontosabb feladatát, a kultúrák közvetítését, ma úgy mondanánk: átjárhatóvá tette a kultúrák határait.

Jegyzetek:

1. Supka Géza: *Falk Miksa és az újságírói etika* = A Sajtó. 1928. 12. sz. 609. l.
2. Falk Miksa: *Kor- és jellemrajzok*. Budapest, 1903. 3. l.
3. Falk: i. m. 4. l.
4. 1844-45-ben *Referate* címen, sorozatban számolt be a magyar irodalmi és kulturális élet eseményeiről.
5. Kiss József: *Petőfi az egykorú hazai német nyelvű sajtóban*. 1844-1846. = Tanulmányok Petőfiről. Szerk.: Pándi Pál, Tóth Dezső. Budapest, 1962. 131-132. l.

Osztern Rózsa: *Zsidó újságírók és szépírók a magyarországi németnyelvű időszak sajtóban, a Pester Lloyd megalapításáig, 1854-ig*. Budapest, 1930. 68. l.
6. Kiss: i. m. 188. l.
7. Császár Ferenc: *An den Morgenstern* = Spiegel. 1844. Nr. 11. 84. l.

Császár Ferenc: *Das Matrosenmädchen* = Spiegel. 1844. Nr. 67. 531. l.

Császár Ferenc: *Am Grabe Straniera's* = Spiegel. 1844. Nr. 100. 795. l.

Császár Ferenc: *Des Auswanderers Heimkehr* = Spiegel. 1846. Nr. 42. 622. l.

Császár Ferenc: *Matrosen-Trinklied* = Schmetterling. 1846. Nr. 28. 429. l.
8. Eötvös József: *Auf den Tod eines neugeborenen Kindes* = Spiegel. 1844. Nr. 4. 29. l.
9. Teleki Ferenc: *Die drei heiligen Worte des Ungars* = Spiegel. 1844. Nr. 8. 60. l..
10. Erdélyi János: *Der Bauernknabe* = Spiegel. 1844. Nr. 26. 203. l.
11. Kisfaludy Károly: *In Italien* = Spiegel. 1844. Nr. 32. 251. l.
12. Bajza József: *Wesselényi's Lied* = Spiegel. 1844. Nr. 46. 362. l. (Osztern Rózsa nem ismeri)
13. Kerényi Frigyes: *Der Dichter* = Spiegel. 1844. Nr. 62. 492. l.

- Valamint egy ismeretlen költőtől: *Des Dichters Geber* = Spiegel. 1844. Nr. 100. 798-799. l.
14. *Der blinde Bildhauer* = Schmetterling. 1844. Nr. 13. 49-50. l.
 15. *Friedrich Liszt* = Piegel. 1844. Nr. 94. 747-748. l., Nr. 95. 756. l.
 16. *Sobri* = Spiegel. 1845. Nr. 5. 65-69. l.
 17. *Aschermittwoch-Epistel an eine Freundin* = Spiegel. 1847. Nr. 14. 213-216. l.
 18. *Die Pesther Industrie-Ausstellung im Jahre 1846* = Spiegel. 1846. Nr. 71. 1126., 1128. l., Nr. 72. 1141-1144., Nr. 73. 1157-1158. l., Nr. 74. 1173-1175. l., Nr. 75. 1191-1192. l.
 19. Spiegel. 1844. Nr. 94. 749. l.
 20. Spiegel. 1844. Nr. 99. 789. l.
 21. Kiss: i. m. 112-113. l.
 22. Schmetterling. 1846. Nr. 41. 636-637. l.
 23. Spiegel. 1846. Nr. 37. 584. l.
 24. Spiegel. 1846. Nr. 65. 1032-1033. l.
 25. Spiegel. 1844. Nr. 82. 651. l.
 26. Spiegel. 1844. Nr. 85. 676-677. l.
 27. Spiegel. 1846. Nr. 88. 1399-1400. l. A darab német fordításáról: Spiegel. 1847. Nr. 18. 280-282. l.
 28. Spiegel. 1844. Nr. 47. 372-373. l.
 29. Schmetterling. 1844. Nr. 11. 13-14. l.
 30. Spiegel. 1844. Nr. 93. 739. l.
 31. Schmetterling. 1844. Nr. 19. 74-75. l., Spiegel. 1845. Nr. 2. 24-25. l., Nr. 24. 377-378. l.
 32. Schmetterling. 1844. Nr. 21. 82-83. l., második kötetéről: Spiegel. 1845. Nr. 1. 8-9. l.
 33. Spiegel. 1844. Nr. 97. 772-773. l.
 34. Schmetterling. 1846. Nr. 39. 605-606. l.

35. Spiegel. 1846. Nr. 75. 1191-1192. l.
36. Spiegel. 1846. Nr. 85. 1351. l.
37. Falk: i. m. 13. l.
38. Falk: i. m. 17-18. l.
39. Oltványi Ambrus: *Utószó Falk Miksa: Gróf Széchenyi István élete és halála c. művéhez.* Budapest, 1984. 112. l.
40. Frankenburg Adolf: *Bécsi élményeim.* 1. köt. Sopron, 1880. 76. l.
41. *Kemény Zsigmond – Falk Miksához* = OSZK Kézirattár. Fond IV/460.
42. Wanderer. 1852. szeptember 23., 24., 25., október 14., 21., november 1.
43. Wanderer. 1859. szeptember 11.
44. Falk: i. m. 40. l.
45. *Gróf Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka.* Szerk. és bev. Károlyi Árpád. Budapest, 1921. 1. köt. 65. l.
46. Wanderer. 1860. január 25.
47. *Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése.* Szerk., bev. és jegyz. Angyal Dávid. Budapest, 1925.
48. Falk és Kecskeméthy... i. m. 196. l.
49. Gróf Stephan Széchenyi = Wanderer. 1860. április 11., 12.
50. Falk: i. m. 69-70. l.
51. Wanderer. 1860. április 26., 27., 29.
52. Falk: i. m. 172. l.
53. Falk: i. m. 173. l.
54. Falk: i. m. 401. l.
55. Falk: i. m. 422-423. l.
56. Falk: i. m. 408. l.
57. Supka Géza: *A Pester Lloyd hetvenöt éve* = A Sajtó. 1928. 8. sz. 393-394., 396. l.
58. Oláh Gyula: *Az 1875-ik évi fúzió története.* Budapest, 1908.

59. Supka: *A Pester Lloyd...* i. m. 398. l.
60. Szekula Gyula: *Halász Imréről – Levél Ignotushoz* = Nyugat, 1915. 924. l.
61. Pester Lloyd. 1889. április 21. 3. Beilage. 1. l.
62. Méltatása: Pester Lloyd. 1908. szeptember 10-i számában.
63. Lásd erről bővebben: Fried István: *Die Kultur des Bürgertums deutscher Muttersprache im Pest-Ofen zur Zeit des Vormärz.* = Methodologische und literaturhistorische Studien zur deutschen Literatur Ostmittel- und Südosteuropas. (Internationales Symposium Innsbruck, 18-19. 10. 1991). München, 1994. 88. l. (Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerke, Bd. 67. Reihe B: Wissenschaftliche Arbeiten).

Fazekas Tiborc

Hagyomány és aktualitás a magyar-német irodalmi kapcsolatokban

1. Előzetes megjegyzések

Bár ilyen célú, nyelvterületenkénti mennyiségi összehasonlító vizsgálatokat nem találhatunk a szakirodalomban, mégis megkockáztatom, hogy a magyar irodalomnak a német nyelvterület irodalmával (irodalmával) állottak és állnak fenn a legintenzívebb kapcsolatai. Egyes történelmi korszakokban ugyan nyilvánvaló, hogy más nyelvek és kultúrák hatása került az előtérbe, ám mindennek ellenére vitathatatlanul a német nyelvű írásbeliséggel és irodalommal való kapcsolatrendszerben mutatható ki a kronológiai folyamatosság és a kapcsolatok formáinak, a részt vevő személyeknek és műveknek az a mennyisége, amely ezt a viszonylatrendszert a többinél jóval fontosabbá teszi.

Ezért talán nem meglepő a megállapítás, hogy a magyar-német irodalmi kapcsolatok kutatása, a filológiai vizsgálatok eddigi eredményei a kutatandó és kutatható kérdéseknek mindaddig csupán csak töredékét voltak képesek feldolgozni. Ezen munkák teljes körének áttekintése természetesen lehetetlen egy ilyen rövid összefoglalás keretében, de akár vázlatosnak tetsző tárgyalásukkal is előbbre juthatunk az előttünk álló feladatok tisztázásában. Ez pedig hallatlanul fontos, nem csupán azért, mert a magyar germanisztika színvonalas művelésének feltételei az elmúlt évtizedekben nem minden kutatási témát és területet egyenlő mértékben érintve ugyan, de hátrányban voltak a többi modern filológia amúgy nem túlzottan kiemelkedő helyzetéhez képest, vagyis sok a pótolni való; hanem azért is, mert az elmúlt évek változásai Európában váratlanul igen sok, kedvező lehetőséget nyitottak meg efféle munkálatok és egyes szakemberek számára. Ez utóbbi körülmény önmagában is elég ok ahhoz, hogy a hatékony és sikeres kutatás érdekében reálisan felmérjük elért eredményeinket és az elvégzendő feladatokat. Ugyanakkor az is tény, hogy a magyar-német kapcsolatok kutatására szakosodott, vagy e kutatásokba bekapcsolható szakemberek száma meglehetősen alacsony, semmiképpen nem éri el azt a számot, amire a kapcsolatok súlya, jelentősége miatt azok reprezentatív szintű, összehangolt kutatásához szükség lenne.

Nincsen központilag elképzelt, megtervezett és anyagilag biztosított kutatásokra lehetőségünk, s éppen ezért rendkívül fontos a már elvégzett

munka és a még előttünk álló feladatok folyamatos, mindenki által nyomon követhető dokumentálása és publikálása.

2. 1. Hagyományok: a magyar-német irodalmi kapcsolatok tagolódása

A fent leírtakból mindenki számára világossá kellett válnia, hogy a magyar-német irodalmi kapcsolatok kutatása függetlenül attól, hogy milyen általános vagy speciális kutatási cél érdekében folyik a munka hallatlanul nehéz és összetett feladat. A történelmi, a területi, a kronologikus, a stílusok vagy műfajok szerinti, a szerzők vagy a művek alapján, a kulturális és politikai szerveződések és országok szerint tagolt, szociológiai, fordítástechnikai kérdéseket is figyelembe vevő kutatásokra olyan mennyiségben nyújt lehetőséget a magyar-német kapcsolatok rendszere, hogy egyes szerzők ebből csak szűkebb szeleteket hasíthatnak ki. Nagyobb, tágabb, összetettebb vonatkozások vizsgálata elképzelhetetlen a kutatók összefogása nélkül. S mivel a legtöbb esetben éppen ehhez hiányoznak a feltételek, érthető, ha a rendelkezésünkre álló publikációk egyelőre csak egy később összeállítandó tábló mozaikszeleteire emlékeztetnek, a kapcsolatrendszer egészének, súlyának, szépségének érzékeltetésére még nem alkalmasak. Ugyanakkor ez azt is jelenti, hogy a már elkészült mozaikkockák között rengeteg apróbb-nagyobb, feldolgozatlan témákat tartalmazó foltra bukkanhatunk, vagyis mindenfajta kutatás előtt óriási lehetőségek állnak. A magyar-német irodalmi kapcsolatok hallatlanul színes tagoltsága pedig arra is lehetőséget nyújt, hogy mindenki megtalálja a maga helyét: szemináriumi dolgozattól a szakdolgozaton át a doktori és egyéb értekezésekig, történeti és kortársi vizsgálatokig, stilisztikai és recepciótörténeti tanulmányokig minden műfajban találhatunk feldolgozásra váró témaköröket.

A fentebb említett tartalmi és kronologikus tagolódás mellett természetesen a kapcsolatok formai vonásaira is figyelniünk kell. A „kapcsolat” szó a magyarban meglehetősen tág jelentéssel rendelkezik, tartalma az értelmező szótár első meghatározása szerint: „Az a viszony, amelynél fogva két vagy több dolog egymással összefügg.”¹ Vagyis a fogalom a magyarban nem csupán a kölcsönösségen alapuló, hanem a csupán egyetlen irányba ható viszonyokat is magában foglalja. Ha ezt is szem előtt tartjuk, a magyar-német irodalmi kapcsolatok amúgyis nyomasztó tömege még nagyobbra nő.

Elkerülhetetlen lesz ily módon a hatások, a motívumok, a fordítások, a feldolgozások, az átvételek és a recepció kutatása, mindkét irányban. Vagyis a kapcsolatok kutatásakor elsődleges és szigorúan felfogott filológiai feldolgozásokra van szükségünk.

2. 2 Hagományok: a magyar-német irodalmi kapcsolatok feldolgozottsága

Bárhon és bármilyen kérdés kapcsán kezd is valaki a kutatásba, az előzőekben felsorolt, a sokrétűségből és sokszínűségből fakadó nehézségek mellett és feltehetőleg mindezek előtt szinte elképzelhetetlen filológiai akadályokba fog ütközni. Ezen akadályok egész egyszerűen abból fakadnak, hogy nincsen áttekinthető, korszerű, teljességre törekvő filológiai apparátusunk: bibliográfiánk is a kutatásban meglévő hézagokat illusztrálják, s ennek megfelelően csupán korlátozottan használhatóak. A magyar irodalomtörténet bibliográfiája az 1772-ig terjedő időszakot tárgyaló első kötetében – az egyes szerzőknél található adatokra való utalás mellett – összesen 6 művet (ebből 5 tanulmány, egy pedig egy 146 oldalas kis kötet) sorol fel, melyek a magyar irodalom német kapcsolataival foglalkoznak a tárgyalt időszakban.² Ugyanezen bibliográfia további időszakokat tárgyaló kötetének tanúsága szerint a későbbiekben a kapcsolatok mennyiségileg jelentősen megszorodtak, ez a filológiai feldolgozásokban, azok számában is megragadható. De mit kezdhet a kutató azt látván, hogy pl. az említett irodalomtörténeti bibliográfia *Arany János* műveinek német fordításait tárgyalva 8 kötetet sorol fel³, miközben egy 1928-ban megjelent bibliográfia már akkor 13 tételt említ Arany műveinek német fordításai közül?⁴

A történelmi és politikai viszonyok változása következtében a kapcsolatokat kutató szakemberek a bőség zavarával küzdenek: szinte nincsen olyan levéltár, folyóirat, szaklap, társaság Magyarországon, amelynek ne lennének ide illő vonatkozásai, s fordítva is igaz ez, a német nyelvű kiadványok, intézmények és kulturális szervezetek esetében. A források tömege, mennyisége azonban olyan nyomasztóan nagy, hogy áttekinthető, összefoglaló munkák aligha készülhetnek el a közeli jövőben.

Ezért kiemelkedően fontos a szervezett kutatások eredményeinek feltárása a kapcsolattörténet vizsgálatakor. Magyar-német vonatkozásban mindenekelőtt a berlini Collegium Hungaricumban *Gragger Róbert* vezetésével megkezdett kutatások folytatása, kiegészítése lenne fontos feladat. Az efféle feldolgozások és a publikálás lehetőségeit kiválóan illusztrálja a *Heinrich Gusztáv*-emlékkönyv,⁵ valamint a berlini Magyar Intézet és a Collegium Hungaricum munkatársai által *Gragger Róbert* emlékére összeállított kötet⁶ anyaga. Egyes vállalkozások a későbbiekben is kísérletet tettek a magyar-német kulturális és főleg irodalmi kapcsolatok áttekintésére, mind egyes szerzők⁷, mind pedig kutatói közösségek⁸ tollából. E művek azonban maguk is csak aktuális, gyakorta alkalmi összefoglalásokat tartalmaznak, nem szerves alkotóelemek és nem is termékei az összehangolt kutatásoknak. Mindegyikük jócskán hagy tárgyalás, elemzés nélküli hézagokat az áttekintésekben, mondhatni a magyar-

német kapcsolatok felszínére, kiemelkedő vonulataira, kérdéses elemeire, személyiségeire és műveire koncentrálnak.⁹ A felsoroltakhoz képest különleges helyet foglal el az utóbbi években a vizsgálatok között a göttingai egyetemen megindult munka, amely *Petőfi Sándor* költészetének német nyelvű fordításait kívánja teljes egészében feldolgozni. A feladat jellegéről, a kutatás lehetőségeiről és összefüggéseiről pontos képet alkothatunk az összegező publikációból.¹⁰

Hasonló sajátosságokat figyelhetünk meg a monografikus munkák esetében is, hiszen ezek ugyan mélyebben foglalkoznak saját témájukkal¹¹, ám nem egyforma mértékben képesek felismeréseiket a magyar-német kapcsolatok rendszerének folyamatában elhelyezni. Konkrét ismereteinket egy-egy kérdéssel kapcsolatban jelentősen növelik ugyan, ám egyúttal hiányérzetünket is fokozzák, főleg a kutatott téma határterületei kapcsán.¹²

Nem eshet szó e helyütt a – szándékaikat tekintve lényegesen különböző és igen nagy számú szakfolyóiratban megjelent – tanulmányokról, melyek többnyire egy-egy kérdés kutatásának aktuális eredményeit mutatják be. Sajnos az így publikált munkák csak akkor kapnak némi figyelmet, ha valamely apropóból, egy évforduló, vagy életműbemutató kapcsán lelkiismeretes filológusok speciális bibliográfiát állítanak össze, s a témához kapcsolódó írásokat a folyóiratokból is felsorolják. A *Neohelicon*, a *Litteratura*, az *Acta Litteraria* mellett magyar nyelvű sorozatok is (a MTA I. Osztályának közleményei, Irodalomtudományi Közlemények, különböző egyetemi Acták és más kiadványok) számos a témába illő tanulmányt publikálnak, szinte folyamatosan. Ezek az írások azonban sajnos legfeljebb az évfolyamot összesítő tartalomjegyzékekben tűnnek fel: az egykori *Látóhatár* címen megjelent folyóirat végén valaha szerepelt, havonkénti áttekintést nyújtó aktuális és tematikus bibliográfiát ma hiába keressük, a lap hirtelen megszűntével egy igen fontos tudományos szolgáltatás is abbamaradt. Bár előszeretettel hivatkozunk korunk elektronikus adattovábbító rendszereinek a hagyományos technikai (nyomdai) termékeket helyettesítő-pótló vonásaira, még bizonyosan évtizedekig fog tartani, mire minden kutató számára elérhető közelségbe kerülnek az elektronikus adatbázisok. Addig viszont vagy kinyomtatjuk az elkészült és fontos, mindenképp bibliográfiai segédanyagokat, vagy nehezítjük, hátráltatjuk a kutatást!

Márpedig alapos bibliográfiai feltárás és az alapvető feladatok elvégzése nélkül a kapcsolattörténetnek csupán töredékét lesziünk képesek megismerni. Ezért nyomatékosan fontos a legalább bibliográfiai szintig megvalósuló folyóiratfeldolgozás: az egykori *Pester Lloyd* kötetei éppen úgy feldolgozandók, mint akár a későbbi *Budapester Rundschau* olykor tán alkalmilag megjelent, ám irodalomtörténeti jellegű cikkei. A különböző helyi, regionális vagy éppen csak rövidebb ideig kiadott, múlt századi vagy századeleji

folyóiratok hasonló feldolgozására szinte semmi reményünk sincs, az adott viszonyok között csupán reménykedhetünk abban, hogy szakdolgozatok, kevésbé költségigényes kutatási munkák eredményeként legalább egyikük-másikuk feldolgozására sor kerül.

Ez természetesen szervezési feladat is egyben: egy-egy kassai, lőcsei, brassói, bécsi vagy zágrábi folyóirat, kulturális műhely kapcsolattörténeti vonatkozásainak feldolgozására csakis a helyszínen ma is megtalálható kulturális intézmények bevonásával, aktivizálásával gondolhatunk. A városokban ma működő közép – és felsőoktatási intézmények ilyen irányú munkáját serkenteni, tevékenységüket összehangolni hallatlanul nagy és rendkívül fontos feladat lenne: tulajdonképpen a nemzeti kulturális kutatási főirányok egyik legizgalmasabb, „legeurópaibb” változatáról van itt szó.

Az intenzívebb kutatáshoz nélkülözhetetlen lenne többek között egy olyan bibliográfia is, amely a magyar szépirodalom német nyelvű fordításait tartalmazza. Bár erre nézve több kísérlet is történt a múltban¹³, olyan összefoglaló, könnyen elérhető és megbízható munka nem áll a rendelkezésünkre, amelynek segítségével a nem magyar anyanyelvű és sok esetben nem is filológus kutató-érdeklődő figyelmét úgy tudnánk felkelteni a magyar irodalom iránt, hogy egyben kulcsot, segítséget is adunk a kezébe. Meggyőződésem, hogy igen sok nem magyar anyanyelvű szakembert az is akadályoz ilyen irányú érdeklődése kielégítésében, vizsgálódásai folytatásában, hogy nem találja, nem találhatja meg azon filológiai alapműveket, amelyek segítségével egyáltalán elkezdhetné a munkát. Az érdeklődés az ilyen típusú kutatások iránt jelentősen megnőtt az elmúlt években: egyre több diák szeretne komparatistikai jellegű, fordítástechnikai-stilisztikai, illetve recepciótörténeti dolgozatokat írni. Ezen érdeklődés támogatására kezdtem el magam is már több éve a magyar irodalom német nyelvű fordításainak bibliográfiai adatait gyűjteni, nagyon remélve, hogy a csupán megkezdett kutatás eredménye valaha megjelenik, és nem csupán a számítógépen tárolva mások munkáját is könnyebbé teheti majd.

3. Aktualitás: a sokszínű jelen

Az elmúlt évtizedek egyik sajátossága a magyar-német kapcsolatokban az volt, hogy a „hivatalos” és ily módon közismert kontaktusok mellett kiépült a nem-hivatalos, személyes, baráti viszonyrendszerek egész hálózata. Ez a hálózat természetesen csak akkor képes működni, ha sokan vesznek részt benne, ez pedig a kétoldalú kapcsolatokban talán a legfontosabb tényező: soha ilyen sokan nem ténykedtek a magyar-német kulturális kapcsolatok körében, mint napjainkban. Az irodalmi kapcsolatok terén a helyzet ugyanez,

alapítványok, akadémiák, kulturális szervezetek, kiadók, de városi elöljáróságok is egyre növekvő számban adtak az elmúlt két évtized során ösztöndíjakat íróknak. Elég itt a DAAD berlini „Künstlerprogramm”-jára utalnunk, amelynek segítségével Mészöly Miklóstól Nádas Péteren át Krasznahorkai Lászlóig és Kukorelly Endréig számos magyar író dolgozhatott és élhetett úgy egy hallatlanul izgalmas világvárosban, hogy ezenközben majd' mindegyiküknek arra is lehetőségük nyílt, hogy írásaikból német nyelven is publikálhassanak valamit, utat nyitva a német kiadókhoz és az olvasó közönséghez.

E körülmény önmagában is lendített az irodalmi kapcsolatokon, ám az írók Németországban eltöltött hónapjai ennél lényegesebb következményekkel is jártak: szinte minden magyar művész szövegeiben témaként, motívumként is megjelent Németország. Itt csupán Nádas Péter *Emlékiratok könyve* c. munkájának összetett miliőben kibontakozó belső viszonylatrendszerére, Esterházy Péter Ágnesének bravúros kelet-francia szüzséjére, Kukorelly Endre újabban keletkezett H.Ö.L.D.E.R.L.I.N versciklusára szeretnék utalni. A motívum – és recepciókutatás előtt olyan lehetőségek és feladatok jelentek meg e kapcsolatok révén, amilyenekre utoljára a két világháború közötti, de különösen az első világháborút követő emigrációs kapcsolatokat leszámítva magyar-német viszonylatban mindeddig alig volt példa.

A két Németország egyesülésével a kutatás előtt is eddig elképzelhetetlen távlatok nyíltak meg, hiszen mindazon fizikai ideológiai és bürokratikus akadályok, amelyek évtizedeken át bizonyos kutatásokat eleve lehetetlenné tettek, másokat inkább csak megtörtek, de nem segítettek, s ismét másokat pedig hangsúlyozottan támogatni igyekeztek, ha el nem is tűntek, de nem hatnak már olyan erővel, mint korábban. Mindezen reményteli változások, az európai egységesülési folyamattal összefüggő kutatási és oktatási mobilitás kívánatos és remélhető erősödésével, a feldolgozó munka és a kiadás anyagi fedezetének biztosításával a kapcsolattörténeti kutatások soha nem tapasztalt virágkorát nyithatják meg.

Hivatkozások

-
1. *A magyar nyelv értelmező szótára III.* Budapest 1960. 738. o.
 2. *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája I.* Budapest 1972. 513. o.
 3. *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája III.* Budapest 1990. 513-15. o.

-
4. *Bibliographia Hungariae III.* Berlin-Leipzig 1928. 753. o.
5. *Phililologiai dolgozatok a magyar-német érintkezésekről* (Heinrich Gusztáv emlékkönyv). Budapest 1912, 387 o.
6. *Aus den Forschungsarbeiten der Mitglieder des Ungarischen Instituts und des Collegium Hungaricum in Berlin.* Dem Andenken Róbert Graggers gewidmet. Berlin und Leipzig 1927, 264 o.
7. *Deutsch-ungarische Begegnungen.* Herausgegeben von Béla Pukánszky. Budapest-Leipzig-Milano 1943, 221 o.
8. *Studien zur Geschichte der deutsch-ungarischen literarischen Beziehungen.* Berlin 1969, 512 o.
9. *Theroien, Epochen, Kontakte.* Festschrift zum 60. Geburtstag von Prof. Dr. Dr. h. c. Antal Mádl. I-II. Budapest 1989, 235 és 340 o.
10. Norbert Lossau: *Die deutschen Petöfi-Übersetzungen.* Ungarische Realienbeziehungen im sprachlich-kulturellen Vergleich. Göttingen 1993, 390 o.
11. például Ferenc Juhász: *Auf deutschen Spuren zum ungarischen Parnass.* München 1982, 180 o.
12. például Salyámosy Miklós: *Magyar irodalom Németországban 1913-1933.* Budapest 1973, 183 o.
13. lásd többek között:
- Szabó Károly: *Régi magyar könyvtár. Band III.* Budapest 1896, 800 o.
 - Gulyás Pál: *Magyar szépirodalom idegen nyelven a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában.* Budapest 1915, 346 o.
 - Bibliographia Hungariae. Band III.* Berlin und Leipzig, 1928. 710-953. o.

NYELVTUDOMÁNY

Károlyi Andrea

Német és magyar helyhatározók összehasonlító vizsgálata

1.1. Az összehasonlítás menete, módszerei

1.1.1. Tanulmányomban két nyelv - a német és a magyar - egy részrendszerének - ez a részrendszer a lokalitást kifejező nyelvi eszközök rendszere - egy kisebb „szeletét”, a *prepozíciók segítségével kifejezett helyhatározókat* (egészen pontosan ezek közül a prep.+nomen struktúrákat) hasonlítom össze azokkal a magyar helyhatározókkal, ahol az ekvivalens struktúra ragos névszó vagy névutós névszó.

A konfrontáció „tertium comparationis”-t előfeltételez. A helyhatározóknál a „tertium comparationis” a tárgyak, dolgok elhelyezkedése, helyváltoztatása a bennünket körülvevő világban. Vizsgálódásaimban abból indulok ki, hogy mindkét nyelvben közös a funkció: a törekvés a térbeli elhelyezkedéseknek és mozgásnak a nyelv eszközeivel történő kifejezésére.

1.1.2. Tanulmányom elkészítéséhez előzetesen kb. 2000 prepozíciós szintagmát és kb. 1500 helyhatározót tartalmazó mondatot elemeztem részletesen.

Christa Wolf: Der geteilte Himmel és *Heinrich Böll: Billard um halb zehn* c. regényének kb. 15-15 ívnyi szövegéből valamennyi helyhatározót tartalmazó mondatot kigyűjtöttem. E példaanyag tanulmányozása alapján arra a következtetésre jutottam, hogy a hagyományosan „lokális prepozíciók”-ként számontartott előljárók is csak akkor képesek valóban a cselekvés, történés, a létezés helyének megjelölésére, ha - a prepozíciókon túlmenőleg - a mondat többi alkotóeleme ezt együttesen lehetővé teszi.

1.1.3. Az elemzések során módszerem a következő: Mindenekelőtt megpróbáltam tisztázni a vizsgált mondatban a helyhatározó pontos funkcióját, hogy tehát felszíni, interioritást, vagy exterioritást kifejező helyviszonyról, és annak is melyik fajtájáról van szó.

Felszíni helyviszonyok: Valaminek a felületén való elhelyezkedés; Valaminek a felületén való mozgás; Valaminek a felületéről való eltávolodás; Valaminek a felszínére irányulás;

Interioritást kifejező viszonyok: Valaminek a belsejében való elhelyezkedés; Valaminek a belsejében való mozgás; Valaminek a belsejéből való eltávolodás; Valaminek a belsejébe való irányulás;

Exterioritást kifejező viszonyok: Valaminek a közelében, körében történő elhelyezkedés; Valaminek a közelében, körében történő mozgás; Valaminek a közeléből, köréből történő eltávolodás; Valaminek a közelébe, körébe irányuló mozgás.

Külön elemzem azokat a helyhatározókat, ahol a prepozíciós struktúra nominális tagjának szemantikája miatt a mondat egyik funkcióhoz sem sorolható be, a helyhatározó nem térben és síkban jelöli meg a cselekvés elvégzésének helyét.

A helymegjelölő funkció elhatárolása nem könnyű. Felszíni vagy interioritást kifejező viszonyokról van-e szó pl. a következő mondatokban: „Er sitzt in der ersten Reihe” vagy „Sie ging auf ihr Zimmer”, „Er fährt nach Bulgarien”. A nehezen vagy sehogy el nem dönthető esetek sora igen hosszú lenne. Mindenesetre *igyekeztem a tárgyak, dolgok valóságban elfoglalt helyzetéből kiindulni*, és arra, hogy a helymegjelölő funkció meghatározásában ne az adott német prepozíció és az ahhoz hagyományosan kötődő asszociációk (pl.: felszín - „auf”, valaminek a belseje - „in”) befolyásoljanak.

Már a funkció elhatárolásának fázisában kiderül, hogy az adott mondatban „egyedi” vagy „általános” helyhatározóról van-e szó. Az „általános helyhatározót” a megfelelő mondatnál jelölöm.

A szépirodalmi mondatokat terjedelmi okokból - és azért is, hogy elsősorban a prepozíciós struktúrára koncentrálhassak - az elemzés során általában alany-állítmány-helyhatározó összetételre redukáltam. De még az ily módon rendkívül leegyszerűsített mondatok is meggyőzően bizonyítják a mondatrészek egymástól való függését, gyakran interdependenciáját.

Épp ezért *az elemzést mindig az igénél kezdem*, megállapítva, hogy „statikus” (- Dir) vagy „dinamikus” (Dir) igéről van-e szó. *Ezután a nominális tag (N(loc.)) szemantikáját* elemzem, elsősorban a dimenziók, de alkalmanként más hangsúlyos szemantikai jegyek szempontjából is. Ezt követően *megvizsgálom, hogy a mondat kompatibilitási viszonyai mely prepozíciók esetleges szubsztitúciójára adnak lehetőséget.* A következő lépésben *megvizsgálom, hogy a lehetséges szubsztitúció jelentésváltoztatással jár-e* vagy sem, és azt is, hogy mely prepozíció szubsztitúciója nem jár jelentésváltozással. Végül *megpróbálok a prepozíció megváltoztathatatlanására - erre is van példa - magyarázatot adni.*

1.1.4. Mivel eredeti szándékomtól eltérően tanulmányomban terjedelmi okokból példaanyagomnak csak töredékét tudom bemutatni, a konklúziók levonásakor esetenként olyan példákra is hivatkozni kívánok, amelyeket hasonló módszerekkel elemeztem, de a közreadott anyagban nem szerepelnek.

1.2. Felszíni helyviszonyok

1.2.1. Valaminek a felületén való elhelyezkedés

(1.a) „... das habe ich gewußt, wie ich da auf meinem Turm stand.“
(Der get. H. S. 31)

(Ich stand auf meinem Turm.)

V¹; stehen - Dir

N(loc.): Turm 3 dimenzió
vákuum

Präp.: auf

Szubsztitúció lehetősége: Ich stand an meinem Turm, in meinem Turm, vor meinem Turm, hinter meinem Turm stb.

An/in/auf/vor/hinter/über/unter stb. jelentésváltoztató oppozíció.

Kizárt: Mert „stehen” - Dir: *Ich stand *aus dem Turm*. *Ich stand *zu dem Turm*. Más kontextusban lehetséges: Er kommt aus dem Turm.

(1.b) „..., de már amikor fent álltam a toronyban, tudtam, ...”
(Kettészelt 30. o)

(Álltam a toronyban.)

V: áll Dir

N(loc.): torony 3 dimenzió
vákuum

¹Szimbólumok és rövidítések jegyzékét ld. a tanulmány végén.

* Helytelen variánst jelöl.

Rag: -ban

Szubsztitúció lehetősége: Álltam a toronymnál, a torony mellett, a tornyon, a torony mögött, a torony alatt stb.

A -nál/-ban/-on/mellett/mögött/felett/alatt jelentésváltoztató oppozíció.

Lehetséges még: A toronyra álltam.

Az „áll” ige *Dir*, de: v.ö. A toronyhoz álltam.

*Álltam a *toronyhoz*.

(2.a) „..., und dann stand sie auf einem Fabrikhof,”

(Der get. H. S. 35)

(Sie stand auf einem Fabrikhof.)

V: stehen

- Dir

N(loc.): Fabrikhof

3 dimenzió

(mélység nem jellemző)

vákuum

Präp.: auf

Szubsztitúció lehetősége: Sie stand in dem Fabrikhof, an dem Fabrikhof, hinter dem Fabrikhof, innerhalb des Fabrikhofs stb.

Auf/an/hinter/vor/unter/über stb. jelentésváltoztató oppozíció,

in/auf itt nem jelentésváltoztató oppozíció:

Sie stand auf/in dem Fabrikhof. Feltehetően ennek az az oka, hogy a „Fabrikhof” esetében a mélység dimenziója nem egyértelmű.

(2.b) „..., aztán ott állt egy gyárudvaron,”

(Kettészelt 34. o.)

V: áll

Dir

N(loc.): gyárudvar

3 dimenzió

(mélység nem jellemző)

vákuum

Szubsztitúció lehetősége: állt a gyárudvaron, a gyárudvarnál, a gyárudvar mögött, a gyárudvar mellett, a gyárudvaron kívül stb.

Annak ellenére, hogy „áll” Dir, kizárt: *Állt a gyárudvarból, *a gyárudvarhoz, *a gyárudvarra;

Az -on/-ban itt nem jelentésváltoztató oppozíció:

Állt a gyárudvaron / a gyárudvarban; Ném okoz továbbá jelentésváltozást: Állt a gyárudvarnál / a gyárudvar mellett.

(3.a) „Der Wagen steht draußen auf der Straße, ...”
(Der get. H. S. 42)

V: stehen - Dir
N(loc.): Straße 2? dimenzió

Szubsztitúció lehetősége: Der Wagen steht an der Straße, vor der Straße, unter der Straße, in der Straße stb.

A „Straße” főnévvel kompatibilis prepozíciók oppozíció rendszerében az *auf/in* oppozíciónak speciális funkciója van. Az „in der Straße” alak tekinthető valódi helymegjelölésnek „Lokalangabe”-nak, míg az „auf der Straße” - természetesen mondatösszefüggésben - inkább az „utcán-úttesten” jelentéstartalom kifejezésére szolgál. V.ö.:

*Er steht *auf der Váci-Straße*.

*Er steht *in der Straße*.

*Das Haus steht *auf der Straße*.

Der Wagen steht auf der Straße.

(Kettészelt 41. o.)

V: áll	Dir
N(loc.): utca	2? dimenzió

Rag: -n

Szubsztitúció lehetősége: A kocsí kinn áll az utcánál, az utca mellett, az utca mögött stb.

Kizárt: *A kocsi kinn áll *az utcában*.

A -nál/mellett/mögött jelentésváltoztató oppozíció. A szemantikai kompatibilitás a mondatban általában kizárja pl. a felett, alatt névutók szubsztitúcióját.

*A kocsik az *utca* felett áll. Az „utca” főnévvel kompatibilis ragok és névutók oppozíció rendszerében a -ban/-n ragok oppozíciójának - a német megfelelőnél látottakhoz hasonló - speciális funkciója van.

A kocsí a Váci utcában áll.

A kocsí az utcán áll.

Péter az utcán áll.

Péter a Váci utcában áll.

*A kocsí a Váci utcán áll.

*A kocsí az utcában áll.

*Péter az utcában áll.

**Péter a Váci utcán áll.*

(4.a) „Meine Mutter saß bei jeder Feier in der ersten Reihe, ...“
(Der get. H. S. 54)

(Meine Mutter saß in der ersten Reihe.)

V: sitzen - Dir
N(loc.): Reihe l dimenzió

Präp.: in

Szubsztitúció lehetősége: Sie saß an der ersten Reihe, vor der ersten Reihe, hinter der ersten Reihe stb.

In/an/vor/hinter stb. jelentésváltoztató oppozíció.

Kizárt: *Sie saß *auf der ersten Reihe*.

(Anyám az első sorban ült.)
V: ül Dir
N(loc.): sor l dimenzió

A -ban/nál/mellett/előtt jelentésváltoztató oppozíció.

(De: „az első sornál”, „az első sor mellett”, alkalmanként ugyanazt jelentheti.)

Kizárt: *Anyám *az első soron* ült.

(5.a) „In den Gärten reiften pralle, süße, saftige Früchte, wie man sie sonst
nur aus dem Süden bekam.”
(Der get. H. S. 84)

(In den Gärten reiften Früchte.)
V: reifen - Dir
N(loc.): Garten 3? 2? dimenzió

Bei/neben itt nem jelentésváltoztató opposzíció.

Kizart: *Auf dem Garten reifen Früchte.

(Az „auf” prepozíciónak a „Garten” szóval való összecsapoztathetatlensége feltehetően a „Garten” szemantikájával függ össze. V.ö.: Blumen blühten auf den Dachgärten.)

(5.b) „A gyümölcsösökben olyan húsos, édes, leveses gyümölcsök termettek, amilyenek Délről szoktak érkezni más években.”

(Kettészelt 85. o.)

(A gyümölcsösökben édes gyümölcsök termettek.)

V: terem - Dir

N(loc.): gyümölcsös 3? 2? dimenzió

Rag: -ben

Szubsztitúció lehetősége: *kizárt* (v.ö.: *A gyümölcsösöknél, a gyümölcsösök mellett édes gyümölcsök termettek.

(Oka: A szemantikai kompatibilitás hiánya ezekben a mondatokban.)

A *”gyümölcsösön” alak más kontextusban is kizárt.

(6.a) „...; ich hatte Dreckspuren am Hosenrand, Kalkspritzer auf der Weste; ...”

(Billard S. 65)

V: haben - Dir

N(loc.)₁: Weste 3 dimenzió

(vastagság nem jellemző)

N(loc.)₂: Hosenrand „

Präp.: an

Präp.: auf

Szubsztitúció lehetősége: ich hatte Dreckspuren auf dem Hosenrand, im Hosenrand, Kalkspritzer an der Weste, in der Weste.

An/auf oppozíció nem jelentésváltoztató.

In/an és in/auf oppozíció jelentésváltoztató.

(Ez a példa különösen jól mutatja, hogy az „an” ill. „auf” prepozícióknak mennyire nincs egymástól egyértelműen elkülöníthető „vízszintes felületre vonatkozó” v. „függőleges felületre vonatkozó” helymegjelölő (szemantikai) funkciója.)

(6.b) „...; sárnyomok voltak a nadrágom szélén, mézfröccsenések a mellényemen;”
(Biliárd 77. o.)

V: van - Dir
N(loc.)₁: nadrág széle 1 dimenzió
N(loc.)₂:mellény 3 dimenzió
(vastagság nem jellemző)

Rag: -n

Rag.-en

Szubsztitúció lehetősége: Mézfröccsenések voltak a nadrágom szélénél, a nadrágom széle mellett, felett, a mellényem felett stb.

A -nél/mellett/felett/alatt jelentésváltoztató oppozíció.

Kizárt: *Mézfröccsenések voltak a *nadrág szélében*.

(7.a) „...; es blieb die Brücke, blieben die Berge, die an klaren Tagen am Horizont sichtbar wurden, ...”
(Billard S. 59)

(Die Berge wurden am Horizont sichtbar.)

V: sichtbar werden - Dir
N(loc.): Horizont 2 ? dimenzió

Präp.: an

Szubsztitúció lehetősége: kizárt.

A norma más kontextusban sem tolerálja az *”im Horizont”, *”auf dem Horizont” alakokat.

(7.b) „..., állandó volt a híd, állandóak voltak a hegyek, amelyek tiszta időben feltűntek a látóhatáron...”
(Biliárd 70. o.)

(A hegyek feltűntek a látóhatáron.)

V: feltűnik - Dir
N(loc.): látóhatár 2? dimenzió

Rag: -on

Szubsztitúció lehetősége: kizárt.

A *”látóhatárban”* alakot a norma más kontextusban sem tolerálja.

(8.a) „Eines Morgens stand auf dem Verpflichtungszettel, ..., neben Meternagels Unterschrift ein neuer Name.”

(Der get. H. S. 88)

(Auf dem Verpflichtungszettel stand ein neuer Name.)

V: stehen - Dir

N(loc.): Verpflichtungszettel 2 dimenzió

- vákuum

Präp.: auf

Szubsztitúció lehetősége: Über dem Verpflichtungszettel, unter dem Verpflichtungszettel stb. stand ein neuer Name.

Über/auf/unter stb. jelentésváltoztató oppozíció.

Kizárt: A mondat szemantikai (kompatibilitás) viszonyai miatt:

*Ein neuer Name stand *am Verpflichtungszettel*.

Az *”im Verpflichtungszettel”* alak használata - a N(loc.) jelentéséből hiányzik a mélység dimenziója - más kontextusban is *kizárt*.

Megjegyzendő: A „stehen” ige jelentését megváltoztatja a mondat alanyának és a helyhatározó nominális tagjának a jelentése.

V.ö.: „... und dieser Herr Schrella, der noch auf der roten Karte stand, ...”

(Billard S. 6)

(8.b) „A felajánlási íven, ..., egy reggel új név jelent meg Meternagelé mellett: ...”

(Kettészelt 89. o.)

(Új név jelent meg a felajánlási íven.)

V: megjelenik - Dir

N(loc.): felajánlási ív 2 dimenzió

- vákuum

Rag: -en

Szubsztitúció lehetősége: Új név jelent meg a felajánlási ív felett, alatt, mellett stb. A felett/mellett/alatt oppozíció jelentésváltoztató.

Kizárt: *Új név jelent meg a felajánlási *ívben*.

A N(loc.) jelentéséből hiányzik a magasság/mélység dimenziója. A **„felajánlási ívben”* alak más kontextusban is *kizárt*.

(9.a) „Eines Morgens stand auf dem Verpflichtungszettel, der immer noch weiß und leer an der schwarzen Wandtafel hing, neben Meternagels Unterschrift ein neuer Name.”

(Der get. H. S. 88)

(Der Verpflichtungszettel hing an der Wandtafel.)

V: hängen

- Dir

N(loc.): Wandtafel

3 dimenzió

(mélység, vastagság nem jellemző)

- vákuum

Präp.: an

Szubsztitúció lehetősége: Der Verpflichtungszettel hing neben der Wandtafel, vor der Wandtafel, über der Wandtafel stb.

An/neben/vor/über stb. jelentésváltoztató oppozíció.

Kizárt: *Der Verpflichtungszettel hing *auf der Wandtafel*.

(Az „auf der Wandtafel” szerkezet csak igen különleges kontextusban képzelhető el.)

(9.b) „A felajánlási íven, amely továbbra is üresen fehérlett a fekete faliújságon, egy reggel új név jelent meg Meternagelé mellett.”

(Kettészelt 89. o.)

(A felajánlási ív üresen fehérlett a faliújságon.)

V: fehérlik

- Dir

N(loc.): faliújság

2 dimenzió

- vákuum

(11.a) „Am Himmel, der ein natürliches, ausgeblaßtes Blau hat, ziehen die Wolken,...”

(Billard S. 29)

(Am Himmel ziehen die Wolken.)

V: ziehen

Dir

N(loc.): Himmel

3? dimenzió

vákuum

Präp.: an

Szubsztitúció lehetősége: A mondat szemantikai kompatibilitási viszonyai miatt *kizárt*. V.ö.: *Die Wolken ziehen *im Himmel*.

Az „**auf dem Himmel*” alakot a norma más kontextusban sem tolerálja.

(11.b) „A nagyon természetes színű, bágyadt kék égen felhők úsznak, ...”

(Biliárd 28. o.)

(Az égen felhők úsznak.)

V: úszik

Dir

N(loc.): ég

3? dimenzió

vákuum

Rag: -en

Szubsztitúció lehetősége: A mondat szemantikai kompatibilitási viszonyai miatt *kizárt*. (V.ö.: **Az égen* felhők úsznak.)

(12.a) „Schifferfrauen mit Einkaufskörben stiegen über die schwankenden Stege an Land, ...”

(Billard S. 44)

(Schifferfrauen stiegen über die Stege an Land.)

V: steigen

Dir

N(loc.): Steg

3 dimenzió

(vízszintes felület hangsúlyos)

Präp.: über

Szubsztitúció lehetősége: A mondat szemantikai (kompatibilitás) viszonyai miatt *kizárt*.

(12.b) „Hajósasszonyok jöttek partra az ingatag pallón, ...”
(Biliárd 53. o.)

V: (partra) jön	Dir
N(loc.): palló	3 dimenzió (vízszintes felület hangsúlyos)

Rag: -n

Szubsztitúció lehetősége: Hajósasszonyok jöttek partra az ingatag pallón át, az ingatag pallón keresztül;

Át/keresztül/-n itt nem jelentésváltoztató oppozíció.

(13.a) „...; jetzt kamen sie zögernd über die Straße; ...”
(Billard S. 35)

V: kommen	Dir
N(loc.): Straße	3? 2? dimenzió (vízszintes felszín)

Präp.: über

Szubsztitúció lehetősége: Sie kamen zögernd auf der Straße; die Straße entlang stb.

Über/auf/entlang jelentésváltoztató oppozíció.

(A „Straße” főnévvel kapcsolatban lehetséges prepozíciókról v.ö.: (3.a) mondat)

(13.b) „...; aztán habozva átjöttek az úton, ...”
(Biliárd 41. o.)

V. átjön (valamin)	Dir
N(loc.): út	2 dimenzió (vízszintes felszín hangsúlyos)

Rag: -on (vonzat)

Szubsztitúció lehetősége: *mivel igevonzatról van szó, kizárt.*

(14.a) „Es klorrte nur leise, als er die Orden über das schräge Dach in die Regenrinne gleiten ließ; ...”
(Billard S. 90)

(Er ließ die Orden über das Dach in die Regenrinne gleiten.)

V: gleiten (lassen)

Dir

N(loc.): Dach

3 dimenzió

(hangsúlyos vízszintes v. ferde felület)

Präp.: über

Szubsztitúció lehetősége: A mondat szemantikai (kompatibilitás) viszonyai miatt *kizárt*. Ha szórendi változtatást is végrehajtunk, lehetséges lenne: Auf dem Dach ließ er die Orden in die Regenrinne gleiten. Ez természetesen jelentésváltozással is jár.

(14.b) „Halk csörrenés hallatszott, amikor a kitüntetések a meredek tetőn az ereszcsonnába csúszta; ...”
(Biliárd 107. o.)

(A kitüntetések a tetőn az ereszcsonnába csúszta.)

V: csúsztat

Dir

N(loc.): tető

3 dimenzió

(hangsúlyos vízszintes v. ferde felület)

Rag: -n

A magyar mondat nem az eredeti mondat, hanem az általam képzett: „Auf dem Dach ließ er die Orden in die Regenrinne gleiten” fordítása.

*Pontosabb helymeghatározás lenne: „a meredek tetőn keresztül”.
Ez egyben lehetséges szubsztitúció.*

1.2.3.

Valaminek a felületéről való eltávolodás

(15.a) „Wendland nahm drei Tassen Mokka von einem Tablett, ...”
(Der get. H. S. 100)

V: nehmen

Dir

N(loc.): Tablett

2 dimenzió

(hangsúlyos vízszintes felület)

- vákuum

Präp.: von

Szubsztitúció lehetősége: A mondat szemantikai (kompatibilitás) viszonyai miatt kizárt.

(15.b) „Wendland leemelt egy tálcáról három csésze feketét, ...”
(Kettészelt 101. o.)

V: leemel (vmit vmiről)	Dir
N(loc.): tálca	2 dimenzió (hangsúlyos vízszintes felület) - vákuum

Rag: -ról

Szubsztitúció lehetősége: *Mivel vonzatról van szó, kizárt.*

(16.a) „Manchmal nahm sie das Lexikon aus dem Bücherregal, ...”
(Billard S. 10)

V: nehmen	Dir
N(loc.): Bücherregal	általában 2 dimenzió hangsúlyos 3 dimenzió, egymás fölött elhelyezkedő polcrendszer esetében

Präp.: aus

Szubsztitúció lehetősége: Sie nahm das Lexikon vom Bücherregal.

Von/aus oppozíció jelentésváltoztató, de nem a helymegjelölés oldaláról, hanem a prepozicionális oppozíció a poliszém szónak a mondatban való monoszemantizálódását segíti elő.

(16.b) „Néha levette a lexikont a könyvespolcra, ...”
(Biliárd 12. o.)

V: levesz (vmit vmiről)	Dir
N(loc.): könyvespolc	2 dimenzió

Rag: -ról (vonzat)

Szubsztitúció lehetősége: *Mivel vonzatról van szó, kizárt.*

(17.a) „Jetzt nimmt man abends das kleine, stark nach Äther duftende Gläschen aus der Hand der Schwester.”

(Der get. H. S. 29)

Man nimmt das Gläschen aus der Hand der Schwester.)

V: nehmen

Dir

N(loc.): Hand

3 dimenzió

ugyanakkor: Gläschen in der Hand

- a kéz begörbítése, tálkaformája asszociálódik, és nem a kéz belsejére, anyagára gondolunk

Präp.: aus

Szubsztitúció lehetősége: kizárt.

(*Man nimmt das Gläschen *von der Hand* der Schwester.)

A helyhatározó jelentése teljes mértékben a mondat szemantikai viszonyaitól függ. (V.ö.: Der Arzt nimmt die Splitter aus der Hand der Schwester.)

(17.b) „Most azonban esténként átveszi a nővér kezéből az éterszagú pohárkát, ...”

(Kettészelt 28. o.)

(Átveszi a nővér kezéből a pohárkát.)

V: átvesz

Dir

N(loc.): kéz

3 dimenzió

Rag: -ből

Szubsztitúció lehetősége: Kizárt. (V.ö.: *Átveszi a nővér *kezeről* a pohárkát.)

Ugyanakkor: „Kihúzta a szálkát a kezéből” - a „kezéből” itt is egészen mást jelent.

(18.a) „...; jeden Morgen punkt halb zehn den Schlüssel vom Brett zu nehmen, ...”

(Billard S. 17)

(Er nahm den Schlüssel vom Brett.)

V: nehmen

Dir

N(loc.): Brett

3 dimenzió

Präp.: von

Szubsztitúció lehetősége: kizárt (V.ö.: *Er nahm den Schlüssel *aus dem Brett*.)

Az általában a helyhatározónak tulajdonított funkciót, hogy t.i. itt „fügőleges felületről való eltávolodás”-ról van szó, a „nehmen”, a „Schlüssel” és a „Brett” szavak szemantikája együttesen fejezi ki.

(18.b) „...; minden reggel pontosan fél tízkor levenni a kulcsot a deszkatábláról, ...”
(Biliárd 20. o.)

V: levesz (vmit vmiről) Dir
N(loc.): deszkatábla 3 dimenzió

Rag: -ról (vonzat)

Szubsztitúció lehetősége: mivel vonzatról van szó, kizárt.

A függőleges felszín asszociációja itt is a szemantikai viszonyokból adódik. Tudjuk, hogy a kulcs függőlegesen lóg a deszkatáblán.

(19.a) „Ahnungslos strich sie sich das Haar aus der Stirn, wie ihre Urgroßmutter es getan hatte.”
(Billard S. 31)

(Sie strich sich das Haar aus der Stirn.)

V: streichen Dir
N(loc.): Stirn 2 dimenzió
 - vákuum

Präp.: aus

Szubsztitúció lehetősége: *Sie strich sich das Haar *von der Stirn*. (szokatlan)

(19.b) „Gyanútlanul simította ki a haját a homlokából a lány, mint dédanyja is tette.”
(Biliárd 38. o.)

V: kisimít (vmit vmiből) Dir
N(loc.): homlok 2 dimenzió
 - vákuum

Rag: -ból (vonzat)

Szubsztitúció lehetősége: **Mivel vonzatról van szó, kizárt.**

1.2.4. Valaminek a felszínére irányulás

(20.a) „..., er nickte und setzte sich müde auf die noch rohen Holzsitze des Wagens.”

(Der get. H. S. 89)

V: sich setzen

Dir

N(loc.): Holzsitz

3 dimenzió

(vízszintes felület hangsúlyos)

- vákuum

Präp.: auf

Szubsztitúció lehetősége: Er setzte sich an den Holzsitz, neben den Holzsitz, vor den Holzsitz, hinter den Holzsitz stb.

Auf/an/neben/vor/hinter jelentésváltoztató oppozíció.

Kizárt: *Er setzte sich *in den Holzsitz*.

Megjegyzendő: *A mondat szemantikai viszonyai* - alany, állítmány jelentése a N(loc.) jelentésével korrelációban - *olyan prepozíciók használatát zárják ki, amelyeket Helbig/Schenkel „Valenzwörterbuch”-jában megadott disztribúciós szabályok még megengednének.* Így a „Valenzwörterbuch” disztribúciós szabályai szerint még helyes mondatok lennének pl. a következők:

*Das Radio stand *in einem Eckbrett*. *Hänschen stand *im spiegelnden Parkett*. *Sie saß *in ihrem Platz*, vagy a fenti *Er setzte sich *in den Holzsitz*.

(V.ö.: Helbig/Schenkel: Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben, VEB Bibliographisches Institut, Leipzig 1978; „sitzen” S. 352, „stehen” S. 353)

A „Valenzwörterbuch” ugyanis általában nem számol a prepozíciós struktúra nominális tagjának szemantikai restrikcióival.

V.ö.: Er setzte sich auf den Stuhl.

*Er setzte sich *in den Stuhl*.

Er setzte sich in den Sessel.

*Er setzte sich *auf den Sessel*.

Er setzte sich auf den Holzsitz.

*Er setzte sich *in den Holzsitz*.

Er sank in den Polstersitz.

*Er sank *auf den Polstersitz*.

(20.b) „..., ő bólintott és fáradtan leereszkedett a vagon még nyers fapadjára.”
(Kettészelt 90. o.)

(Leereszkedett a fapadra.)

V: leereszkedik

Dir

N(loc.): fapad

3 dimenzió

(Hangsúlyos vízszintes felszín)

- vákuum

Rag. -ra

Szubsztitúció lehetősége: Leereszkedett a fapad mellé, mögé stb.

A -ra/mellé/mögé jelentésváltoztató oppozíció.

Kizárt: *Leereszkedett a *fapadba*. (Oka: a N(loc.) jelentése. V.ö.: Leereszkedett (ejtőernyővel) a kertbe.)

Más kontextusban a „fapad” vastagsága is jelentőséget kaphat. V.ö.: Szöveget vert a fapadba.

(21.a) „Dann hängte er seinen Mantel an den Haken, ...”
(Der get. H. S. 22)

V: hängen

Dir

N(loc.): Haken

3 dimenzió

(mélység, vastagság elhanyagolható)

- vákuum

Präp.: an

Szubsztitúció lehetősége: Er hängte seinen Mantel unter den Haken, neben den Haken stb.

An/neben/unter jelentésváltoztató oppozíció.

Kizárt: *Er hängte seinen Mantel *in den Haken*.

(N(loc.) jelentése miatt. V.ö.: Er hängte seinen Mantel in den Schrank.)

*Er hängte seinen Mantel *auf den Haken*.

(Az „*auf den Haken*” alakot a norma más kontextusban sem tolerálja.)

(21.b) „Azután a fogasra akasztotta a kabátját.”

(Kettészelt 20. o.)

V: akaszt

Dir

N(loc.): fogas

3 dimenzió

(mélység, vastagság elhanyagolható)

- vákuum

Rag: -ra

Szubsztitúció lehetősége: A fogas mellé, a fogas fölé, alá stb. akasztotta a kabátját. Mellé/fölé/alá jelentésváltoztató oppozíció.

Kizárt: *A fogasba akasztotta a kabátját.

(22.a) „..., Trillerpfeifen dirigierten den Zug, der sich rückwärts ins rechte Gleis schob, ...”

(Billard S. 38)

(Der Zug schob sich ins rechte Gleis.)

V: sich schieben

Dir

N(loc.): Gleis

3 dimenzió

- vákuum

Präp.: in

Szubsztitúció lehetősége: A mondat szemantikai (kompatibilitás) viszonyaiból adódóan kizárt.

(V.ö.: *Der Zug schob sich *ans rechte Gleis, aufs rechte Gleis.*)

(22.b) „..., trillázó sípjelek irányították a vonatot, amely hátrálva tolatott a jobb vágányra, ...”

(Biliárd 45. o.)

(A vonat a jobb vágányra tolatott.)

V: tolat

Dir

N(loc.): vágány (sín)

3 dimenzió

- vákuum

Rag: -ra

Szubsztitúció lehetősége: A mondat szemantikai (kompatibilitás) viszonyai miatt kizárt. (V.ö.: *A vonat a jobb *vágányba* tolatott.)

(23.a) „Ich zog einen Faden aus meinem roten Kopftuch und band ihn um ein Leitungsrohr.”
(Der get. H. S. 43)

(Ich band einen Faden um ein Leitungsrohr.)

V: binden	Dir
N(loc.): Leitungsrohr	3 dimenzió (hengeres felszín) vákuum

Präp.: um

Szubsztitúció lehetősége: Ich band einen Faden an ein Leitungsrohr, über ein Leitungsrohr, unter ein Leitungsrohr stb.

Um/über/unter jelentésváltoztató oppozíció.

Um/an itt nem jelentésváltoztató oppozíció.

Kizárt: *Ich band einen Faden *in ein Leitungsrohr, auf ein Leitungsrohr*. (A mondat szemantikai (kompatibilitás) viszonyai miatt.)

(23.b) „...: kihúztam egy piros szálát a fejkendőmből, és rákötöttem valamelyik vezetékcsőre.”
(Kettészelt 42. o.)

V: ráköt (vmít vmire)	
N(loc.): vezetékcső	3 dimenzió (hengeres felszín) vákuum

Rag: -re (vonzat)

Szubsztitúció lehetősége: **Mivel vonzatról van szó, kizárt.**

De: a „köt” igével alkotott mondatokban jól megfigyelhető a szemantikai interdependencia.

V.ö.: Lovamat a fához kötöttem.

*Lovamat *a fára* kötöttem.

*Lovamat *a fa köré* kötöttem.

*Lovamat *a fa mellé* kötöttem.

A sálat a nyakamra kötöttem.

A sálat a nyakam köré kötöttem.

*A sálat *a nyakamhoz* kötöttem.

*A sálat *a nyakam mellé* kötöttem.

1.3. Interioritást kifejező viszonyok

1.3.1. Valaminek a belsejében való elhelyezkedés:

(24.a) „Er selbst wohnte seit langem in einer Mansardenstube unter dem Dach.”

(Der get. H. S. 56)

(Er wohnte in einer Mansardenstube.)

V: wohnen

Dir

N(loc.): Mansardenstube

3 dimenzió

vákuum

Präp.: in

Szubsztitúció lehetősége: Er wohnte unter einer Mansardenstube.

In/unter jelentésváltoztató oppozíció.

Kizárt: *Er wohnte *auf einer Mansardenstube*, **an einer Mansardenstube*. (A mondat szemantikai (kompatibilitás) viszonyai miatt.) (Az **auf einer Mansardenstube*” más kontextusban sem lehetséges.)

(24.b) „Maga már úgyis régóta a manzárdszobában lakott.”
(Kettészelt 25. o.)

(A manzárdszobában lakott.)

V: lakik - Dir
N(loc.): manzárdszoba 3 dimenzió
vákuum

Rag: -ban

Szubsztitúció lehetősége: A manzárdszoba alatt, mellett lakott. A -ban/alatt/mellett jelentésváltoztató oppozíció.

Kizárt: *A manzárdszobán lakott. (A „manzárdszobán” alak más kontextusban sem fordul elő, a norma által nem tolerált.)

(25.a) „Sie wurde steif und ungeschickt in seinem Arm.”
(Der get. H. S. 99)

V: steif werden - Dir
N(loc.): Arm 3 dimenzió

Präp.: in

Szubsztitúció lehetősége: Sie wurde steif an seinem Arm.

In/an jelentésváltoztató oppozíció.

Kizárt: *Sie wurde steif und ungeschickt auf seinem Arm.
(A mondat szemantikai (kompatibilitás) viszonyai miatt.

Megjegyzendő: Hogy mennyire a mondat szemantikai viszonyai határozzák meg a helyhatározó jelentését, azt bizonyítja a helyhatározó eltérő jelentése: „Sie wurde steif in seinem Arm.” „Er hatte Schmerzen in seinem Arm.”

(25.b) „Ő maga azonban egyszerre ügyetlenné és merevvé vált a karjában.”
(Kettészelt 101. o.)

V: ügyetlenné válik
N(loc.): kar 3 dimenzió

Rag: -ban

Szubsztitúció lehetősége: Ő maga egyszerre ügyetlenné vált a karján.

A -ban/-n itt nem jelentésváltoztató oppozíció.

A némettel megegyezően a mondatösszefüggés határozza meg a helyhatározó valódi jelentését. V.ö.: Fájdalmat érzett a karjában.

1.3.2. Valaminek a belsejében való mozgás

(26.a) „... und kümmerten sich nicht um das Fluchen der Elektriker, die ihre dicken Kabel durch das Fenster zogen, ...”

(Der get. H. S. 89)

(Die Elektriker zogen die Kabel durch das Fenster.)

V: ziehen

Dir

N(loc.): Fenster

3 dimenzió

Präp.: durch

Szubsztitúció lehetősége: Die Elektriker zogen die Kabel zu dem Fenster, neben das Fenster.

Durch/zu jelentésváltoztató oppozíció.

Zu/neben itt nem jelentésváltoztató oppozíció.

(26.b) „... és nem törődtek sem a szitkozódó villanyszerelőkkel, akik az ablakon át behúzták a vastag kábeleket, ...”

(Kettészelt 90-91. o.)

(A villanyszerelők behúzták az ablakon át a kábeleket.)

V: behúz

Dir

N(loc.): ablak

3 dimenzió

Névutó: át

Szubsztitúció lehetősége: A villanyszerelők behúzták az ablakon keresztül, az ablakhoz, az ablak mellé stb. a kábeleket. **Át/-hoz/mellé jelentésváltoztató oppozíció.**

Át/keresztül itt nem jelentésváltoztató oppozíció.

(27.a) „Motorisierte Boten rasten durch die Stadt, ...”
(Billard S. 52)

V: rasen

N(loc.): Stadt

Dir

a) 3 dimenzió

vákuum

b) -dimenzió (közigazgatási egység)

Präp.: durch

Szubsztitúció lehetősége: Motorisierte Boten rasten in der Stadt.

Durch/in jelentésváltoztató oppozíció.

(De: A *hely*-megjelölő funkciót tekintve nincs lényeges különbség.)

A „Stadt” főnév szemantikájának kettős jellegéből adódóan alkalmas „általános helyhatározó” kifejezésére.

(V.ö.: Er hatte in der Stadt mehr Möglichkeiten.)

(27.b) „Motoros küldöncök száguldottak a városon keresztül, ...”
(Biliárd 61. o.)

V: száguld

N(loc.): város

a) 3 dimenzió

vákuum

b) - dimenzió

(közigazgatási egység)

Névutó: keresztül

Szubsztitúció lehetősége: Motoros küldöncök száguldoztak a városban, a város körül stb.

Keresztül/körül/-ban jelentésváltoztató oppozíció.

(De *hely*-megjelölésként: „száguldoztak a városban”, „száguldoztak a városon keresztül” nem lényeges különbség.)

1.3.3. Valaminek a belsejéből való eltávolodás

(28.a) „..., nehmen Sie aus Ihrem Schreibtisch die kleine rote Karte, ...”
(Billard S. 5)

V: nehmen	Dir
N(loc.): Schreibtisch	3 dimenzió vákuum (fiók)

Präp.: aus

Szubsztitúció lehetősége: Nehmen sie die rote Karte von Ihrem Schreibtisch.
Aus/von itt jelentésváltoztató oppozíció, ami elsősorban a „Schreibtisch” monoszemantizálódását segíti elő.
(„Schreibtisch” itt az íróasztal fiókját jelenti.)

(28.b) „-, vegye ki az íróasztalból azt a kis piros kártyát, ...”
(Biliárd 5. o.)

V: kivesz (vmit vmiből)	Dir
N(loc.): íróasztal	3 dimenzió vákuum (fiók)

Rag: -ból (vonzat)

Szubsztitúció lehetősége: **Mivel igevonzatról van szó, kizárt.**

1.3.4. Valaminek a belsejébe való irányulás

(29.a) „..., wenn ich ihn soundso lange in diese Flüssigkeit lege und nicht in jene...”
(Der get. H. S. 41)

(Ich lege ihn in diese Flüssigkeit.)

V: legen	Dir
N(loc.): Flüssigkeit	(tartállyal) 3 dimenzió - vákuum

Präp.: in

Szubsztitúció lehetősége: Ich lege ihn neben diese, hinter diese, vor diese Flüssigkeiten.

In/neben/hinter/vor stb. jelentésváltoztató oppozíció.

(29.b) „..., ha ennyi és ennyi ideig ebbe a folyadékba mártom, nem pedig egy másikba, ...”

(Kettészelt 41. o.)

(Ebbe a folyadékba mártom.)

V: bemárt (vmit vmibe) Dir

N(loc.): folyadék

(tartállyal) 3 dimenzió

- vákuum

Rag: -ba

Szubsztitúció lehetősége: Mivel igevonzatról van szó, kizárt.

(30.a) „Die Tante, ..., ging wortlos auf ihr Zimmer.”

(Der get. H. S. 25)

V: gchen

Dir

N(loc.): Zimmer

3 dimenzió

vákuum

Präp.: auf

Szubsztitúció lehetősége: Die Tante ging wortlos in ihr Zimmer.

Auf/in itt nem jelentésváltoztató, legfeljebb „stilisztikai” oppozíció.

(30.b) „A néni ... szó nélkül kivonult a szobából.”

(Kettészelt 24. o.)

Lehetséges a műfordító által választott megoldás, mivel azonban ez így nem „valaminek a belsejébe irányulás”, itt ezt a mondatot nem elemzem.

1.4. Exterioritást kifejező viszonyok

1.4.1. Valaminek a közelében történő elhelyezkedés

(31.a) „Und abends saßen sie alle um den großen runden Herrfurtschen Familientisch.”

(Der get. H. S. 38)

(Sie saßen um den Familientisch.)

V: sitzen - Dir

N(loc.): Tisch 3 dimenzió

Präp.: um

Szubsztitúció lehetősége: Sie saßen an dem Familientisch, bei dem Familientisch, neben dem Familientisch, vor dem Familientisch, hinter dem Familientisch stb.

Um/an/bei itt nem jelentésváltoztató oppozíció.

Um/neben/vor/hinter stb. jelentésváltoztató oppozíció.

(31.b) „Esténként mindannyian ott ültek Herfurthék nagy kerek családi asztalánál.”

(Kettészelt 37. o.)

(A családi asztalnál ültek.)

V: ül Dir

N(loc.): asztal 3 dimenzió

Rag: -nál

Szubsztitúció lehetősége: A családi asztal mellett, a családi asztal körül, a családi asztal előtt, a családi asztal mögött, a családi asztal alatt stb. ültek.

A -nál/mellett/körül itt nem jelentésváltoztató oppozíció.

A -nál/előtt/mögött/alatt stb. jelentésváltoztató oppozíció.

/

/

/

/

/

/

/

/

/

/

/

/

/

/

/

/

/

/

/

Sie sitzt hinter der Gardine / vor der Gardine. Ez az oppozíció kétféleképpen tölthető meg jelentéstartalommal:

- a) Az alany változtatja a térben elfoglalt helyét.
- b) A szemlélő változtatja a térben elfoglalt helyét.

Akad arra is példa, hogy ez az oppozíció irrelevánssá válik:

V.ö.: „Rita saß hinter ihrem Limonadeglas, und fragte sich, wieviel sie trinken würden ...” (Der get. H. S. 56)

Sie saß hinter ihrem Limonadeglas, vor ihrem Limonadeglas, bei ihrem Limonadeglas - ugyanazt jelenti.

Felfogható általános helyhatározóként is: Rita saß hinter ihrem Limonadeglas = Rita trank nur Limonade = Rita trank keinen Alkohol.

(33.b) „Anyám a függöny mögött ült ..”
(Kettészelt 49. o.)

V: ül

N(loc.): függöny

3 dimenzió

(hangsúlyos függőleges felület)

Névutó: mögött

Szubsztitúció lehetősége: Anyám a függőlynél, a függöny előtt, a függöny mellett ült.

Mögött/előtt/-nél jelentésváltoztató oppozíció ugyan, de lehetséges, hogy semmiféle hely- ill. helyzetváltozással nem jár.

A -nél/mellett itt nem jelentésváltoztató oppozíció.

A mögött/előtt oppozíció a némettel megegyezően a kívülálló szemlélő helyzetével is kapcsolatos.

A második példamondat a magyarban egyértelműen *általános helyhatározó*: „Rita a limonádéja mellett azon töprengett, ...” (Kettészelt 56. o.)

Szubsztitúció lehetősége: kizárt. (V.ö.: : *Rita a limonádéja előtt, mögött, a limonádéjánál azon töprengett.

(34.a) „Rita, wie immer zwischen Hänschen und Rolf Meternagel, klatschte vergnügt mit den anderen.”
(Der get. H. S. 56)

(Rita stand zwischen Hänschen und Rolf Meternagel.)

V: stehen

- Dir

N(loc.)₁: Hänschen

Személyek (minimum 2)

N(loc.)₂: Rolf Meternagel

a) 3 dimenzió

b) - dimenzió

Präp.: zwischen

Szubsztitúció lehetősége: Rita stand hinter H. und R.M., vor H. und R.M., neben H. und R.M., bei H. und R.M. stb.

Zwischen/hinter/vor/neben stb. jelentésváltoztató oppozíció.

Neben/bei itt **nem** jelentésváltoztató oppozíció.

(34.b) „Rita szokás szerint, Hänschen és Rolf Meternagel között állt, és boldogan verte össze a tenyerét.”
(Kettészelt 55. o.)

(Rita Hänschen és R. Meternagel között állt.)

V: áll

Dir

N(loc.)₁: Hänschen

Személyek (minimum 2)

N(loc.)₂: Rolf Meternagel

a) 3 dimenzió

b) - dimenzió

Névutó: között

Szubsztitúció lehetősége: Rita H. és R. Meternagel mögött, mellett stb. állt.

Között/mögött/mellett jelentésváltoztató oppozíció.

1.4.2. Valaminek a közelében, körében történő mozgás

(35.a) „Am Werktor sah sie sich nocheinmal um.”

(Der get. H. S. 35)

V: sich umsehen

- Dir

N(loc.): Werktor

3 dimenzió

Präp.: An

Szubsztitúció lehetősége: Bei dem Werktor, neben dem Werktor, hinter dem Werktor, vor dem Werktor stb. sah sie sich um.

An/bei itt nem jelentésváltoztató oppozíció.

An/neben/vor jelentésváltoztató oppozíció, de lehetséges, hogy a valóságban nincs mögötte semmiféle hely- illetve helyzetváltoztatás.

(35.b) „A kapuban még egyszer körül nézett.”

(Kettészelt 34. o.)

V: körül néz

- Dir

N(loc.): kapu

3 dimenzió

Rag: -ban

Szubsztitúció lehetősége: A kapunál, a kapu előtt, a kapu mögött stb. körül nézett.

A -ban/-nál/előtt itt nem jelentésváltoztató oppozíció.

A -ban/mögött jelentésváltoztató oppozíció.

(36.a) „Vor ihrer Haustür zog Manfred einen schmalen silbernen Armreifen aus der Tasche ...”

(Der get. H. S. 18)

V: ziehen

Dir

N(loc.): Haustür

3 dimenzió

Präp.: vor

Szubsztitúció lehetősége: An ihrer Haustür, bei ihrer Haustür, hinter ihrer Haustür, neben ihrer Haustür stb. zog Manfred einen Armreifen aus der Tasche.

Vor/an/bei itt nem jelentésváltoztató oppozíció.

Vor/neben/hinter stb. jelentésváltoztató oppozíció.

(Példa arra, hogy más mondatoknál vor/an/bei kizárt: „Ich erinnere mich, wie er sich vor dem Korridorspiegel und vor meiner Mutter in der neuen Uniform drehte.” (Der get. H. S. 49-50)

Kizárt: *Er drehte sich *an dem Korridorspiegel* und *an meiner Mutter* in der neuen Uniform.

*Er drehte sich *bei dem Korridorspiegel* und *bei meiner Mutter* in der neuen Uniform.

(36.b) „Házuk előtt Manfred vékony ezüst karkötőt húzott elő a zsebéből, ...”
(Kettészelt 16. o.)

V: előhúz

Dir

N(loc.): ház

3 dimenzió

Névutó: előtt

Szubsztitúció lehetősége: A házuknál, a házuk mellett, a házuk mögött stb. Manfred karkötőt húzott elő a zsebéből.

Előtt/-nál itt nem jelentésváltoztató oppozíció.

Előtt/mögött/mellett stb. jelentésváltoztató oppozíció.

(Példa arra, hogy más mondatoknál „előtt/-nál” kizárt:

„Jól emlékszem még, hogy forgolódott a nagy tükör meg anyám előtt a folyosón.” (Kettészelt 49. o.)

Kizárt: *Jól emlékszem még, hogy forgolódott *a nagy tükörnél*, meg *anyámnál* a folyosón.)

(37.a) „..., da sagte er in ihrem Rücken, ...”

(Der get. H. S. 13)

V: sagen

Dir

N(loc.): Rücken

3 dimenzió

Präp.: in

Szubsztitúció lehetősége: Da sagte er hinter ihrem Rücken, ...

In/hinter itt nem jelentésváltoztató oppozíció.

De: Er sagte das in ihrem Rücken.

Sie hatte Schmerzen in ihrem Rücken.

A helyhatározó jelentése a mondat szemantikai viszonyaitól függ.

(37.b) „..., amikor megszólalt mögötte a fiú ...”

(Kettészelt 11. o.)

V: megszólal

- Dir

N(loc.): ő (személy)

a) 3 dimenzió

b) -dimenzió

Névutó: mögött

Szubsztitúció lehetősége: megszólalt előtte, mellette, vele szemben stb. a fiú.

Mögötte/előtte/mellette/vele szemben stb. jelentésváltoztató oppozíció.

1.4.3. Valaminek a közeléből, köréből történő eltávolodás

(38.a) „Zum drittenmal sollte sie zusehen, wie die Blätter von den zwei mächtigen Linden vor ihrem Bürofenster fielen.”

(Der get. H. S. 16)

(Die Blätter fielen von den Linden.)

V: fallen

Dir

N(loc.): Linde

3 dimenzió

Präp.: von

Szubsztitúció lehetősége: Die Blätter fielen vor die Linden, hinter die Linden, zwischen die Linden stb.

Von/hinter/vor/zwischen jelentésváltoztató oppozíció.

(39.b) „....: hátán vattaszerű fehér habot usztatott, amely bűzlött és megmérgezte a halakat a vegyészeti gyártól kezdve egészen messze a városon túlig.”

(Kettészelt 31. o.)

(A hab megmérgezte a halakat a vegyészeti gyártól kezdve egészen a városon túlig.)

V: megmérgez - Dir

N(loc.)₁: vegyészeti gyár 3 dimenzió

N(loc.)2: város „

Rag₁: -tól (kezdvé)

Rag2: túl -ig

Szubsztitúció lehetősége: A hab megmérgezte a halakat a gyártól a városig.

A -tól kezdve/-tól, és a túl -ig/-ig jelentésváltoztató oppozíció.

Megjegyzendő: A némettel megegyezően „statikus” ige („megmérgez”) mellett is állhat „honnan? - meddig?” kérdésre felelő összetett helyhatározó.

1.4.4. Valaminek a közelébe, körébe irányuló mozgás

(40.a) „Der Wind trieb noch ein Paar Papierfetzen gegen den Bretterzaun, ...”

(Der get. H. S. 56)

V: treiben Dir

N(loc.): Bretterzaun 3 dimenzió
(független felszín)

Präp.: gegen

Szubsztitúció lehetősége: Der Wind trieb Papierfetzen an den, zu dem Bretterzaun stb.

Gegen/an itt nem jelentésváltoztató opposzícia.

Gegen/zu jelentésváltoztató oppozíció.

Kizárt: *Der Wind trieb Papierfetzen *nach dem Bretterzaun*.

(42.a) „Und ich blieb stehen, Hugo, lehnte mich übers Geländer, ...”
(Billard S. 38)

(Ich lehnte mich übers Geländer.)

V: sich lehnen

N(loc.): Geländer

3 dimenzió

Präp.: über

Szubsztitúció lehetősége: Ich lehnte mich gegen das Geländer, an das Geländer.

Über/gegen jelentésváltoztató oppozíció.

Gegen/an itt nem jelentésváltoztató oppozíció.

(42.b) „Megálltam, Hugo, kihajoltam a korláton, ...”
(Biliárd 45. o.)

V: kihajol (vmin)

Dir

N(loc.): korlát

Ragon: -on (vonzat)

Szubsztitúció lehetősége: **Mivel igevonzatról van szó, kizárt.**

1.5. A (jelentésben) dimenzió nélküli főnevekkel alkotott helyhatározók

(43.a) „... wohlgesittete Bekannte trafen sich auf einem Empfang.”
(Der get. H. S. 100)

V: sich treffen

- Dir

N(loc.): Empfang

-dimenzió

Präp.: auf

Szubsztitúció lehetősége: kizárt. (V.ö.: *Bekannte trafen sich *an einem Empfang, in einem Empfang.*)

A - dimenzió főnevekkel alkotott helyhatározókban a prepozícióhasználat szinte idiomatikus. V.ö. még: auf der Konferenz, in der Sitzung, auf der Messe, in der Wirtschaft stb.

(43.b) „... jól nevelt ismerősök összehatalákoznak egy fogadáson.”

(Kettészelt 10l. o.)

V: összetalálkozik

- Dir

N(loc.): fogadás

-dimenzió

Rag: -on

Szubsztitúció lehetősége: kizárt. (V.ö.: *Ismerősök találkoznak egy fogadásban.)

(44.a) „Er gab ihr Bücher und nahm sie auf seine Streifzüge in die Umgebung mit.“

(Der get. H. S. 15)

V: mitnehmen

Dir

N(loc.): Streifzug

-dimenzió

Präp.: auf

Szubsztitúció lehetősége: kizárt. (V.ö.: *Er nahm sie *an seine, in seine Streifzüge* mit.)

(44.b) „Ellátta olvasnivalóval, és magával vitte barangolásaira a környező hegyekbe.”

(Kettészelt 13. o.)

V: magával visz

Dir

N(loc.): barangolás

-dimenzió

Rag: -ra

Szubsztitúció lehetősége: kizárt. (V.ö.: *Magával vitte *barangolásaiba* a környező hegyekbe.)

(Hänschen stand in der Mitte.)
V: stehen - Dir
N(loc.): Mitte - dimenzió

Szubsztitúció lehetősége: kizárt. (V.ö.: *H. stand *an der Mitte, auf der Mitte*.)

(Ott látták Hänschent a közép.)
V: lát Dir
N(loc.): közép - dimenzió

Szubsztitúció lehetősége: kizárt. (V.ö.: *Ott látták Hänschent *a középben*.)

1.6. Általános helyhatározók

V: fahren	Dir	
N(loc.) ₁ : Bulgarien		a) 3 dimenzió b) - dimenzió
N(loc.) ₂ : das Schwarze Meer		a) 3 dimenzió b) - dimenzió

Präp.1: nach

Präp.2: an

Szubsztitúció lehetősége: kizárt. Az „általános helyhatározói” használat igen gyakori. Ilyen esetekben a norma csak bizonyos prepozíciókat tolerál.

(46.b) „Manfred aztán jövendő diákjaival elutazott Bulgáriába, a Fekete tenger

mellé, ...”

(Kettészelt 104. o.)

V: elutazik

Dir

N(loc.)₁: Bulgária

a) 3 dimenzió

N(loc.)₂: Fekete tenger

a) 3 dimenzió

b) - dimenzió

Rag: -ba

Névutó: mellé

Szubsztitúció lehetősége: N(loc.)₁ esetében kizárt, N(loc.)₂-nél „a Fekete tengerhez” lehetséges.

Mellé/-hez nem jelentésváltoztató.

(47.a) „Er war Dozent am Lehrerbildungsinstitut.”

(Der get. H. S. 24)

V: (Dozent) sein

- Dir

N(loc.): Lehrerbildungsinstitut a) 3 dimenzió (épület)

b) - dimenzió (oktatási szervezeti

egység)

Präp.: an

Szubsztitúció lehetősége: kizárt.

Transzformáció: lehetséges. (Er war Dozent des Lehrerbildungsinstitutes.)

(47.b) „Docens volt a tanítóképzőben.”

(Kettészelt 22. o.)

V: (docens) volt

- Dir

N(loc.): tanítóképző

a) 3 dimenzió (épület)

b) - dimenzió (oktatási szervezeti
egység)

Rag: -ben

Szubsztitúció lehetősége: kizárt.

Transzformáció: lehetséges. (A tanítóképző docense volt.)

(48.a) „Es war nicht Heuchelei, daß ich in die Kirche ging, ...”

(Billard S. 70)

V: gehen

Dir

N(loc.): Kirche

a) 3 dimenzió (épület)

b) - dimenzió (vallásosság jelképe)

Präp.: in

Szubsztitúció lehetősége: Es war nicht Heuchelei, daß ich zur Kirche ging.

In/zu nem jelentésváltoztató opposíció.

Transzformáció lehetősége: Es war nicht Heuchelei, ich war wirklich religiös.

(48.b) „Nem volt képmutatás, hogy a templomba jártam, ...”

(Biliárd 83. o.)

V: jár (vhova)

Dir

N(loc.): templom

a) 3 dimenzió (épület)

b) - dimenzió (vallásosság jelképe)

Rag: -ba

Szubsztitúció lehetősége: kizárt. A „templomba jár” alak - szemben a „templomba megy” alakkal - lexikalizálódott „általános helyhatározó”.

(49.a) „Ritas Mutter, von ihrem Dorf herbeigerufen ...,”
(Der get. H. S. 10)

(Sie wurde von ihrem Dorf herbeigerufen.)

V: herbeirufen

Dir

N(loc.): Dorf

a) 3 dimenzió

vákuum

b) - dimenzió (települési forma)

Präp.: von

Szubsztitúció lehetősége: A mondat szemantikai viszonyai miatt kizárt.

(49.b) „Felhívták faluról Rita anyját.”

(Kettészelt 8. o.)

V: felhív

Dir

N(loc.): falu

a) 3 dimenzió

vákuum

b) - dimenzió (települési forma)

Szubsztitúció lehetősége: kizárt.

V.ö.: Egyedi helyhatározó: Felhívták *a faluból* Rita anyját.

Általános „ ”: Felhívták *faluról* Rita anyját.

Nemcsak „*ragcseréről*” van tehát szó.

1.7. A prepozíciók ill. a ragok és névutók megoszlása a különböző helymegjelölő funkciók kifejezésében való közreműködés szerint:

(Gyűjtött anyagom figyelembevételével; zárójelbe azt a prepozíciót ill. ragot vagy névutót teszem, amelyek adott funkcióban való előfordulására a tanulmányomban közölt példamondatokban nem, csupán cédulaanyagomban van példa.)

1. Felszíni helyviszonyok

a) Valaminek a felszínén való elhelyezkedés

AUF, IN, AN
-N, -ON, -EN, -ÖN; (-BAN, -BEN); (-NÁL, -NÉL)
(MELLETT)

b) Valaminek a felszínén való mozgás:

AUF, AN, ÜBER
-N, -ON, -EN, -ÖN
KERESZTÜL, (ÁT)

c) Valaminek a felületéről való eltávolodás:

VON, AUS
-RÓL, -RŐL, -BÓL, -BŐL

d) Valaminek a felszínére irányulás:

AUF, AN, IN, UM, (ÜBER)
-RA, -RE; (-HOZ, -HEZ, -HÖZ); (-BA, -BE)

2. Interioritást kifejező viszonyok

a) Valaminek a belsejében való elhelyezkedés

IN, (INNERHALB)
-BAN, -BEN;
(BELÜL)

b) Valaminek a belsejében való mozgás:

DURCH, (IN), (INNERHALB)
(-BAN, -BEN)
KERESZTÜL, (ÁT)

c) Valaminek a belsejéből való eltávolodás:

AUS, (VON)
-BÓL, -BŐL; (-RÓL, -RŐL)

d) Valaminek a belsejébe való irányulás:

IN, AUF
-BA, -BE

3. Exterioritást kifejező viszonyok

a) Valaminek a közelében történő elhelyezkedés:

AN, UM, HINTER, ZWISCHEN, (BEI), (ÜBER), (UNTERHALB),
(UNTER), (NEBEN), (AUßERHALB), (VOR), (GEGENÜBER),
(OBERHALB)
-NÁL, -NÉL; -BAN, -BEN
MÖGÖTT, MELLETT, KÖZÖTT, (ELŐTT), (FÖLÖTT), (ALATT),
(SZEMBEN), (MENTÉN), (ALJÁN)

b) Valaminek a körében történő mozgás:

AN, VOR, IN, (NEBEN), (BEI), (HINTER), (ZWISCHEN), (ÜBER),
(UNTER), (OBERHALB), (UNTERHALB), (AN VORBEI), (AN
VORÜBER), (AN ENTLANG)
-BAN, -BEN, (-NÁL, -NÉL)
ELŐTT, MÖGÖTT, (MELLETT), (MENTÉN), (VÉGIG), (FÖLÖTT),
(ALATT)
(ALJÁN), (KÖZÖTT)

c) Valaminek a közeléből, köréből történő eltávolodás:

VON, (AUS), (VON AUS)
VON -BIS HINTER; (VON -BIS ZU); (VON -BIS AN); (VON -BIS VOR)
-RÓL, -RŐL; (-BÓL, -BŐL); (-TÓL, -TÖL)
-TÓL KEZDVE -IG; (-TÓL -IG)

d) Valaminek a közelébe, körébe irányuló mozgás:

GEGEN, ÜBER, IN, (AN), (NEBEN), (ZWISCHEN), (UNTER), (ZU),
(HINTER)
(VOR), (NACH)
(-RA, -RE); (-HOZ, -HEZ, -HÖZ)
FELÉ, MÖGÉ, (KÖZÉ), (FÖLÉ), (ALÁ), (MELLÉ), (ELÉ)

1.8. Alkalmi megfelelések a helyhatározókban a prepozíciók és magyar ragok és névutók között (Cédulaanyagom alapján)

AUF	-n, -on, -en, -ön; -ban, -ben; -ra, -re; -ba, -be
IN-n, -on, -en, -ön; -ban, -ben; -ba, -be; -ra, -re mögött, mögé	
AN -hoz, -hez, -höz; mellett, mellé; előtt, elé	-n, -on, -en, -ön; -nál, -nél; -ban, -ben; -ra, -re;
ÜBER át, keresztül;	-n, -on, -en, -ön; -ra, -re fölött, fölé
VON	-ról, -ről; -ból, -ből; -tól, -től
AUS	-ról, -ről; -ból, -ből

UM körül, köré	-n, -on, -en, -ön; -ra, -re; -nál, -nél
GEGEN felé	-hoz, -hez, -höz;
DURCH	át, keresztül
HINTER ZWISCHEN	mögött, mögé; mellett között, közé
NEBEN mellett, mellé	-hoz, -hez, -höz; -nál, -nél;
BEI mellett, alatt	-nál, -nél;
UNTER	alatt, alá; között, közé
VOR előtt, elé	-nál, -nél; -hoz, -hez, -höz;
ZU mellé	-hoz, -hez, -höz; -ra, -re
NACH felé	-hoz, -hez, -höz
GEGENÜBER	szemben
OBERHALB	fölött
UNTERHALB	alatt (alján)
INNERHALB	belül
AUßERHALB	kívül
ENTLANG	mentén
BIS ZU	-ig

BIS VOR	-ig
BIS HINTER	-ig
AN VORBEI	mellett, mentén
AN VORÜBER	előtt
UM HERUM	mellett

1.9. Az összehasonlítás alapján levonható következtetések

Tanulmányomban két nyelv, a német és a magyar egy részrendszerének - a lokalitást kifejező nyelvi eszközök rendszerének - egy erősen behatárolt részterületét hasonlítom össze. Az összevetésből két fő kérdésre vonatkozóan kívánok következtetéseket levonni:

- a) A két nyelv - e részterületen való - funkcionálásának kérdésében;
- b) a két nyelv nyelvi eszközei egymásnak való megfelelése kérdésében.

Az első szempontot tekintve megállapítható, hogy lényeges különbségek vannak a morfológia területén, ugyanakkor a hasonlóság, a megegyező vonások dominálnak szintaktikai és szemantikai téren.

1. Morfológiailag a prepozíciók és a ragok ill. névutók nagymértékben eltérnek egymástól. A prepozíciók általában a nomen előtt állnak és grammatikai morféma kapcsolja őket az esetvonzatnak megfelelően a nominális taghoz. A magyar ragok toldalékok, a hangzóilleszkedés szabályai szerint kapcsolódnak a nomenhez, míg a névutók a nomen mögött állva, általában ragtalan, de esetenként ragos főnévvel alkotnak névutós szerkezetet.
2. Mind a németben, mind pedig a magyarban a mondat valamennyi alkotórészének szemantikája együttesen befolyásolja a helyhatározó struktúra megválasztását.
3. Elsősorban az ige jelentése szelektál, azaz tesz lehetővé ill. zár ki bizonyos nomeneket alanyként, illetve a helyhatározó struktúra nominális tagjaként.

4. De szelektál az ige jelentése mind a németben, mind pedig a magyarban a lehetséges nomenekkel alkotott helyhatározók milyensége szempontjából is. „Statikus” igékkel „wo?” ill. „hol?” kérdésre felelő helyhatározó kompatibilis, dinamikus” igékkel a „wo?” ill. „hol?” kérdésre felelő mellett a „woher? wohin?” ill. „honnan? hová?” kérdésre felelő helyhatározó is összeegyeztethető.
5. Mindkét nyelvben a mondat szemantikai viszonyai közvetlenül is befolyásolhatják a helyhatározó jelentését. Teljesen azonos prepozíciós struktúra ill. ragos (névutós) főnév különböző mondatokban eltérő jelentéstartalmat nyerhet.
6. Mind a németben, mind pedig a magyarban a helyhatározó struktúra nominális tagjának szemantikája döntően befolyásolja a prepozíció ill. a rag vagy névutó megválasztását és adott struktúrában betöltött funkcióját.
7. Amennyiben a nomen a valóságban 3 dimenzióban létező (függőleges és vízszintes felületekkel határolt) tárgyat vagy dolgot jelöl, úgy a nomennel kompatibilis prepozíciók illetve ragok és névutók egymáshoz viszonyítva relatív jelentéstartalommal rendelkeznek. A mondatbeli szemantikai kompatibilitás keretei között, a helymegjelölő funkciónak megfelelően, megváltoztathatják a helyhatározó jelentését. E helyhatározóknál tehát a prepozíció megválasztás illetve a raghasználat a kifejezni kívánt helymegjelölő funkcióval korrelációban, bizonyos szabályszerűséget mutat.
8. Azoknál a helyhatározóknál, ahol a nomen által jelölt tárgy vagy dolog térbeli dimenziói nem egyértelműek, a nomennel kompatibilis prepozíciók ill. a ragok és névutók egymáshoz viszonyított jelentésmegváltoztató szerepe csökken. A prepozíció megválasztás ill. a raghasználat kevésbé „szabályszerű”, a norma gyakran „önkéntesen” kizár bizonyos alakokat.
9. A helyhatározók azon csoportjánál, ahol a nomen által jelölt dolog nem rendelkezik térbeli kiterjedéssel, (a térbeli dimenziókra vonatkozó kérdések vele kapcsolatban értelmetlenek) a prepozíciók illetve a ragok és névutók jelentésmegváltoztató szerepe lényegében megszűnik. A prepozíció ill. a raghasználat ezeknél a helyhatározóknál szinte idiomatikus, nem motivált.
10. A helyhatározók egy részénél a nominális tag - mind a németben, mind a magyarban - speciálisan poliszém. Ugyanazon a jelentésváriánszon belül ugyanis jelölhet 3 dimenzióban létező tárgyat, és dimenziókkal nem

rendelkező dolgot. A mondat szemantikai viszonyaitól függően ilyen nomenekkel lehetséges valódi helymegjelölés, de létrejöhet egy új - a lokalitástól eltávolodó - mondatjelentés is. (Általános helyhatározók) A prepozíció illetve a raghasználat itt is idiomatikus, nem motivált.

A nyelvi eszközök egymásnak való megfelelését tekintve a következők állapíthatók meg:

1. Nincs 1:1 megfelelés a magyar és német „statikus” és „dinamikus” igék között. (A nagyszámú megegyezés ellenére sok példa van arra, hogy „statikus” német igenek „dinamikus” megfelelése van és fordítva.)
2. Nem szimmetrikus a viszony - nincs 1:1 megfelelés - az adott helymegjelölő funkció kifejezésében résztvevő prepozíciók illetve magyar megfelelőik között.
3. Nem szimmetrikus a viszony egyenként sem a legtöbb német prepozíció és magyar megfelelői között.
4. Megközelítően szimmetrikus a viszony a helyhatározókban előforduló néhány önálló jelentéssel bíró (genitivusszal álló) prepozíció és magyar megfelelői között.
5. A legtöbb német prepozíció magyar megfelelői között fellelhetünk mind irányuló mozgást mind nyugalmi állapotot jelző nyelvi eszközöket. A német prepozíciók önmagukban nem utalnak erre a körülményre. Ez a körülmény méginkább erősíti a két nyelv elemei közötti aszimmetriát.
6. Sem a németben, sem a magyarban nem lehetséges a térbeli elhelyezkedés és mozgás különböző módozataihoz kizárólagosan hozzárendelni bizonyos prepozíciót vagy prepozíciókat ill. ragot, ragokat vagy névutókat. A prepozíciók ill. a ragok és névutók - kevés kivételtől eltekintve - polifunkcionálisak, a polifunkcionalitás mértéke azonban a nyelven belül és a két nyelv viszonylatában is eltérő.

Az összehasonlításnál használt szimbólumok

V	ige
loc.	helyhatározó
N(loc.)	a helyhatározó nominális tagja
- Dir	hiányzik a valahová irányulás szemantikai jegye
Dir	rendelkezik a valahová irányulás szemantikai jegyével
3 dimenzió	a jelentés olyan tárgyat jelöl, amely a valóságban 3 kiterjedésben létezik
2 dimenzió	a jelentés olyan tárgyat jelöl, amely a valóságban 2 kiterjedésben létezik
1 dimenzió	a jelentés olyan tárgyat jelöl, amely a valóságban 1 kiterjedésben létezik
- dimenzió	a jelentésben nincs dimenzió, a jelentés kapcsán nincsenek a kiterjedésre vonatkozó asszociációink
3? 2? dimenzió	bizonytalanság a dimenziók megállapításánál
- vákuum	a jelentés által jelölt tárgy tömör
vákuum	a jelentés által jelölt tárgy belül üres (üreges)

Az idézett példamondatok forrásainak jegyzéke
(és a tanulmányomban használt rövidítésük):

Heinrich Böll: Billard um halb zehn
Droemersch Verlagsgesellschaft
Th. Knaur Nachf.
München/Zürich 1963, 237 p.
(Rövidítés: Billard)

Christa Wolf: Der geteilte Himmel
Verlag Philipp Reclam jun.
Leipzig 1964, 235 p.
(Rövidítés: Der get. H.)

Heinrich Böll: Biliárd fél tízkor
Fordította: Európa Könyvkiadó
Dorombay Károly Budapest 1964, 243 p.
(Rövidítés: Biliárd)

Christa Wolf: Kettészelt ég
Fordította: Európa Könyvkiadó
Kovács Vera Budapest 1964, 241 p.
(Rövidítés: Kettészelt)

Hegedűs Rita

A szórend első akadémiai nyelvtanunkban

Az elméleti és alkalmazott nyelvészet viszonyát vizsgálva érdekes változásnak lehetünk tanúi. A ma tankönyvírója - legyen szó akár anyanyelvűeknek, akár idegenajkúaknak szóló gyakorlókönyvről vagy nyelvtanról - először az elmélethez nyúl. Azt viszi át a gyakorlatba, azt magyarázza, egész rendszerét arra építi. Elfelejteti, figyelmen kívül hagyja, hogy a történeti fejlődés során ez éppen fordítva történt: korai szerzőink a nyelvi tényekre támaszkodva írták meg gyakorlati vagy tudományos nyelvtanaikat. Hogy ezeknek a nyelvreírásoknak mi volt a célja, mi adta az ösztönzést, néhány korábbi dolgozatomban megkíséreltem bizonyítani ¹.

A tudományos nyelvtanokban az összefoglaló, rendszerező tendencia uralkodik, a gyakorlati nyelvtanokban erősebb a tanító célzat. Természetesen nincs közöttük mindig éles határ - különösen a korai nyelvtanokban, de szembevetendő, hogy a szerző minél inkább törekszik a taníthatóságra, annál nagyobb súlyt fektet a szintaxisra. Ezt az egyes művekben a szintaxis nagyobb terjedelme, alaposabb, sokrétűbb összeállítása, másutt a morfológia részben található, szintaxisra vonatkozó megjegyzések sokasága mutatja.

A szintaxis a korai nyelvtanokban ² két részre - *convenientia* és *rectio* - tagolódott. Ezeket az első szintaxisokat én szófaj-szintaxisnak nevezném, mivel a szerzők bennük elsősorban az egyes szófajok egymáshoz kapcsolódásának lehetőségeit, szabályait vizsgálják. Egyértelműen az analitikus módszert követik, már meglevő nyelvi alakzatokat elemeznek. Ezen egy lépéssel tovább jutnak azok a nyelvtanok, amelyekben a szintaxis *rectio* részében a szerzők valamiféle csoportosítást kísérelnek meg. Itt az a fő szempont, hogy az egyes, jelentés szerint megállapított csoportok sokszor azonos mondatrészt vonzanak. Ez ugyan nem éppen explicit szabály, de véleményem szerint mégiscsak előremutat a gondolatok kifejezésének, a mondatok összeállításának irányába. Ide tartoznak pl. a „Sprachmeister” 1744 utáni, átdolgozott kiadásai s Adámi Mihály nyelvtana is. ³

Egy döntő fontosságú jelenségnek - az igekötő időnként rendhagyó sorrendi viselkedésének - megfigyelése, rögzítése már egyes korai nyelvkönyvekben is megtalálható (Pereszlényi) ⁴. Ennek ismertetésével, néhány példán keresztül történő bemutatásával hosszú időn keresztül megelégedtek a szerzők s a kivételek közé sorolták (Farkas J., Adámi M.) ⁵.

A következő lépés egy újabb, már nem szemantikai csoportosítás: a szerző nem a kivételek között sorolja fel az igekötő és az ige sorrendjének felcserélődését, hanem megállapít bizonyos csoportokat is: pl. kérdések, felszólítás, tagadás (Gyarmathy, Beregszászi) ⁶. Ezt követi a nyomatékos mondat-

rész szerepének felismerése, s ezzel tulajdonképpen megjelenik a kommunikáció mint cél a magyar nyelv tanításában.

A gyakorlati, s ezen belül a külföldiek magyarnyelv oktatását célzó nyelvkönyvek - nyelvtanok tehát a XIX. sz. első felében egyértelműen eljutottak a magyar nyelv szórendi sajátosságainak felismeréséhez, ezen belül az igekötő szerepének tisztázásához. Itt volt az idő tehát, hogy a gyakorlatban kikristályosodott megfigyeléseket elméletbe foglalják, rögzítsék. Ezt a feladatot a Magyar Tudós Társaság vállalta magára, így született az akadémiai **Szókötés**. Rendkívül érdekes, tanulságos, s megkockáztatnám az állítást: követhető az a mód, ahogyan a gyakorlati tapasztalatokat összegezték a kor kiemelkedő szakemberei. A kis, összesen 126 lapos könyv újszerűsége, a maga korában forradalminak nevezhető mondatfelfogása miatt megérdemli, hogy röviden ismertessem keletkezésének körülményeit, történetét. Ezzel egyúttal bepillantást nyerünk az Akadémia működésének első időszakába, a Nyelvtudományi Osztály „boszorkánykonyhájába” a 30-as, 40-es években.

Az Akadémia első nyelvészeti kiadványa „A Magyar Helyesírás és Szóragasztás főbb szabályai. A Magyar Tudós Társaság különös használatára” (Pest, 1932). A vékonyka kötet nem is szándékszik a teljesség látszatát kelteni, nem akar megdönthetetlen, örökérvényű szabályokat hozni. A titoknok, Döbrentei Gábor a bevezetőben maga is hangsúlyozza munkájának átmeneti jellegét, és nyitva hagyja a kaput a módosítások, változtatások előtt. „Minek előtte tökéletesen megvizsgált nagy grammatikát bocsátana ki a’ magyar Tudós Társaság, a’ helyesírásra ’s a’ nyelv paradigmáira nézve kívánt bizonyos főbb szabályok felett megegyezni, [...] Győzzön a’ mi jobb! ez a’ Társaság’ szava, okokkal kíván ő vezetője lenni a’ kivilágulás szerint alakuló köz megegyezésnek, fennhéjázó ’s önkényű vezér nem.”

A „Helyesírás és Szóragasztás” 1843-ig összesen hét kiadást ért meg apróbb-nagyobb változtatásokkal, de a szintaxisra az egyikben sem tért ki. „Időközben el nem kerülhetette az accadémia’ figyelmét, - írja Schedel 1843-ban a Szókötés előszavában (III.,IV:) - hogy a’ szókötés dolgában, noha némelyekre, péld. a’ többesnek használatára, a’ birtokviszonyok számbeli egyeztetésére nézve, stb. nagyobb részt magoktól elsimultak a’ szakadások, még is számos szabálytalan, helytelen, idegenszerű fűzésformák csúsztak be és csúsznak be folyvást nyelvünkbe: miknek eligazítása naponként sürgetőbbé válik, főkép miután majdnem valamennyi nyelvtanárok - nem tudni mire várva - a’ szókötést mellőzik, vagy igen szűk kézzel és töredékesen hintegetik a’ nyelvtani szabályok közé”.

A Szókötés munkálatainak megkezdésére konkrét utalás először 1837-ben történik (Kisgyűlési jegyzőkönyvek 1837. dec. 11. 37. ülés 312. pont MTA Kézirattár K 1392). Eszerint a társaság elhatározza a „Helyesírás és

Szóragsztás” 3. kiadását, mely a 2. kiadás pontos mása lesz, s ezen kívül „e pont a’ 4dik kiadás iránt jóelőre teendő intézkedhetés végett a’ nagygyűlés elébe terjesztetni határoztatott; időnyerés végett pedig addig is a’ tagok észrevételeiket a’ munkálatra, annak netalántáni bővebb kidolgozásáról, a’ szókötésről stb. május végéig a’ titoknoki hivatalhoz beküldjék.” 1838. szept. 3-án az előző határozat így módosul: „... Az ülés helybenhagyván a’ kisgyűlés ebéli gondoskodását, a’ beküldés’ határidejét, körlevél által 1839-iki május végéig kiterjeszteni határozza, megbizván egyuttal a’ jövő nagy gyűlés elejébe terjesztésére (IX. nagy gyűlés 1838. 4. ülés sept. 3. MTA Kézirattár Naggyűlési jegyzőkönyvek K 1354).

Schedel a Szókötés előszavában (IV.1.) a jegyzőkönyv adatait részletezi. „A IX. nagy gyűlés t.i. megbízza a’ nyelvtudományi osztályt az előmunkálatok’ megtételével: mikben Vörösmarty Mihály, Fábián Gábor, Czuczor Gergely és Nagy János rendes tagok az egyes részek megkészítésével eljárván, mindenik dolgozása társával közöltetett, kik minden illetén egyes munkálathoz észrevételeiket adván [...]”.

A munkálatok - ahogyan az a következő jegyzőkönyvi pont szigorú hangjából megítélhető - nem haladtak kellő ütemben: „nm. elnök gróf a’ mult nagygyűlés IX. pontja következtében, jelentvén, miképen a’ társaság által kibocsátott nyelvszabályokhoz mellékelteni rendelt rövid szintaxissal még eddig el nem készülhetett az osztály, kötelességül tétetik a’ nyelvtudományi osztálynak, alkalmas levelező tagoknak is magokhoz választásával, hogy a’ kisgyűlés ’s onnan jövő nagygyűlés elébe terjeszthessék; [...] (X. nagygyűlés 1839. 8. ülés nov. 25. LXXXIII. pont MTA Kézirattár Naggyűlési jegyzőkönyvek K 1354).

A Szókötés ettől kezdve rendben készült: a jegyzőkönyvi beírások még apróságokról is árulkodnak: pl. Fábián Gábor szept. 6-án még nem küldte el „a’ szókötést tárgyazó munkarészét”; Czuczor, Jászay, Nagy és Vörösmarty „nov. 24-e után még egy hétig együtt akarván maradni” erre az időre is napidíjat kérnek, ellenkező esetben a munkálatokat nem tudják befejezni; s mindezek mellett pontosan értesülünk az egyes munkarészek lezárásának időpontjairól is (XIII. nagygyűlés 1842. u. ülés nov. 24. MTA Kézirattár Naggyűlési jegyzőkönyvek K 1357).

Hogy Nagy János a Szókötés munkálataiban, s különösen a Szórend kidolgozásában jelentős részt vállalt, arról az 1842. ápr. 25-i kisgyűlés jegyzőkönyvének 172. pontja vall: „ugyanaz ugyanattól [a titoknok Nagy Jánostól] bemutatja a magyar helyesírás és szóragsztás számára a’ Szókötést, és pedig nemcsak a’ szóegyeztetés’ reábízott részét, hanem az osztályi tagok által már elkészített szóvonzatot, és a szórendet is újra átvizsgálva és rendbehozva.

Az ülés a’ tisztelt tag szorgalmát és készségét örömmel tapasztalta, s határozta: hogy e munkálat már most az osztály valamennyi tagjaival egyenként közöltessék a’ végre, hogy kiki minél több idő alatt megtehesse reá vég-

észrevételeit, mi megtörténvén, a' nagygyűlés előtt tartandó osztálygyűlés az egészet közösen megvitassa, így elkészülve terjessze a nagygyűlés' elébe." (MTA Kézirattár Kisgyűlési jegyzőkönyvek K 1394).

A kis terjedelmű, de nagy horderejű mű elkészült: erről az 1843. júl. 24-i kisgyűlés tudósít: „A' titoknok bemutatta a kis gyűlésileg tett módosítások szerint kiigazított szókötési munkálatot, 's elolvasta az annak elébe füzendő titoknoki előbeszédet. Melly is egy pár apró módosítással teljesen helybenhagyatott 's az egész munkálatnak azonnali sajtó alá adatása elrendeltetett" (32. ülés 156. pont MTA Kézirattár K 1394).

A kinyomtatást közben anyagi nehézségek is hátráltatták: „A' titoknok előadta miképen az igazgatóság által 1842-diki nov. 24. tartott ülésben 3000 példányban előlegesen nyomtatni rendelt, az igazgató választmány által dec. 12-kén szinte sajtó alá avatni rendelt „Szókötést" a' budai nyomtató műhely csak azon feltétel alatt akarta munkába véteni, miszerint az elkészülte után azonnal ki is fizetessék" (MTA Kézirattár Kisgyűlési jegyzőkönyvek 1843. 33. ülés július 21. 172. pont K 1394).

A nyomdában lévő munkán közben még változtattak is: „Vörösmarty Mihály rtag a nyelvtudományi osztály nevében a' Szókötésben előforduló műszók sorában található, de mint előadó emlékezik annak kis ülésben történt vizsgáztatása alkalmával mással felcserélt „igekötő" szót, mint a' tárgynak legjobban megfelelő megtartani 's a' szókötési munka szövegében is, ha ezt a' nyomtatás éléhaladta nem gátolná, vissza állítani kívánja" (MTA Kézirattár Kisgyűlési jegyzőkönyvek 1843. 4. ülés sept. 25-d 216. pont).

A nehezen várt mű végülis eljutott a közönséghez. Erről a Magyar Académiai Értesítő 1843. decemberi számában olvashatunk, amely a dec. 11-i kisgyűlésről tudósít: „Fáy András tisz. tag helyette elnöklete alatt - A könyvtár számára a titoknok előterjeszté a lefolyt szünnapok alatt készült accadémiai kiadásokat

1. Tudománytár X.XI. füzet
2. Magyar helyesírás és szóragasztás főbb szabályai
3. Magyar szókötés főbb szabályai. A. m. tud. társaság külön használatára"

Az 1843-as Szókötés történetével nem függ szorosan össze, de a tárgyhoz tartozik az 1840. szept. 2-án meghirdetett pályázat: „Fejtessenek ki a magyar szókötés szabályai, név szerint:

- 1.) Adassanak elő a' beszédrészek' ebbéli sajátosságai:
- 2.) A' szórend szabályai, vagy is: mi sorban kell az egyes mondatok szavainak állni, 's e sorozat szerint mellyik bir nyomosító erővel, s mellyik nyer nyomosságot:
- 3.) A szóviszony szabályai, vagy milly vonzattal vannak az egyes mondat szavai egymásra, 's e vonzat szerint milly ragozási változásokat szenvednek.

A szabályok mindenütt példákkal világosíttassanak.

Melly két rendbeli jutalomkérdés ekképp kitűzetvén, a' pályamunkák' beküldési határnapjául 1842. martius 19-d. állapítatott meg". (MTA Kézirat-tár Naggyűlési jegyzőkönyvek K 1357 1840. 6. ülés sept. 2. XIII.)

A Szókötés előszavában erről Schedel is említést tesz: „Ohajtotta ezen kívül az accademia az osztályán és kebelén kívüli nyelvismerők és buvárok figyelmét is a' szókötés' kérdésére függeszteni, 's c végre 1840-ben jutalom kitűzésével kívánta az elméket e tárgynak minden oldalú nyomozására buzdítani. E pályázat mibenléte a' múlt évi köz gyűlés alkalmával kihirdettetett: a' helyeslést nyert munkák pedig, mihelyt azt az academia pénzereje engedendi, közzé léznek téve" (V.)

A pályázat további sorsáról ismét a naggyűlési jegyzőkönyvekhez kell fordulnunk: „Olvastatott a f. év kis gyűlések jegyzőkönyvének 294-k pontja, melly a' nyelvtudományi pályamunkák' ügyét terjeszti elő, 's melly szerint a' 100 aranyjutalom a IV-k számu illy jeligéjű munkának határoztatott adatni: Der Stil ist der Mensch selbst: ... Ezek után az illető jeligés levelek felbontatván, az első rangunak szerzőjéül Szilágyi István nagyszalontai tanító találattott" (MTA Kézirat-tár Naggyűlési jegyzőkönyvek K 1357 XIII. naggyűlés 1842. első ülés nov. 21-d. III. pont)

Ez a pályázat 1846-ban Pesten meg is jelent, s megállapítható, hogy Szilágyi nem ismerhette az 1843. decemberében megjelent Szókötést.

Miután a Szókötés munkálatainak menetét megismertük, ideje, hogy szorosán vett tárgyunk, a szórend felé forduljunk. A tagok - mint azt a korábban idézett jegyzőkönyvek bizonyítják - az elkészült dolgozatokat egymás között kicserélték, egymás munkáit megjegyzéseikkel, észrevételeikkel látták el. A Szórend c. fejezetet a kéziratok tanúsága szerint Nagy János és Vörösmarty készítették - hogy rajtuk kívül még valaki foglalkozott volna ezzel a résszel, annak nem találtam nyomát. Nagy János „Szórend”-jének első fogalmazványához Czuczor fűzött néhány jelentéktelen megjegyzést: az egyes szabályok „megvilágosítására” kért példákat. Hogy időben Vörösmarty vagy Nagy János munkája készült-e el előbb, erre csak közvetett utalásaink vannak. A Kisgyűlések jegyzőkönyve 1842. ápr. 25-i bejegyzése szerint „Nagy János bemutatja ... az osztályi tagok által már elkészített szövezetot, és szórendet is újra átvizsgálva és rendbehozva”. A bejegyzés nem tisztázza, hogy hány szórendi dolgozat érkezett be és kitől; sőt: a szövegben a „szövezetot” szó után kitett vessző arra is következtetni enged, hogy a szórend esetleg a saját munkája, amelyet újra átvizsgált és rendbehozott. Tény, hogy az 1842. ápr. 25-re (tehát a kisgyűlés napjára) datált kézirat, melynek egy példánya Nagy János saját keze írásával, két példánya pedig másolatban maradt fenn - ezek közül egyiken található a Czuczor-féle megjegyzés - még nem a végleges, nyomtatásban

megjelent Szórendet tartalmazza. Nem valószínű, hogy Vörösmarty dolgozatát 1842. ápr. 25. előtt elkészítette és beadta volna, hiszen akkor ennek a Nagy János által összegzett példányban nyoma lenne. (MTA Kézirattár RAL Szókötési munkálatok 1/1842/!)

Mielőtt a végleges Szórend szerzőjét megkísérelném azonosítani, ismerjük meg magát a művet s benne különösképpen a szórendről szóló fejezetet! Nem lehet kellően hangsúlyozni, hogy a Szókötés szakít a szintaxis hagyományos felosztásával. Az első § így hangzik: „A ' szókötés ' fogalma és felosztása. A szókötés az egyes szókat értelmes mondatokká, ezeket beszéddé fűzni tanítja. A szókötésnek három része, ugymint:

- I. *Szóegyeztetés*, mi a' beszéd részeinek személyben, számban és ragban összeillesztését;
- II. *Szóvonzat*, mi a' beszéd részeinek viszonybeli összeköttetését;
- III. *Szórend*, mi a' beszéd részeinek elhelyezését tárgyalja” (7).

A III. fejezet minjárt három olyan megállapítással kezdődik, mely a szórend újfajta megközelítését tükrözi:

„20.§ A szórend általános szabályai:

- 1.) A határos módu ige a' mondat sarkalatja
- 2.) A mondatban az ige bír legnagyobb s legáltalánosabb nyomosító erővel
- 3.) Nyomosító erővel bírnak még az *is* kötőszó, 's a' tagadó és tiltó *nem*, *ne*; *sem*, *se*; *sem* nem; *se ne* szók.”

A „Különös szabályok” (21.§) közül fontossági sorrendben az ige következik. A könyvben leírtakat sem tömörebben, sem szemléletesebben nem lehet összefoglalni, álljon itt az idézet:

„1.) Azon mondatokra nézve, hol az igén kívül semmi nyomosító szó, sem igekötő nioncsen, következő szabályok állanak: Midőn a' fő súly az igén van, ez rendesen legelől tétetik, 's akkor az utána jövő kap némi nyomosságot, pl: *V i s z e n b u z á t P é t e r a' vásárra?*

2.) Minden egyéb esetekben legnyomosabb azon szó, melly közvetlen az ige előtt áll. Ugy látszik, hogy az ige nyomosító ereje némileg még a' többi előtte álló szóra is elterjed, de ezen nyomosság a' távolság szerint mindinkább kisebbedik. Az illy nyomosított szó ellentét által még jobban kiemeltethetik, pl.

P é t e r viszen *b u z á t* a' vásárra. (nem Pál)

B u z á t viszen Péter a' vásárra. (nem zabot)

3.) Minden egyéb szó szabadon sorakoztathatik.

4.) Midőn igen nintsen a mondatban, azt oda kell képzelni, vagy más időbe állítani, 's a' sorozat a' fennebbi szabályok szerint leszen rendezendő, pl.

N a g y (volt) az árviz Budán.

A z á r v i z (volt) nagy Budán.

B u d á n (volt) nagy az árvíz.” (110-111)

A főnévvel kapcsolatban a különböző jelzők sorrendjét, a főnév és a jelzők ill. értelmező viszonyát tárgyalja a szerző.

A magyar mondat szórendjének legkevésbé tisztázott kérdése az igekötő helye. A szerző az igekötőket egyértelműen külön szónak tekinti: így nem mond ellent a szórend elsődleges szabályának („Minden egyéb esetben legnyomosabb azon szó, melly közvetlen az ige előtt áll” - ld. előbb). Ez a felfogás szinte szóról-szóra megegyezik Brassaiéval, aki azt állítja, hogy a központban csak a puszta ige áll és nem az igekötős ige, mert az igekötő épp olyan jelzője az igének, mint bármely más határozó⁷. A fejezet utolsó öt pontja a magyar szórendnek olyan sajátosságaira hívja fel a figyelmet, melyek explicit szabályba foglalhatók: az *is*, *nem*, *ne*, *sem*, *se* mondatbeli helyére. Már az általános szabályok leszögeznek, hogy ezek a szavak mindig nyomatékosak. (110). Az *is* funkciója szerint kétféle: 1) az egyes mondat szavait kötheti, pl. „*Péter is viszen buzát a vásárra; Buzát is viszen Péter a vásárra*” (115); 2) összefűzhet két mondatot is megint csak kétféleképpen: a) „vagy egyes szóknál fogva, akkor ezek után áll: *Képedet is látom, szavadat is hallok*; b) vagy a’ mondatot egészen véve köti össze más mondattal és ekkor az ige után sorakoztatik, melly a’ mondat sarkalattja, ’s mellyet az okból nyomatítani kell, pl. *Nem bánom, ha mindenemet kockáztatom is*” (115-116)

A tagadó- és tiltószók tárgyalásánál a könyv pontosan meghatározza a *nem*, *ne*; *se* helyét: „A’ *nem*, *ne* szók közvetlen azon szó előtt állnak, melyet tagadni vagy tiltani akarunk, és pedig ha az illy szónak jelzője van, a *nem*, *ne* szócskák a jelzőt is megelőzik, ’s a’ jelzős vagy jelzőtlen szó, közvetlen az ige elé jő, pl: *Nem Péter v i s z e n buzát a’ vásárra, (hanem Pál)*.

Midőn az ígét magát akarjuk tagadni vagy tiltani, a’ *nem*, *ne* közvetlen az ígét előzi meg, pl:

Péter nem viszen buzát a’ vásárra (viszen? nem viszen?)” (117).

Helytelenül magyarázza azonban a *sem lát, sem hall* példamondatot: „Midőn az ígét akarjuk tagadni vagy tiltani, a’ *sem*, *se* is közvetlen az ígét előzi meg.”(118) Ennek a mondatnak a helyes elemzése a kettős tagadás (a kötet nem használja ezt a terminust) magyarázatánál következik: „a) Azon szó eleibe, mellyet tagadni vagy tiltani akarunk, a *sem* vagy *se* tétetik, közvetlenül az ige eleibe pedig a *nem*, *ne*. A természetes rend ez: 1/ *sem*, *se* 2/ a tagadott vagy tiltott szó, 3/ *nem*, *ne* 4/ ige; a többi szók elől vagy utol állhatnak, pl: *S e m b u z á t n e m v i s z e n Péter a’ vásárra, sem zabot*. b) Ha az ígét akarjuk tagadni vagy tiltani, a *sem nem*, vagy *se ne* közvetlenül az ige eleibe jő, pl. *S e m n e m v i s z e n Péter buzát a’ vásárra, s e m n e m h o z*. c) Közép ígék előtt a *nem* és *ne* ki is hagyathatik, pl: *sem s i e t , sem ké s i k haragja istennek* (Zrinyi)”.

A két utolsó pont az eddig felsorolt nyomatékos szavak együttes használatát igyekszik szabályba foglalni - tehát „1) Az *is* kötőszó és tagadók együtt: 2) Igekötő, kötőszó és tagadók együtt”. Mindkét esetben az irányadó szempont az, hogy az említett elemek szervesen összetartoznak-e vagy egymástól függetlenek. Itt a példamondatok a következők:

1/a P é t e r i s n e m v i s z e n b u z á t a ’ v á s á r r a

b/ N e m i s P é t e r v i s z e n b u z á t a ’ v á s á r r a (122)

2/a A ’ b u z á t i s n e m P é t e r v i s z i e l a ’ v á s á r r a mit rövidítve így is lehet mondani: A ’ b u z á t s e m P é t e r v i s z i e l a ’ v á s á r r a.

b/ N e m i s v i s z i e l P é t e r a ’ b u z á t a ’ v á s á r r a”

azaz: az 1/a, 2/a esetben más-más mondatrészre vonatkozott az *is* „kötőszó” és a tagadószó: az 1/b, 2/b esetben a *nem* és az *is* szorosan összetartoznak, „t.i. a’ tagadó vagy tiltó szónak az *is* által súlyt akarunk adni” (122).

A Szórend c. fejezet összefoglalásaként megállapíthatjuk, hogy

a) a szerzők már 1843-ban felfigyeltek az ige mondatformáló erejére, kiemelték az ige elsőrendű fontosságát; felismerték, hogy

b) a mondatban az ige előtti hely kitüntetett, az ide kerülő szó nyomatékos lesz;

c) ha az igét különösen nyomósítani akarjuk, ez kerül a mondat élére, azaz az ige előtti helyet tulajdonképpen maga az ige tölti ki;

d) nem veszik számításba a nominális mondatot, hiszen „Midőn ige nincsen a mondatban, azt oda kell képzelni vagy más időbe állítani ...”(111);

e) az igekötő és az ige két különálló szó, „ ’s közvetlen az ige előtt és azzal összekapcsolva csak akkor állnak, midőn a súly rajtok fekszik; elmozdítatnak pedig, mielőtt az ige által más szót akarunk nyomósítani” (115);

f) vannak olyan szavak, melyek nyomósító erővel bírnak még: *is, nem, ne, sem, se*.

A Szórend c. fejezet szerzőségét vizsgálva - mint már előbb utaltam rá - megállapíthatjuk, hogy időben Nagy János munkája volt az első. A szerző kéziratában megtalálható a hagyományos grammatikák szintaxisának idevágó része, azaz a 19.§-ban felsorolja a névelők, névutók, igekötők, indulatszók elhelyezéseinek leggyakoribb eseteit anélkül, hogy a kritikus helyeken szabályt adna. Gyakoriak a „többnyire, sok mindenütt, közönségesen”-szerű meghatározások. A felsorolások és példák között egyetlen figyelemreméltó mondatot találunk: „Az ige minden mondásban főtekintettel bír, és ott foglal helyet, hová a’ beszéd’ sulya kívánja, mert a’ többi szónak nyomadéka tőle függ.” Annál érdekesebb a következő rész: „A nyomadék szónak helyezése”.

Ebben megtalálható a végleges Szórendnek tulajdonképpen minden fontos gondolata.

„Ama szó, mely körül a’ beszéd mint sarkalat körül forog, *nyomadékszonak* nevezetik. És pedig:

a) Legnyomosabb minden mondatban azon szó, mely a’ határos módu igét megelőzi, úgy hogy a’ többinek jelentősége ettől elül vagy hátul rendezett távolsága szerint enyészik el.

b) Ha az igekötők: *meg, föl, le* stb egybekapcsolvák, ezeken vagyon az értelem sulya; pl: *Péter megfogta a’ tolvajt, Pál kitanulta a’ törvényt*. Ha tehát a nyomadékot az igekötőtől elvonva más szóra akarjuk ruházni, ezt tesszük az ige elé, az igekötőt pedig az igétől elválva utánahelyezzük, pl: *Péter fogta meg a tolvajt* (nem más).

c) Kapcsoló erejénél fogva nyomosító erővel bír az *is* kötőke; pl: *embert is látok* (de más is) - Az *is* már természeténél fogva a’ mondasban legelül nem állhat, hanem azon szó után, melyet csatolva nyomosít, maga pedig az igétől, vagy állítmánytól veszi nyomadékát; pl: *a’ kertet is láttam, az ember is halandó* stb.

Az *is* nyomadéka az egész mondatra is kiterjedhet, de ilyenkor az ige után foglal helyet; pl: *nem bánom, ha mindenemet elvesztem is.*”

Igekötős igéknél az *is*-t mindig az igekötő és az ige közé utasítja, e tekintetben más esetekkel egyáltalán nem foglalkozik.

A tagadó- és tiltószók elhelyezésénél csak azt tartja fontosnak, hogy mindegyik - *sem, se, nem, ne* - az ige előtt foglal helyet, a hangsúly kérdését nem vizsgálja (MTA Kézirattár RAL 1/1842 3 /a/).

Nagy János dolgozatát áttekintve leszögezhetjük, hogy a szerző felismerte a magyar mondat szórendjében az ige és a hangsúlyos (nyomatékos) mondatrész döntő fontosságát. Ebből a szempontból vizsgálta az igekötők szerepét, s ebben a kérdésben ma is helytálló következtetésekre jutott. Felismerte, hogy az *is* nyomosító erővel bír. Ezzel szemben pusztán formálisan osztályozta a tagadó- és tiltószókat, ezek szórendi kérdéseivel is csak felületesen, példák felsorolásának erejéig foglalkozott.

Nem tartozik ugyan szorosan a szórend kérdéséhez, de Nagy János dolgozatában találunk egy rövid fejezetet „A mondatok egymásközi viszonzyszerinti összekötése”-ről. Ez a rész a Szókötésből kimaradt, pedig az összetett mondatokat a MID tanításának szempontjából egyetlen járható úton; tehát nem alá- és mellérendelés szerint osztályozza, hanem a közlés célja szerint. Így a következő összetett mondatokat különbözteti meg: igenlő és tagadó, részletező, kizáró, okadó, időviszonyt közlő, föltételes, magyarázó, helybenhagyó, hasonlító és ellentétes mondatok.

Vörösmarty dolgozatát két példányban találtam meg, mindkettő másolat (RAL 1/1842 1 sz. 4sz.). Az egyiket Czuczor nézte át - a szórend részhez nem fűzött megjegyzést -, a másikat Nagy János. Számunkra természetesen ez a második a legérdekesebb, ahol két szakember vitájának lehetünk a tanúi.

A nyomtatásban megjelent Szórendhez Vörösmartyé áll közelebb, de pontosan nem egyezik meg vele. A példamondatok érdekes módok ugyanazok, mint Nagy Jánosnál - tehát vagy Vörösmarty vette át őket Nagytól, vagy közös forrást használtak, melynek eddig nem találtam semmi nyomát. Itt kell megjegyezni, hogy Nagy sokkal több példát sorol fel, mint ahány akár Vörösmartynál, akár a végleges példányban szerepel.

A fejezet bevezetőjében Vörösmartynál is megtaláljuk a névelő és a főnév; a számnév, a melléknév és a főnév összetartozását hangsúlyozó megjegyzéseket valamint a birtokviszony sorrendiségének kérdését, bár sokkal rövidebben, mint Nagynál. Ezután következik az első szabály, amely az ígét helyezi a mondat középpontjába: „A fősarkalat, melly körül a' mondat értelme forog, a' határos módú ige.

Legnyomósabb azon szó, melly a' határos módú ígét közvetlenül megelőzi, a' többiek jelentősége a' távolság szerint enyészik el ...”

Figyelemre méltó, ahogyan a szerző a kivételes jelenséget magyarázza: „Kivétel: midőn az ige, mellynek legnagyobb nyomosító ereje van, visszaveszi eredeti hatalmát, az előtte állónak megszűnik nyomossága. Így szólhatunk szemrehányólag, gunyolólag, dicsekedőleg, vagy kérdőleg: *Péter visz buzát a' vásárra?! Az illy mondatok szenvedélyes, indulatos természetűek némileg megzavarja az általános rendet, s az ige visszaveszi eredeti nyomosságát.* De még ezen kevésbé rendes mondatok is szabály alá vonhatók: mert az ige illy esetekkor leghelyesebben elül tétetik, 's az első szabály szelleme 's a' fent kimondott elv szerint a legfőbb nyomosság az ígén marad, semmi nyomosítható szó előtte nem állván. A föllebbi mondat tehát kérdőleg legtermészetesebben így fog állani: *Visz Péter buzát a' vásárra?! Tudniillik itt a fő dolog mit megtudni akarunk az: visz-e, nem-e?* Ezen esetben az utánna álló szó nyer az ígétől némi nyomosságot.” - tehát itt is explicit szabály megalkotására törekszik, nem elégszik meg a kivételek felsorolásával.

Az igeekötők vizsgálatánál ugyanarra az eredményre jut, mint Nagy János, azaz: az igeekötők az igenek nem szerves részei; csak akkor állnak az ige előtt, ha nyomosítást kapnak. Vörösmartynak egy, az igeekötőkkel kapcsolatos megállapításával Nagy nem értett egyet. Vörösmarty véleménye így hangzik: „Midőn az ígét előző szón kívül még az igeekötőnek is akarunk némi nyomosságot adni, az nem hátra hanem az ige által nyomosított szó elé tétetik: *El Péter viszi a' buzát a' vásárra* (de nem ő hozza vissza)”. Nagy így cáfol: „Ezen állítás nem való, mert ha ez állana, akkor helyesek volnának a kö-

vetkezők is: *el András metszette a' nyakát, be Jakab ütötte az ablakot, le Péter dobta az ablakból a' pénzt, ki János szabadította a' tömlőcből Pétert* stb. holott ennyire szórakozva még is a' magyar beszélni nem szokott". Hogy hogyan sikerült Vörösmartynak szerzőtársát meggyőznie, arról a feljegyzések nem árulkodnak, de a kötetbe végülis ez a szabály került: „Ha azonban az igekötőn némi súlyt akarunk hagyni, az nem az ige után, hanem az ige és a' nyomosított szó eleibe lesznek sorozandó, pl: *El Péter viszi a' buzát* (vissza Pál hozza).”

Az *is* tárgyalásánál a bevezető mondat szóról-szóra megegyezik Nagy Jánoséval: „Kapcsoló erejénél fogva nyomosító erővel bír az *is* kötszó.”

Az igekötő és az *is* sorrendjét tárgyalva Nagy nem tudott kielégítő magyarázatot adni, s ezen a ponton Vörösmarty magyarázata sem helytálló. „Midőn az *is*-t megelőző szón kívül (ide értve az igekötőket is) magának az *is*-nek is nyomosítást akarunk adni, akkor ennek közvetlen az ige előtt van a helye: *embert is látok, meg is adom, a' mivel tartozom.*” - du ugyanakkor már előbb leszögezte, hogy az *is* mindig „nyomosító erővel bír”.

Vörösmarty a nyomatékos *is* és a nyomatékos ige között éles különbséget tesz: „... az ige legfőbb lévén a' mondatban, akármely helyen vissza veheti súlyát, melly esetben azt egyéb szavakról elvonja; az *is* ellenben függő lévén más szavaktól azokat nyomosíthatja, de már az *is*-t csak az ige súlyozhatja meg.”

A végleges műből ez az aprólékos magyarázat kimaradt, s valószínűleg a közös munka eredményeképpen „A' szórend' általános szabályai” (20.§, 110.) közé 3. pontként bekerültek a „nyomosító erővel bíró szavak, az *is*, valamint a tiltó- és tagadósók.

A tagadósók szórendi helyének tárgyalásánál Vörösmarty is csupán formális, példák alapján megállapított sorrendet állít fel, szabályt nem ad. A végleges megoldást - hogy erre ki jött rá, azt nem tudjuk kideríteni - az a felismerés adta, hogy a tagadott mondatrész mindig hangsúlyos (nyomatékos) helyzetben van. Ez a kötetben már így is szerepel (110).

Az 1843-as Szókötet keletkezését, a kéziratokat ismerve megállapíthatjuk, hogy a Szórend Nagy János és Vörösmarty Mihály munkája. Az első fogalmazványt Nagy János készítette, feltételezhető, hogy Vörösmarty dolgozata ennek ismeretében született. Nagy is, Vörösmarty is a mondat legfontosabb részének az igét tartják. A szórendet szabályokba foglalják: a szavak sorrendje attól függ, hogy mit akarunk nyomosítani. Az igekötőt mindketten elválasztják az igétől. A tagadó- és tiltósók, valamint az *is* különleges szerepét felismerik, bár egyértelműen csak a végleges, közös kidolgozásban fogalmazzák meg.

Nagy János dolgozata kezdetlegesebb, közelebb áll a szintaxisokhoz. Nem sikerült mindenütt szabatos, pontos szabályokat adnia; ilyenkor megelégszik a példák felsorolásával.

Vörösmarty kéziratában pontosabban, lényegretörőbben fogalmaz: ez a rövidségre és érthetőségre való törekvés a végleges Szórenden is tükröződik.

A korabeli nyelvészet ismeretében felmerülhet a kérdés: miért éppen Vörösmarty és Nagy János jutottak ennyire előre a szórendi kutatásokban? A választ életrajzuk és saját személyes megjegyzéseik adják.

Nagy János 1832 előtt a szombathelyi papi szemináriumban tanult, s már diákkorában foglalkozott a keleti nyelvek tanulmányozásával. „1831-ben a nem magyar ajkú növendék-társainak a magyar nyelv tanítójául kéretett fel s a növendék papság magyar iskolájának elnökévé választatott; munkálatai első évi folyama az ő vezérlete alatt készült” „A pesti Nevendék papság Magyar Iskolájának munkálatai” kötetében a szeminárium tanulói vallásos tárgyú műveket ültettek át magyar nyelvre, ezzel egyrészt az olvasók hitbéli ismereteit, vallásos érzületét kívánták elmélyíteni, másrészt a magyar nyelvet igyekeztek mind szélesebb körben elterjeszteni. Nagy János „az egyházi Tudományoknak negyedik évi hallgatója” volt az első kötet megjelenésekor, amelyet „elhunyt Rudnay Sándor Kárdinálisnak” ajánlottak a következő szavakkal: „A’ legforróbb fiui szeretet ... ellenállhatatlanul ösztönöz bennünket arra, hogy édes Anya nyelvünk művelésében szíves fáradozásunk zsenyéjét háládatosságszent érzésétől lelkesülve Neked szenteljük.”

Az 1833-ban megindult sorozat évente újabb kötetekkel gyarapodott. Hogy a szeminaristáknak a magyar nyelv terjesztésében kifejtett buzgalma a későbbiekben sem lankadt, azt Nádasdi Ferenc váci püspöknek az 1836-os 3. kötet bevezetőjében leírt gondolatai bizonyítják: „Midőn tehát ily becses irományokat, s azoknak szellemében alkotott egyházi Munkálatokat fejledező Honni Nyelvünkön közösiíteni czélul magatoknak kitűztétek, s e szent végből a Pesti Nevendék Papság Magyar Iskolájában nemes szízzel egyesültetek, nézeteiteket a haza javára, és az Isten dicsőségére öszvesítettétek. Ám kiki lássa, hogy a’ Magyar Papság már bimbaiban is Honni nyelvét szereti, s a Nemzetiségi szempontokat maga elül soha el nem veszti! Ám kiki lássa, hogy a Magyar Papság már bimbaiban is megadja a’ Hazának a’ mi a’ Hazáé, az Istennek a’ mi az Istené!

Nagy János - mint látjuk - irodalmi s nyelvészeti munkásságát fordítással és idegen ajkúak magyar oktatásával kezdte. Biztosra vehetjük, hogy a magyar szórend kérdéseinek a MID szempontjából történő megközelítése eredményezte máig is helytálló megfigyeléseit, megállapításait.

Vörösmarty 1832-ben adta ki „Kurzgefasste ungrische Sprachlehre für Deutsche” c. nyelvkönyvét, tehát a Szókötés megjelenésekor már több, mint

tizenegy éve munkálkodott ezen a területen. A MID szemlélete nyelvészeti működése során élénken élt benne, ezt az *is* kötőszó tárgyalásánál tett megjegyzése expressis verbis mutatja: „Ezen pont az, mellynél idegen leg hamarabb eltéved, sőt őt gyakran az idegen munkák olvasásába igen elmerült, vagy rossz vidékü magyarok is hibáznak, miért is méltó lesz a dolgokat példákkal felvilágosítani.”

Nyelvtanokkal ill. tankönyvírással Vörösmarty továbbra is foglalkozott. Az 1842. márc. 27-én kelt királyi rendelet értelmében a teológiai és jogi tárgyak kivételével a magyar lett az iskolákban az előadás nyelve; majd három évi próbaidő után a helytartótanács 1844. júl 24-én és nov. 5-én meghagyta az egyetem tanácsának és a tankerületek főigazgatóinak, hogy adjanak véleményt arról, hogyan válik be a magyar nyelv az oktatásban.⁹ A visszaérkezett jelentések egybehangzó véleménye szerint a reform teljes sikeréhez csak a tankönyvek hiányoztak. Ennek ügyében a nádor az Akadémiához fordult; az Akadémia 1845. máj. 5-én kiadta az ügyet egy bizottságnak, melynek tagjai: Czuczor, Fogarasi, Schedel szilassy János és Vörösmarty. A bizottság a tankönyvhiány mielőbbi pótlására több megoldást is felvetett: már elkészült tankönyveket átvizsgálva ezekből akartak tanításra alkalmasakat kiválasztani; gyakorló tanítók részére versenyt kívántak kiírni középiskolai nyelvtanok készítésére - végülis a Helytartótanács júl. 16-i ülésén a következőképp döntött: „mivel a' társaság nyelvtana a' nyelvtudomány forrásainak felhasználásával még ez évben elkészül, a' legjobb munkákat azok készíthetik, kik ezen a művön dolgoztak; azért felkérlek a' nádot, szólítsa fel az Akadémiát, készíttessen illő jutalom mellett a' nyelvészetben, szólásban és a' költészetben, de az iskolai rendszerben is jártas tagokkal a' három gimnasiunmi osztály használatára három részre oszlott teljes magyar nyelvtant, az ékes szólás osztályai számára pedig a' magyar ékes szólás és költészet szabályait tartalmazó tankönyvet”¹⁰

Czuczor és Vörösmarty Elemi nyelvtanából¹¹ a harmadik kötet, amely a szórenddel foglalkozik még 1846-ban megjelent, míg a két első csak 1851-ben. A III. osztály számára készült Szókötés „Szórend” c. részéről gondos összevetés után megállapíthatjuk, hogy az 1843-as Szókötés alapján készült. Meghatározásaiban, szabályaiban sehol sem mond ennek ellent, csak több ponton kiegészíti. Ezek közül a legfontosabbak:

- a) foglalkozik a főnévi igenév és igekötője szórendi helyzetével állítás és tagadás esetén;
- b) Explicit szabályokba foglalva határozza meg, hogy mikor marad az igekötő és az ige együtt

[amennyiben a régies helyesírástól és szóhasználatától eltekintünk, akár egy mai tankönyvben is megállnának ezek a szabályok a helyüket];

„1)Midőn határos módu s határozott alaku ige legelől áll a mondatban, p.o. *Elviszi Péter a buzát a' vásárra.*

2) Midőn az ige, (mint vonzó) előtt olly tárgyesetragos név (mint vonzott) áll, melynek jelzője: *minden, mindenik, mindegyik, valamennyi*, p.o. *minden búzát elvisz*. (Hasonló szabály áll, midőn a határozott alaku igét közvetlenül *mindig, mindenkor* szók előzik meg, p.o. *Mindig elviszi Péter a' búzát a vásárra*.

3) Midőn a' határos alaku igét, mint vonzót, közvetlenül a' tárgyesetragos név, mint vonzott *is, meg, pedig, ugyan* kötszók által kapcsoltatva előzi meg, elválhatatlan az igekötő, p.o. *A' búzát is elviszi Péter a' vásárra*.

1. Jegyzet a) Midőn a' mondott szók nem közvetlenül előzik meg az igét, az igekötő hátra tételük p.o. *Minden búzáját a' vásárra viszi el Péter. A' búzát is Péter viszi el a' vásárra*.

2. jz. A' *mind, mindnyájan, mindig, mindenkor* más igék előtt is hatással vannak az igekötőre, mely rendszeren elválasztatlanul marad az ige előtt p.o. *Mindig megfürdöm, mikor melegem van*. Azonban ez nem biztos szabály minden mondatokra nézve, mert úgy is szólhatunk: *mindig kerül ki annyi a' mennyi kell. Az okos házi gazda mindig fogad annyi lakót, mennyi házába fér*. [...]

4) Midőn az ige által különösen az igekötőt akarjuk kiemelni, megmarad az ige előtt, p.o. *a' házat m e g veszi-e?* (meg-c? nem-c?) Mi egészen más mint ha a' *házat* akarván kiemelni, így szólunk: *a' h á z a t veszi-e meg?*" (107-108).

Hasonló részletességgel sorra veszi azokat az eseteket, amikor az igekötő és az ige elválik:

- 1) Ha az ige előtt tagadott szó van (de nem hagyja említés nélkül azt az esetet sem, amikor a tagadás az igekötőre vonatkozik);
- 2) Ha az ige előtt *csak, csupán*-nal módosított tárgyragos névszó áll;
- 3) Ha a mondatban egy szót különösen nyomatékosítani akarunk;
- 4) Ha a mondatban kérdőszó van.

A „nyomatós”, azaz a szórend szempontjából döntő fontosságú szavak sorát kibővíti: az *is* és a tagadósók mellé felveszi a *pedig, csak, még, ugyan* szavakat. Nem elégzik meg annak leszűgezésével, hogy ezek „nyomatékosak” vagy „nyomatósítók”, hanem határozottan két csoportra osztja őket: az *is* után nem válik el az igekötő az igétől, a többi után igen.

Különösen érdekesek azok a részek, ahol a „sokaságot jelentő nevek”-ről beszél (98), itt az igekötő és az ige együttmaradásának szabályai közt említi az „olly tárgyesetragos neveket”, melyeknek jelzője *minden, mindenik* stb. Felhívja a figyelmet azokra az esetekre is, amikor a mondat tárgya olyan főnévi igenév, melyeknek igekötője van (107).

Az utóbb felsorolt különleges szórendi jelenségekkel Fogarasi János foglalkozott először bővebben 1838-as cikkeiben. Feltehető, hogy Vörösmarty a Szókötés elkészülte után, de még az iskolai nyelvtanok megírása előtt ta-

nulmányozta behatóbban ezt a cikksorozatot, s eredményeit tankönyveiben már felhasználta.

A három tankönyv, amely a nemzetiségek lakta területen a magyar nyelv tanításának hivatalos tananyaga lett, a magyar szórenddel kapcsolatban olyan jelentős megállapításokat közöl, melyek a MID oktatásában ma is érvényesek és napirenden vannak.

Az akadémiai Szókötés és az Elemi nyelvtan szerzőségét vizsgálva a fentiek alapján kétségtelen bizonyítékát kaptuk Vörösmarty szerzőségének; nyelvész-nyelvtanírói tevékenysége terül a magyar nyelvleírás egy máig sem tökéletesen tisztázott sajátosságát, a szórendet választotta.

Fenti dolgozatommal a korai szintaxisok, közelebbről a szórend vizsgálatán keresztül az Akadémián folyó nyelvészeti munkálatok egy heroikus korszakába szerettem volna bepillantani.

A nyelvtanok történetében a következő nagy lépés az 1846-os „A magyar nyelv rendszere” - azaz az első akadémiai nyelvtan - megjelenése. A Szókötés - mint azt előszavában Schedel kifejti - megegyezik az 1843-as, önálló kötetben megjelent Szókötéssel, „miután ezt illetőleg a tárgy állása az óta lényegesen nem változott.”

Sajnos, ha a „legfrissebb” akadémiai nyelvtant, vagy annak rövidített és sok külföldi oktatóhelyen máig is használt változatát, a Magyar nyelv rendszere nézzük, a tiszteletreméltó Schedellel nem érthetünk egyet. A tárgy állása - legnagyobb sajnálatunkra - változott, méghozzá hátrányára. Vörösmartyék explicitásra törekvő szabályai, problémaérzékenysége helyett a lényeg, a szintaxis és az szórend egész kérdéskörének elszegényítésével, elhallgatásával találjuk magunkat szemben.

Irodalom

- 1/a A szórend tanításának néhány kérdése a magyar mint idegen nyelv tükrében. ELTE Bölcsészdoktori értekezés. Bp. 1985.
- 1/b. Nyelvtan és nyelvtanítás viszonya Bél Mátyás Sprachmeisterében. Magyar Nyelvőr 1984. 75-83. in: Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből. 3.sz.
- 2/a. Nyelvtan és kommunikáció egy szombathelyi magyar nyelvkönyvben. in: A magyar nyelv rétegződése . szerk.: Kiss Jenő és Szűts László. Bp., 1988. 420-429.

- 2/b A mondattan fejlődésének főbb állomásai 18-19. századi nyelvkönyvekben in: Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. szerk.: Kiss Jenő és Szűts László. 1991. 264-70.
3. Bél Mátyás: Der Ungarische Sprach Meister. Preßburg, 1729.
4. Pereszlényi Pál: Grammatica Lingvae Ungaricae. 1682. CorpGr.361.
5. Farkas János: Ungarische Grammatik, ... Bécs, 1771.
- 6/a. Gyarmathy Sámuel: Okoskodva tanító magyar nyelvmester. Kolozsvár, 1794.
- 6/b. Beregszászi Nagy Pál: Versuch einer magyarischen Sprachlehre. Erlangen, 1797.
7. Brassai Sámuel: A szórend és akcentus. Értekezések a Nyelv-és Széptudományok köréből. XIV. [1888] 45-46, 54.
8. Szinnyei József: MIR IX. 634-35.
9. Viszota Gyula: Czuczor és Vörösmarty hivatalos nyelvtanai. EPhK. 27. 829. [1903]
10. Viszota Id. 9. 830-33.
11. Elemi magyar nyelvtan, a középiskolák I. osztálya számára
Szókötés a középtanodák III. osztálya számára. Budán, a Magyar Kir. Egyetemi Könyvnyomdában 1848.

Éder Zoltán

Verseggy magyar-német összevető nyelvtana *

1. Verseggy nyelvtanainak elemzéséről

Verseggy nyelvtanainak tüzetes elemzésére mindeztideig nem kerítettek sort a szakirodalom művelői. Helyette vagy csupán sommás jellemzését adták egy-egy nyelvtanának, vagy általánosságban vázolták nyelvtani felfogását, illusztrációként használva fel ehhez munkáinak adalékait. Leggyakrabban pedig összefüggéseiből kiszakítva tárgyalták azokat a nyelvi-nyelvtani jelenségeket, amelyek a Révaival folytatott tollharc főbb tételeit alkották. Ezzel az eljárással szükségképpen részleges – erősebb szóval élve –, hamis fogalmat alakítottak ki nyelvtani rendszeréről, nem kevésbé megtévesztő képet festve Verseggy munkásságának utóéletéről. Az egyoldalú szembeállítás során Verseggy többnyire alulmaradt Révaival szemben. A részkérdések felnagyítása mellett ugyanis homályba borult Verseggy nyelvtani rendszerének egésze, benne alapvető újításai, amelyeknek jelentős részét, másfél századon át, értékesítette a nyelvtanirodalom.

2. A *Neuverfaßte Ungarische Sprachlehre* értékeléséről

Grammatikái közül is különösen mostohán bánt a szakirodalom első rendszeres leíró nyelvtanával, a *Neuverfaßte Ungarische Sprachlehre*-vel, amely pedig címében is joggal hívja föl a figyelmet „újfajta” mivoltára. Lássuk először is, hogyan értékelte a szakirodalom.

A régebbi szakírók közül Riedl Frigyes, Császár Elemér és Pintér Jenő szólt róla. Mindhármuk írására az említett sommás megállapítások a jellemzők.

Riedl Frigyes, aki az első összefoglaló szócikket írta Verseggy nyelvtudományi munkásságáról, csupán futólag és felületesen érintette ezt a munkáját: (A *Neuverfaßte Ungarische Sprachlehre*) „Elsősorban a praktikus használat számára készült. Verseggy maga mondja el az előszóban, hogy a mű eredeti alakjában, mind a rendszeres, tudományos fejtegetésekkel együtt 60 ívre rúgott, úgyhogy a kiadó nem akarta elfogadni. Syntaxisa azonban ezen csonkított alakjában is becses. E grammatika fontosabb új tételeit Verseggy A

* A téma kutatását az OTKA finanszírozta 2194 nyilvántartási számon.

tiszta magyarság c. művében is fejtegeti. A 267-289-ik lapokon magyar idiotizmusok vannak összegyűjtve, melyek valóban figyelemre méltók.” (Magyar Nyelvőr 9, 1880, 497-8. 1.)

Erdemben még leginkább Császár Elemér jellemezte a *Sprachlehrét*, bár az elmélyült elemzéssel ő is adós maradt, s alaposan tévedett azt állítván, hogy amikor e munka korábbi, kéziratos változatát Verseghy lerövidítette, akkor „megfosztotta tudományos jellegétől, és praktikus szellemben dolgozta át. A rövidített, népszerű (?) kiadás elnyomta a tudományosat, amely a maga egészében sohasem jelent meg.” (Császár E.: Verseghy Ferencz élete és művei. Bp. 1903. 181. 1.) Ez a megnyilatkozás a századfordulón – s még később is – uralkodó grammatikaszemléletet tükrözi, amely szembeállította a tudományost a gyakorlatival, s a leíró nyelvtantól megtagadta a tudományos rangot. Összefoglalóan így írta le Császár a művet:

„A Sprachlehre rendszeres nyelvtan. Az alaktan a beszéd részei szerint tárgyalja a nyelvi tényeket, legtöbb gonddal természetesen a főnevet és igét. Az előbbinek ragozását declinációnak nevezi, s a tőhangzó különfélesége szerint négyet különböztet meg, mindegyikben a ragoknak megfelelőleg sok esetet, de nem mulasztja el kiemelni, hogy a magyarban tulajdonképpen sem esetek, sem declináció nincs, s mind a két elnevezéssel csak könnyítés kedvéért él. Az utóbbi, az ige ragozása, ad neki alkalmat, hogy az ikes ragozás ellen küzdjön. A mondatban azután az egyes nyelvtani alakok használatára ad szabályt, egészen azon a fonalon haladva, amelyet az alaktanban is használt, az egyes beszédrészek mondatnani funkcióit állapítja meg. Az összetett mondatról röviden végez a kötőszókkal kapcsolatban.” (T. m. 181-2. 1.)

Pintér Jenő, aki egyébként az elsők közt méltatta jelentőségéhez mérten Verseghy munkásságát, erről a művéről csak érintőlegesen, a Révaival folytatott vita kapcsán szól: „A József nádornak ajánlott munka gyakorlati szellemben írt rendszeres magyar nyelvtan, amelyben az igeragozás ismertetése alkalmával küzdött az ikes ragozás ellen.” (Magyar Nyelvőr 40, 1911, 436. 1. és uő.: A magyar irodalom története Bessenyei felléptétől Kazinczy Ferenc haláláig (1772-1831). Bp. 1913. I. köt. 96. 1.)

Pintér kézikönyvének megjelenése után több mint félévszázadnak kellett eltelténie ahhoz, hogy Verseghy német nyelvtanával valaki foglalkozzék. Még itt Szolnokon, a Verseghy emlékére rendezett első három ülésszakon (1957, 1972, 1982) sem esett róla szó. Ezért biztatónak ígérkezett e tekintetben a negyedik ülésszakon (1987-ben) Szabó G. Zoltánnak „Elméleti viták gyakorlati nyelvtanok” című, „Verseghy és Vörösmarty német nyelvű magyar nyelvkönyvei” alcímű előadása („In Memoriam Verseghy Ferenc” 3. Szerk. Szirmai Ernő. Szolnok. 1988. 60-67. 1.). Ám akkor az előadást hallgatva, most pedig szövegét olvasva csalódás vett-vesz erőt rajtunk. Még pedig azért, mert világossá válik: Verseghy *Neuverfaßte Ungarische Sprachlehre* -jét

Vörösmartynak negyedszázaddal később, egészen más tudománytörténeti körülmények közt megjelent *Kurzgefaßte Ungrische Sprachlehre für Deutsche* című kötetével nem szerencsés párhuzamba állítani. Terjedelmük és kidolgozásuk olyannyira eltérő volta miatt sem alkalmasak az összevetésre: Verseghy részletesen kimunkált, teljes leíró nyelvtan 300 lapon, Vörösmartyé a nyelvtan vázlatos foglalata 30 lapon, s ha hihetünk a szerzőnek, az 1832-ben közreadott *Magyar helyesírás' és szóragasztás' főbb szabályai* -nak német nyelvű változata: „Kisebb-nagyobb eltérésekkel annak rendjét követi”, s „az egész műre a táblázatszerűség jellemző”. Szabó G. cikke egyébként Verseghy grammatikájáról nem öregbíti ismereteinket, s ha szemet hunyunk is több téves vagy pontatlan kijelentése fölött, az ilyen megállapítást akkor sem tekinthetjük tudományos nyereségnek: „Verseghy körültekintő és körülményes(?) magyarázatai inkább egy kézikönyv igényével íródtak, mintsem gyakorlati nyelvkönyvként. „Amit viszont valóban érdemes lett volna megvizsgálni az összevetés során, hogy tudniillik mit vett át Vörösmarty elődjének nyelvtani rendszeréből, arra a szerző ügyet sem vetett.

3. A *Neuverfaßte Ungarische Sprachlehre* tematikája és felépítése

Lássuk most már közelebből – amennyire a jelen keretek lehetővé teszik – Verseghy nyelvtanát, amelyet a továbbiakban *Grammatikája* néven fogok nevezni, ebben is követvén őt, aki *A' Tiszta Magyarság*-ban mindannyiszor mint *Grammatikám*-ra hivatkozik rá.

Először is olvassuk el a címlapját, barokkosan részletező szövege önmagában is érdemi tájékoztatást nyújt. Így szól:

Neuverfaßte Ungarische Sprachlehre, worin die verschiedenen Mund-und Schreibarten der ungarischen Sprache kurz angezeigt, die Regeln aus dem morgenländischen Bau der Sprache selbst hergeleitet, mit den deut schen Redensarten zusammengehalten, und durch Beispiele erläutert werden.

Mit einem Anhang, worin eine Sammlung der zum Sprechen nöthigsten Wörter, und der gewöhnlichsten Redensarten des sittlichen Umgangs: denn einige Gespräche. Ezählungen, Briefe, und Gedichte enthalten sind.

Bearbeitet von Franz Verseghy, Priester des Grazer Erzsprenghaus, Doctor der freyen Künste und der Weltweisheit, Lehrer der Gnädigen Comtesse Leopoldine von Szápáry.

Pesth, bey Joseph Eggenberger. 1805.

[Újfajta (vagy: Újra alkotott) magyar nyelvtan, amely röviden bemutatja a magyar nyelv sajátos beszéd- és írásmódját, egyszersmind kifejti a napkeleti

nyelvszerkezetből eredő szabályokat, a német szólásmóddal összevetve és példák által megvilágosítva.

Függelékkel, amely a beszédhez való legszükségesebb szavak, valamint az illendő társas érintkezés leggyakoribb szólásmódjainak gyűjteményét, továbbá néhány beszélgetést, történetet, levelet és költeményt foglal magában.

Írta Verseghy Ferenc, az esztergomi érsekegyházmegye papja, a szép mesterségeknél és a filozófiának doktora, Szápáry Leopoldina méltóságos grófkisasszony tanítója.

Pest, Eggenberger Józsefnél, 1805.]

A címléírásnak Grammatikájára vonatkozó részéből kiindulva, három téma köré csoportosítom mondanivalómat:

– Annak nyomán, hogy bemutatja a magyar nyelv sajátos beszéd- és írásmódját: Grammatikájának jelentőségéről szöveg.

– Azzal kapcsolatban, hogy kifejti a napkeleti nyelvszerkezetből eredő szabályokat: a magyar nyelv idiomatizmusainak Grammatikájában előadott fejtegetéseiről számolok be.

– Abból az utalásból, hogy a magyar beszédmodot összeveti a német szólásmódokkal, kontrasztív Grammatikájából nyújtok ízelítőt.

Mielőtt azonban mondandóm velejére rátérnék, a kötet felépítését ismertette.

Grammatikája a József nádornak szóló ajánlás (4 sztl. 1.), egy rövid előszó (4 sztl. 1.), valamint a tartalomjegyzék (4 sztl. 1.) után három nagy részre oszlik. Az első kettő a tulajdonképpeni nyelvtan, mégpedig az első rész, *I. Theil. Von der Wortforschung*, Verseghy műszavával a *Szónyomozás*, latinul *Etymologia* tizenkilenc fejezetben (1-114. 1.): a második rész *II. Theil. Von der Wortfügung*, vagyis a *Szókötés*, más szóval a *Syntaxis* ugyancsak tizenkilenc fejezetben (141-303. 1.), e részben a XVIII. fejezet, *Von der ungarischen Verskunst* (289-303. 1.) rövid magyar verstant ad: és végül a harmadik rész, *III. Theil. Uebungen der Sprache* (303-433. 1.), amelyet nyelvgyakorlatnak szánt. A három rész terjedelmileg arányosan van elosztva. Figyelemre méltó, hogy Verseghy azonos terjedelmet szentel az etymológiának és a syntaxisnak, szemben számos korábbi - s majdan későbbi - nyelvtaníróval, akik a hosszadalmas etymologiai vagy alakítási rész mellett kurtára fogták a syntaxist, a későbbi mondattant. Verseghy a *Szókötés*-előszava tanúsága szerint – Grammatikája fontosabb részének tartotta: „die *Syntax*, als der zweyte und wichtigere Theil meiner Grammatik” (sztl. 11. 1.).

4. A *Neuverfaßte Ungarische Sprachlehre* jelentősége

Grammatikájának keletkezésével és nyelvtanai közt elfoglalt helyével már korábban foglalkoztam, és vizsgálódásaim eredményét a következőkben foglaltam össze:

„Verseghy Ferenc alapvető nyelvtani művei, a német nyelvű *Sprachlehre*, a latin nyelvű *Analyticae* (I. és II. kötete), valamint a hazai nyelven írt *Magyar Grammatika*, egy tőről fakadnak, egységes szemléletet tükröznek, azonos elvekre s lényegében azonos szabályrendszerre épülnek. Egy eredetileg nagy terjedelmű, az elméleti alapokat is taglaló leíró nyelvtannak, amely azután az *Analyticae* köteteiként latinul jelent meg, más-más szempontú rövidített változata egyrészt a *Sprachlehre* (A' Tiszta Magyarság szorosan hozzátartozó, elméleti jellegű kötetével együtt), másrészt az elméleti és leíró részeket szerencsésen ötvöző *Magyar Grammatika*. Mindebből természetesen következik, hogy ami újat hozott Verseghy a nyelvtanírásban, az lényegében megtalálható már a *Sprachlehrében*.” (Tőlem: Verseghy Ferenc nyelvtanai tekintettel a magyar mint idegen nyelv oktatására. *Magyar Nyelvőr* 112, 1988, 66. 1.)

Az idézett dolgozatban azt is fejtegetem, mi újat hozott Verseghy a nyelvéírásban. Most röviden annyit ismételk meg, hogy mind a névragozásban, mind az igeragozásban két alapvető újítást vezetett be. A névragozást illetően ő volt az első, aki a kevés esetű rendszerről a sok esetű rendszerre tért át, s ennek során a főnévragozásban tisztázta a birtokos eset valódi *-nak*, *-nek* ragját. Ez utóbbi felismeréshez jellegzetesen leíró, szinte strukturalista megközelítéssel jutott el, azáltal tudniillik, hogy a képzőnek és a ragnak a magyar nyelvben betöltött szerepét, illetőleg ennek megfelelő formális viselkedését szétválasztotta. Az igeragozás rendszerezésében ismertebb kezdeményezése az, hogy az ikes ragozás kategóriáját elvetette, és a rendszertanilag lényegesebb, kétféle, határozatlan-határozott igeragozás kategóriáiban helyezte el. Kevésbé ismeretes, hogy a *-lak*, *-lek* személyragos alakot, amelyet felléptéig a grammatikusok határozatlan igeragozás kategóriájába osztottak be, Verseghy a határozott igeragozás paradigmái közt helyezte el.

5. A *Neuverfaßte Ungarische Sprachlehre* az idiomatizmusokról

Verseghy nyelvészeti munkálkodásának egyik fő törekvése, hogy a magyar nyelvnek mint úgynevezett „napkeleti” nyelvnek a leírását kiszabadítsa a latin nyelv grammatikájának a jármából, megszabadítsa a „deákmaimozás”-tól.

Ebben a törekvésében nagy figyelmet szentel a magyar nyelv idiomatizmusainak összegyűjtésére, leírására és rendszerezésére. Grammatikájában számos példa van arra, amit később „nemzeti tulajdonság”-nak nevezett. Gyűjteményéből az egyik csokrot Syntaxisa VII. fejezetében találjuk, ahol a birtokos személyjelek használatában megnyilvánuló sajátos formákat sorolja fel – fordításomban – a következőképpen (220-223. 1.):

a) A magyar minden birtokos esetenél Suffixum possessivum-ot használ: *a' bíró háza*: das Haus des Richters: des Richters *sein Haus*.

b) Idő- és mértékneveknél, mert bennük birtokos eset van elrejtve: két *esztendeje* már (tudniillik: *annak*), hogy nem láttam: es sind (*dessen*) *zwey Jahre* daß ich ihn nicht gesehen hab. Egy forintot adtam *fontyáért* (tudniillik: *annak* vagy *ennek*): ich habe *fürs* (*dessen*) *Pfund* einen Gulden gegeben.

c) Ha *vor* okot jelöl, akkor az utána következő főnévhez a megfelelő személyű birtokos személyjel határozóraggal ellátva járul: *Sír örömeben*: er weint *vor Freude*. *Ijedtünkben* majd meghaltunk: Wir sind *vor Schrecken* fast gestorben.

d) Más német prepozíciókat is birtokos személyjel helyettesíti, ha az birtokot jelöl és birtokos névmással adható vissza: Ennyi volt *az ő része*, *az én részem* pedig ennyi: er hatte so viel *für (zu) seinem Antheil*, und ich *für (zu) meinem* soviel. Önnön magának *gyilkossa* lett: er ist *ein Mörder an sich selbst* (sein eigener Mörder) geworden.

e) Az *Úr*: Herr és az *Asszony*: Frau tiszteletneveknél szokásos a Suffixum possessivum primae singularis használata: Hidd el Vajda *Uramot* ebédre: rufe den Herrn (*meinen Herrn*) Vajda zum Mittagmahl. Előfordul azonban, hogy elmarad ez a Suffixum: Hidd el Vajda Urat stb.

f) A közép és felsőfoknál is nagyon ez a Suffixum. Add nekem *a' szébbikét* a szébbikét helyett: gieb mir *das schönere*. Ugyanígy minden kérdő és határozatlan névmásnál, amelyek az egész fajból egyetlen Individuumra utalnak, következőképp comparatiót foglalnak magukban: *mellyikét* akarja az Úr? R. *ëggvikétsem*: *Welches* wollen Sie Haben? R. *keines, ehelyett: mëllyiket, ëggvikét*. Ilyen esetekben mindig egy rejtett birtokos eset van, amit ki is lehet fejezni: add nekem ezéknek *a' szébbikét*: ezéknek *mellyikét* akarja az Úr? R. ezéknek *ëggvikét* sëm. [...]

g) A német személyes névmás helyett is ezt a Suffixum-ot használjuk, ha azt a németben Possessivo conjunctivo lehet visszaadni: Vágd el *a' szárnyát*: Stutze ihm die Flügel. Ugyanígy az *adós* schuldig szónál és a pénz nevénel: *száz forintommal* adós: er ist *mir* hundert Gulden schuldig, szó szerint: er ist *mit meinen hundert Gulden* schuldig. Három forintomban telt: es hat *mich* drey Gulden gekostet, szó szerint: es hat *mein drey Gulden* gekostet.

h) A *van, lessz, lehet: es ist, es wird, es kann seyn* igéknél, ha ezek a német haben activumával vannak kifejezve, és impersonaliter alkalmazva, a birtok névéhez a megfelelő Suffixum possessivum-nak kell járulnia: *Van pénze:* er hat Geld: *lessz pénzünk:* wir werden Geld haben. Egyes esetekben még egy egész, *haben*-nel alkotott Phrasis-t is vissza lehet adni a birtokos személyjellel. Keveset végzettél, nagy *erődre* nézve: du hast in Ansehung der großen Kräfte, *die du hast*, wenig angerichtet.

i) Egy egészen sajátos idiomatizmus az, hogy a harmadik személyű felkiáltásokban, különösen ha az ember dorgál vagy szid valakit, midőn egy múlt idejű melléknévi igenév, vagy egy melléknév, vagy pedig egy melléknévként álló kijelentő mód egyes szám harmadik személyű múlt idő előzi meg, az utána következő főnév mindig egyes harmadik személyű Suffixum-mal jár: *éb a' híre gyönyörű fattya!* daß dich doch! wie schön der Fratzte ist, szó szerint: Ein Ruhm ist ein Hund! *sein schöner Fratz!* *É szülötte bottya!* der verzweifelte Stock! szó szerint: der Stock eines jemanden, den der Hund geboren hat. Isten adta *gyerméke!* hogy nem hágy békét! der Bube, der! (den Gott gegeben hat) daß er nicht Fried geben kann.

Amikor Verseghy kitért az idiomatizmusok, köztük is a sajátos magyar nyelvtani szerkezetek tárgyalására, különös tekintettel volt az idegenajkú magyarnyelv-tanulóra. Manapság, a magyar mint idegen nyelv tanulása iránt megnövekedett érdeklődés évadján válik igazán időszerűvé ezeknek a jellegzetességeknek a tanulmányozása. Éppen ezért Grammatikájának erre vonatkozó lapjait nagy haszonnal forgathatjuk, és a napfényre hozott adalékait szervesen beépíthetjük az oktatás menetébe és anyagába.

6. A Neuverfaßte Ungarische Sprachlehre mint összevető nyelvtan

A) Az idiomatizmusok iménti tárgyalása során egyúttal már izelítőt adtam abból is, hogyan veti össze Verseghy a magyar nyelvi jelenségeket a német nyelvekkel.

Az összevető szemlélet áthatja egész Grammatikáját, különösen Syntaxisát, amelyben a kontrasztivitás a részletek kifejtésének mintegy rendező elve. Eljárása abból a sajátos nézőpontból fakad, amelyből a magyar nyelv szerkezeti felépítését megközelítette. Grammatikája előszavában a következőket adja elő ebben a vonatkozásban, Syntaxisa kidolgozásáról szólván: „verlegte ich mich auf das Studium der französischen, italienischen und englischen Sprache, überzeugt, daß die Kenntniß der in meiner Jugend erlernten lateinischen, griechischen und hebraischen, demjenigen, der die ungarische allen übrigen lebendigen, bereits auf dem Gipfel der Kultur

schimmernden Sprachen, an die Seite zu heben strebt, nicht hinreichen genug sind. Ich verglich die *syntactischen* Regeln der bewährtesten und ausführlichsten Grammatiken dieser Sprachen einzeln mit der ungarischen, und zeichnete sie nach der Buchstabenordnung sorgfältig auf: aus wechen Materialien dann die Syntax, als der zweite und wichtigere Theil meiner Grammatik hervorgieng.”) Vorrede, 10-11. sztl. 1. (Vagyis: „belefogtam a francia, olasz és angol nyelv tanulmányozásába, miután meggyőződtem arról, hogy az ifjúságomban elsajátított latin, görög és héber ismerete nem elegendő olyasvalaki számára, aki a magyart a többi élő, a kultúra csúcán fénylő nyelvvel egy szintre akarja emelni. E nyelvek legjobban bevált és legrészletesebb grammatikáinak *szintaktikai* szabályait egyenként összehasonlítottam a magyarral, és ezeket betűrendben gondosan feljegyeztem: ebből az anyagból keletkezett azután a *syntaxis*, grammatikám második és fontosabb része.”

Ez a nyilatkozat igen jelentős, legalább két szempontból. Egyfelől ugyanis felismerve a holt nyelvek, köztük a latin nyújtotta ismeretek elégtelenségét, Verseghy tudatosan szakít a latin grammatikai hagyománnyal, és a kiművelt élő nyelvek szintaxisát, illetőleg az azok nyomán kialakítható rendszerűséget állítja a magyar nyelvleírás elé modellnek. Másfelől korunkat megelőzve megfogalmazza és alkalmazza a funkcionális nyelvhasználat elvét, azét a nyelvhasználatát, amely nem genetikai alapon rokon nyelveket, hanem funkcionális szempontból az egymással nem rokon nyelvek szerkezetét veti össze. (Lásd erre: Péter Mihály: Jegyzetek a funkcionális nyelvhasználatról. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 12. 1978. 221-231. 1.) Ez a felfogás helyet kap terminológiájában, mert megjelenik nemcsak a *lebendigen Sprachen* (idézett Előszó és 109. 1.), hanem az *abendländischen Sprachen* (46. , 48. és 141. 1.) kifejezés is. Az Előszóban kifejtettekkel összhangban Syntaxisa ezzel a mondattal kezdődik:

„Die meisten abendländischen Sprachen als die französische, englische, deutsche und italienische, haben nur wenige Beugendungen, welche die Fälle der Nennwörter, und die Arten, Zeiten, Zahlen, und Personen der Zeitwörter unterschieden.”) 141. 1. (Azaz: A legtöbb nyugati nyelv, mint a francia, angol, német és olasz csupán kevés végződéssel rendelkezik, amely a névszók eseteit és az igék módját, idejét, számát és személyét megkülönbözteti.

Ennek a szemléletnek és módszernek alapján dolgozta ki az akkori igényeknek és szükségletnek leginkább megfelelő, magyar-német összevető Grammatikáját.

B) A funkcionális nyelvhasználat egyik kedvelt kutatási területe az ún. tiszteleti formák összevetése. Syntaxisában Verseghy több fejezetet szentel e témának. Lássuk most ezek közül a *Der Gebrauch der allgemeinen Ehrenwörter* című alapfejezetet (177-178. 1.), amely fordításban így hangzik:

Az általános tiszteletnevek használata

Először. A magyar akkor beszél udvariasan, ha az ige egyes szám harmadik személyű alakját használja, egyúttal azonban a német *Sie* névmás helyett a következő tiszteletneveket a megfelelő esetben ismétli: az Úr: *der Herr*; az Asszony: *die Frau*; az Úrfi: *der junge Herr*; a' Kisasszony: *das Fräulein*; a' Leányasszony: *die Jungfer*. Mint van az Úr? *wie befinden Sie sich?* szó szerint: *Wie ist der Herr?* Mivel mulattya magát az Asszony? *Womit unterhalten Sie sich?* szó szerint: *womit unterhält sich die Frau?*

Másodszor. Távollevő személyekről szólva az *Úr*-hoz és az *Asszony*-hoz az egyes első személyű birtokos személy jelet szoktuk hozzátenni: Hidd el Rőfi Úramot ebédre: *rufe den (meinen) Herrn von Rőfi zum Essen*. A többi tiszteletnévénél ezt a Suffixom-ot a távollevőkkel kapcsolatban nem, de a jelenlevőkkel kapcsolatban igenis használjuk: Balati Kisasszonynál voltam: *ich war bey der Fräulein Balati*; ezzel ellentétben, különösen a kicsinyítőszós alaknál: kedves Kisasszonykám! *mein liebes Fräulein* stb. A maga: *er selbst* jelenlevőkkel szemben kisvárosi és goromba: hát maga mint van? ehelyett: hát az Úr mint van? *wie befinden Sie sich?*

Harmadszor. Az alacsonyabb rendűekkel szemben, akiket nem akarunk az *Úr*, *Asszony* stb. névvel megtisztelni, de tegezni mégsem akarunk, a következő tiszteletneveket használjuk: *Kegyelmed*, *Kigyelmed*, *Kelmed*, *Kend* és *Ked*. Az utóbbi három rövidítésből keletkezett, amelyeket az íródeákok a *Kegyelmed*-ből *deine Gnade* alakítottak ki. A *Kegyelmed*, *Kigyelmed* és *Kelmed* azokkal szemben használatos, akiknek a német *der Herr*-t, *die Frau*-t mondanánk: a *Kend* és a *Ked* azonban azokhoz szól, akiknek a német *Er*-t és *Ihr*-t mondjuk. Hol volt *Kelmed*? *wo war der Herr, oder die Frau?* Mennyén *Kend* (vagy *Ked*) a' mezőre: *geht aufs Feld!* vagy: *gehe er (gehe sie) aufs Feld*.

Negyedszer. A tegezés a magyarban egyáltalán nem lekezelő. Egyenlők között általános. A fiatalabbaknak az *Öcsém!* *mein jüngerer Bruder!* és *Húgom!* *meine jüngere Schwester!* elnevezés járja, amely a jómodorú emberéknél, magában a nemesség körében is, igen általános. A fiatalabbak viszont az idősebbekkel szemben a *Bátyám* *Uram!* *mein älterer Herr Bruder!* a *Néném* *Asszony!* *meine ältere Frau Schwester!*, vagy még udvariasabban: az *Úram* *Bátyám*, *Asszonyom* *Néném* kifejezéseket az ige harmadik személyű alakjával kíserve használják. Végül az egyszerű emberek a magasabb rangú személyektől a *Kend*-nél és a *Ked*-nél szívesebben veszik a *te*-t, ha ezt az *Öcsém*, *Bácsi* vagy *Bátya*, *Húgom*, *Néne* vagy *Apjok!* *Väterchen!* *Annyok!* *Mütterchen!* megszólítással kapcsolják össze.

Versegly a funkcionális összehasonlítás során nyelvészológiai tényekkel is számolt, elmondhatjuk tehát, hogy – mai elnevezéssel – a szociolingvisztikában is jeleskedett.

C) Több mint egy évtizeddel később A *Magyar Grammatika* avagy *Nyelvtudomány* című tanításait összefoglaló kézikönyvében külön felhívta a figyelmet kontrasztív Grammatikájának egyik fejezetére és annak egyik felhasználási módjára, amikor ezt jegyezte meg:

„A'ki a' Németbül Magyarra fordít, nem kis hasznát veheti annak, a'mit Pestenn 1805. eszt. kiadott Grammaticámban a' 154. és köv. old. írtam.” (i. m. 337. 1.) Útmutatása nyomán - befejezésül – olvassuk el az ajánlott fejezetet, jobb híján az én fordításomban:

Szabályok az eggy határozatlan névelő használatára

Előszőr. Ahol a német nem alkalmaz névelőt, ott a magyar még kevésbé használ határozatlan névelőt. Ez többnyire akkor fordul elő, amikor egy egészből meghatározatlan rész vagy egy fajtából az egyednek meghatározatlan száma kerül kifejezésre. Ád ő a szegénynek minden héten *kényeret, bort, húst, és ruhát*; er giebt den Armen alle Wochen *Brodt, Wein, Fleisch, und *Kleider*.

Másodszor. A német *ein, einé*-t a magyarban szükségszerűen eggy-gyel kell visszaadni:

a) Ha az *ein, eine* számnévként áll, következésképp egy nagyobb mennyiséggel van szembeállítva. Ebben az esetben az *ein, eine* szó elé a *nur* határozószót lehet kitenni vagy az *einzig* szóval megvilágítani. *Csak eggy embért látok a' hegýenn: ich sehe nur einen Menschen auf der Berge. A tagadó mondatokban ilyen esetekben az ein, eine elé az einmal határozószót lehet kitenni: eggy fillérje sincs: er hat nicht (einmal) einen (einzigen) Heller.*

Ha azonban az *ein, einé*-re nem esik nyomaték és az egység amúgyis könnyen érthető, akkor a magyar az állító mondatokban nem teszi ki a névelőt: *embért látok a' hegýenn: ich sehe einen Menschen (vagyis valakit) auf dem Berge.* Tagadás esetén, úgy tűnik nekem, hogy a nyomaték szükségképp az *ein, einé*-re esik: *ezért fillérje sincs* nem lenne helyes, olyan lenne, mintha azt akarnám mondani: pénzei közt egyetlen egy darab sincs azokból az érmékből, amit fillérnek neveznek.

b) Akkor is az *eggy-gyel* kell visszaadni az *ein, einé*-t, ha a magyar más esetekben az utána következő főnevet kollektíve tudja alkalmazni, itt azonban ezen csupán egyetlen egyedet ért. Adgyon az Úr nekem *eggy* csérésnyét: *geben Sie mir eine Kirsche*: mert névelő nélkül ez a kollektívum többes számot jelent: adgyon nekem az Úr csérésnyét: *geben Sie mir Kirschen*.

Ugyanez kell, hogy történjék azon névszók esetében, amelyek a magyarban az egészről csupán egy részt jelenthetnek: adgyon nekem az Úr *ëggy dinnyét*: *geben Sie mir eine Melone: mert névelő nélkül azt jelenti: adgyon neki az Úr dinnyét: Geben Sie mir einen Theil von der Melone.*

c) Épp így minden, edényt jelentő név előtt *ëggy*-nek kell állnia, amely határozatlan vagy határozott mennyiséget, illetőleg valamely dologból egy mértéket foglal magába, és ha egy egységre akar utalni: igyon az Úr *ëggy* pohár bort: trinken Sie *ein* Glas Wein. Ugyanígy a gyűjtőnevek előtt: *ëggy* pár keztyűt vettem: ich habe *ein* Paar Handschuhe gakauff.

d) Végül *ëggy*-gyel kell visszaadni az *ein*, *einé*-t, ha ezek a szavak, mindkét nyelvben, egy utána következő főnévvel vagy melléknévvvel Pronomen indefinitum-ot alkotnak, mint: csak *ëggy kis* vizet tölts reá: gieße nur *ein wenig* Wasser darauf.

Harmadszor. A német *ein*, *einé*-t a magyarban nem tesszük ki

a) ha a beszédnek olyan a tárgya, amit nem szokás vagy nem lehet megszámolni: *Jó reggelt* kívánok az Úrnak: ich wünsche Ihnen *einen* guten Morgen. Nagy *szëgénységét* találtam ebben a' házban: ich habe in diesem Hause *eine* große Armuth gefunden.

b) Még a megszámlálható dolgok esetében sem fordítjuk le az *ein*, *einé*-t, ha az a németben nem mint számnév van szembeállítva egy nagyobb számmal vagy ha az ugyan számnév, de nincs rajta nyomaték. Ezt mély eszű embernek mondgyák: diesen giebt man für *einen* dieffdenkenden Mann aus.

c) A létezést vagy nemlétezést jelentő igék esetében, széksëgszerően elmarad az *ëggy*, a tárgy akár megszámlálható, akár nem és a van: *es ist* ki van téve, akár nincs. Ez dërék bor: das ist *ein trefliche* Wein. Még ma szép üdö lehet: Heute kann noch *ein* schönes Wetter werden. Ugyanígy akkor is, ha ezeket az igéket impersonaliter használjuk: mint: jó szíve van: er hat *ein* gutes Herz.

Kivétel. Csupán ha az *ein*, *eine* számnév, és különös nyomaték van rajta kell a magyarban ezen igék mellett is az *ëggy*-et kitenni. Ő magában csak *ëggy* embër: er ist in (für) sich nur *ein* (einziger) Mensch. Ezenfelül nagyon általános, ha az ember a beszédnek igen nagy nyomatékot akar adni, akár megszámlálható, akár megszámlálhatatlanok a tárgyak, különösen akkor, ha az ember dicsër vagy korhol, hogy az *ëggy*-et, mint a németben a *van* ige mellett, kitesszük, de úgy, hogy az a melléknév és annak főneve közé kerüljön, mint: az ő sógora böcsületes *ëggy* embër: sein Schwager ist *ein* ehrlicher Mann. Ez finom *ëggy* gondolat! das ist *ein* feiner Gedanke. Végül amikor az ember belcekd, hogy valamit megmagyarázzon, megcsik, hogy germanizmussal fejezi ki magát: az alázatosság (*ëggy*) olyan erkölcs, mëlly stb. Die Demuth ist *eine* solche Tugend, die u. s. w.

d) Az olyan, mintegy a lényegét kifejező igék esetében, mint: hisz: *er urtheilt*, választ: *er wählt*, üz: *er treibt*, csinál: *er macht* hí: *er ruft*, nevez: *er nennt*, látszik und tetszik: *er scheint*, mutat: *er zeigt* stb. a vonzatnak – amely az üz és csinál mellett accusativus, a többi mellett pedig rendszerint dativus -a német sajátsággal ellentétben, névelő nélkül kell állnia: böcsületös embernek tartom, vallom, stb.: *ich halte, ich erkenne ihn für einen ehrlichen Mann*. Írónak választották: *man hat ihn zu einem Richter erwählt*. Jó asszonynak látszik: *sie scheint ein gutes Weib zu seyn*. Bolondot üz vagy csinál belőle: *er macht aus ihm einen Narren*.

e) Soha: *nie, niemals* után elmarad az *ëggv*, ha a beszéd tagadó: soha király nagyobb szívű nem volt, mint ő: *nie war ein König großmüthiger als er*. Ha viszont állító a kifejezés, és a német a *kein, keiné-t* a *je, jemals*-szal használja akkor az *ëggv* király *sëm* volt nagyobb szívű mint ő: *kein König war je großmüthiger, als er*.

Negyedszer. A magyar sok esetben definite, következésképp *az, a'* névelővel fejezi ki magát, a német viszont szívesen él határozatlanul névelő nélkül vagy határozatlan névelővel. Nevezetesen:

a) Ha egy-egy fajtáról nem mint egyetlen, hanem minden egyes, de mégis határozatlan Individuumról gondolkodunk, akkor mindkét számban definite *az-t* vagy *a'-t* kell kitenni, akár megszámlálhatók, akár megszámlálhatatlanok a dolgok. Az Atyának szeretni kell minden gyermekét: *ein Vater muß alle seine Kinder lieben*. Úgy szaladozik, mint *a' bolond*: *er läuft herum, Wie ein Narr*. Ezekben az esetekben az *ein* helyett a németben *jeder-t* és a magyarban *minden-t* lehet mondani.

b) Az olyan szerkezetben, amelynek genitivusa van, a magyarban ki kell tenni a határozott névelőt, mint: ez igen nagy észnek *a'* jele: *das ist ein Zeichen von vielem Verstande*. Ha a genitivus utána áll, akkor a határozott névelő elmarad a főesetről, mint: (vagy jele ez) az igen nagy észnek, vagy mindkettő határozott névelővel jár, de az előbbi szórenddel: ez *az* igen nagy észnek *a'* jele.

c) Ha a német az *ein, einé -t* a *sein, seiné*-vel tudja kifejezni, a magyar a *sein-t* *az, a'* névelővel vagy Suffixum possessivummal adja vissza, mint: *er trant wedwr einem Freunde, noch einem Feinde*: nem hisz ő *sëm* *a'* jó barátnak, *sëm* az ellenségnek, vagy: *sem* jó baráttjának, *sem* ellenségének. Sőt ebben az esetben minden névelő nélkül is tud szólni: *sem* jó barátnak, *sem* ellenségnek.

d) Amikor a német névelő nélkül, de úgy beszél, hogy beszédét a *der, das -szal* vagy Pronomine possessivo conjunctivo kell kifejeznie, ott a magyar vagy kiteszi az *a', az* névelőt, vagy Suffixum possessivum-mal él. *Weder (die) Sanftmuth, noch (die) Strenge kann mit ihm etwas ausrichten*: *sem az*

édesgetés, sem *a'* keménység nem fog rajta. Weder (sein) Vater noch (seine) Mutter können ihn dazu bewegen: sem *az* atya, sem *az* anyja nem veheti rá.

Megjegyzés. Mivel a névelőnek rendszerint a melléknév előtt kell állnia, azért ezt a helyét megtartja akkor is, amikor egyetlen melléknév helyett több szó szűkíti a főnév jelentését, mint: *a' sűrű fákból álló erdő; der aus dichten Bäumen bestehende Wald.* Egy mennykővel már messzéről fenyegető mennydörgés: *ein mit Donnerkeilen schon von weiten drohendes Wetter.*

* * *

Mit tehetünk még mindehhez hozzá? talán legfőbbképpen azt, hogy joggal hivatkozott Verseghy Grammatikájának erre a fejezetére, mert a magyar-német összevető leírásnak valóban mintaszerű darabja. Egyúttal jól érzékelteti, milyen eredményeket lehet elérni a kontrasztív elemzéssel. A határozatlan névelő használatának bonyolult kérdésében ma is tanulságos szempontokat és szabályokat tár föl.

7. Kitekintés

Idézett cikke konklúziójaként Szabó G. Zoltán, egy közhelynek számító feltevésre építve, alaposan lezállította Verseghy Grammatikájának és egész nyelvtani munkásságának értékét, amikor a következőket állította: „Tudjuk, hogy a nyelvi vitában végül Révai felfogása győzött, de ebben Vörösmartynak is jelentős szerepe volt, kis részben a Kurzgefasste ungarische Sprachlehre révén. Noha a két nyelvkönyv közül a Verseghy-é a teljesebb, a kidolgozottabb, mégis ekkorra (1832-ben) már a Révai-Vörösmarty-Czuczor-féle felfogásnak volt döntő hatása. Nagy kár azonban, hogy az együttműködés helyett a pártoskodás, az intolerancia a különbözést erősítette, s Verseghy tiszteletreméltó és hatalmas gondolati építménye végül nem vált részévé a későbbi akadémiai szintézisnek.” (I. h-67. 1.)

A valóság azonban egészen más. A közhiedelemmel ellentétben Verseghy eredményei javarészt igenis részévé váltak az említett akadémiai szintézisnek, vagyis a Magyar Tudós Társaság égisze alatt közrebocsátott *A' Magyar nyelv' rendszeré*-nek. S hogy részévé váltak, ebben is szerepe volt Vörösmartynak, mégpedig mind a *Magyar helyesírás' és szóragasztás' főb szabályai*, mind pedig a *Kurzgefaßte Ungarische Sprachlehre für Deutsche* kidolgozás révén. Ám ennek fejtegetése már egy másik tanulmány tárgyát alkothatja majd.

OKTATÁSMÓDSZERTAN

Kolláth Anna

A nyelvi viselkedés kérdése a Mariborban tanuló, muravidéki egyetemi hallgatók körében

Vitathatatlan tény, hogy a muravidéki magyarság kétnyelvű. Anyanyelvként a magyart beszéli, ugyanakkor anyanyelvi szinten használja a többségi környezetnyelvet, a szlovént. Anyanyelvét illetően kettősnyelvű (diglott): nyelvhasználatában a helyi nyelvjárási változat a domináns, de egyre erősebben hat a tévében, rádióban, esetleg Magyarországon hallott magyar köznyelv, illetve egyre többen részesítik előnyben – bizonyos beszédhelyzetekben – a köznyelvi változatot az addig kizárólagosan használt nyelvjárással szemben.

A nyelvi viselkedés kérdésével régóta foglalkozom. Élőnyelvi szöveggyűjtések alapján próbáltam a titok közelébe férközni: hogyan és miért úgy beszél az adatközlő abban a beszédhelyzetben. Mert mit is jelent a nyelvi viselkedés vagy nyelvi magatartás a kommunikatív dialektológiában (Kiss J. II. Dial.Szimp. Szombathely, 1990., szerk.: Szabó G., 37. l)? A magyar nyelv értelmező szótárában a viselkedés címszó két jelentést tartalmaz. A második jelentés 2. pontja adja meg az általunk használtat: „az ember magatartása valamely inger hatására”. A pszichológia műszava. Kétféle jelentésben használja a nyelvi viselkedés: tágabb értelemben beletartozik minden olyan verbális és nem verbális jelenség, amely a nyelvi megnyilatkozást kíséri, illetve maga a nyelvi megnyilatkozás, és annak mikéntje. Ebben az értelemben a nyelvi viselkedés azonos (lehet) a nyelvi magatartással. Szűkebb értelemben viszont mindig valamiféle normától való eltérésben mutatkozik meg (v.ö.: Szende T.: A beszéd folyamat alapértelmezései. Bp., 1976. 62. l). A beszélő eltérései a normától, az átlagostól számokban is kifejezhetők. A viselkedés erőssége szociológiai, de méginkább lélektani okokkal magyarázható. A beszélő ugyanis általában tudatában van kettősnyelvűségének; tehát viselkedik. S hogy ki-ki milyen mértékben és milyen körülmények között vállalja az egyes változatokat (nyelvjárási-e, köznyelvi-e inkább), az nyelvi-nyelvjárási tudatának fejlettségétől függ.

A nyelvi viselkedést a nyelvi tudat irányítja: a beszélő nyelvhasználatát úgy irányítja, ahogy körülményei saját megítélése szerint ezt megkövetelik. „Negatív” a nyelvjárási tudata annak a beszélőnek, aki nem vállalja anyanyelvjárást, azaz idegenek jelenlétében igyekszik megszabadulni „parasztos” beszédétől. Ez a negatív nyelvjárási tudat olyan erős lehet, hogy néha görcsös nyelvi magatartást vált ki a beszélőben.

Pozitív nyelvjárási tudata kevesebb beszélőnek van: egyre kevesebben és egyre kevesebb szituációban használják a nyelvjárást. A „pozitív” nyelvjárási tudattal rendelkezők nem szégyellik anyanyelvjárásukat, vállalják minden körülmények között, bátran beszélnek akár még idegenek előtt is.

A nyelvjárási tudat fordítottan arányos a nyelvjárási viselkedéssel: „a pozitív” nyelvjárási tudat nem eredményez (vagy csak kis mértékben) viselkedést (eltérést a nyelvjárási normától), míg a „negatív” tudat annál inkább. A beszélő tudja, hogy nyelvhasználata jelzi társadalmi hovatartozását is. Ennek megfelelően – mert nyelvi-nyelvjárási tudata fejletlen – a „parasztos” beszéd helyett a számára előkelő emberektől hallott „urasat” választja.

Mi a helyzet e téren a Muravidéken? A terület magyar nyelvvel foglalkozó kutató két dologgal szembesül a „terepen”: egyrészt a magyar nyelvjárási jelenségekkel, másrészt a szlovén nyelv magától értetődő igen erős hatásával. A nyelvi viselkedés kérdését itt tehát módosítja a bilingvis nyelvi valóság.

Egy évet töltöttem el a Maribori Egyetem Pedagógiai Karán magyar lektorként. A kétnyelvűséggel közvetlenül itt találkoztam először. Hallgatóim nyelvhasználatának tanulmányozásán kívül lehetőségem volt arra, hogy a Muravidék tízezres magyarságának nyelvét is megismerjem. Szókészleti gyűjtések, személyes beszélgetések, órai szereplések: mind-mind adalék egyrészt a nyelv, másrészt a beszélők nyelvi viselkedésének kutatásában. A tapasztalt jelenségeket két csoportba lehet sorolni mind a nyelvre, mind pedig a nyelvhasználóra vonatkozóan. Az első csoportot az ottani magyar nyelv és annak változata(i) adják, illetve azok az archaikus jelenségek, amelyek az anyaországtól való szakadás nyelvi állapotát tükrözik még ma is. A másikat a szlovén nyelvből közvetlenül vagy közvetve átvett idegenségek teszik ki. Direkt idegenségnek nevezhetők azok a nyelvhasználati formák, amikor szlovén szó szerepel magyar környezetben, illetve indirektnek azok, amikor a szlovén szót vagy szó szerkezetet magyarra fordítva helyezik mondatba. A nyelvi viselkedés vizsgálatában mindkét típusú változatra figyelniünk kell; a kérdés összetettebb; az vizsgálandó, melyik nyelv hat erősebben a beszélt változat kialakításában, mikor történik váltás, miért vált a beszélő.

Nem elhanyagolható az életkor szempontja sem, hisz, mint minden nyelvsziget esetében, a generációk nyelvhasználata más képet mutat, mint az országhatáron belülieknél.

Mai hozzászólásomban elsősorban a nyelvre vonatkozó tapasztalataimról szeretnék beszámolni, felsorolni néhányat azok közül a példák közül, amelyet részben lektor-elődeim, részben saját magam gyűjtöttem az eltelt egy év alatt.

Köztudomású, hogy a magyar nyelvjárások nem különböznek egymástól és a köznyelvtől olyan mértékben, mint például a német nyelvterület dialektusai. Nálunk leginkább hangtani jelenségek adják a másságot, de alaktani (jelezés-

és ragozástani) különbségek is felfedezhetők. A hetési nyelvjárás sajátosságait felsorolni nincs most lehetőség, csupán egy ma is következetesen élő, s a magyar nyelvjárásokból már kihalt alakot hadd említsek: a *házaimek* több birtokra utaló, egyes szám első személyű birtokost megnevező főnévi szóalakra, amelyben kétszeresen van jelölve a többes szám: egyszer az *i* birtoktöbbsesítő jellel, másodszor a *k* általános többesjellel. A mai magyar köznyelvben a két többesjel kizárja egymást, egy szóalakon belül nem szerepelhetnek, hallgatóim viszont szinte kivétel nélkül következetesen ezt a formát használják.

Külön figyelmet érdemelnek a tájszók, a nyelvjárások ékkövei. A tájszó csak arra a bizonyos régióra (esetleg néhány környezőre) jellemző elsősorban (Balogh L. NytudÉrt. 83. 70–74. l), eltérhet alakjában, jelentésében a köznyelvitől (alaki, jelentésbeli tájszó), esetleg egyáltalán nincs köznyelvi megfelelője (valódi tájszó). Nézzünk néhány példát! A *kigyópásztor* nem valamiféle mesefigura, hanem a szitakötő ottani megfelelője. Az *öregszülő* még mindig él a nagymama, nagypapa mellett, a *berékfa* az égerfa helyett, *fűösziél* az északi szél, *szüntös* a kócos, frissen mosott haj, a dobbronaki fahíd *pusztá*, azaz már nem a legjobb minőségű. *Cekkerbe* teszik a falubeliek az esküvőre szánt élelmiszert, a hallgatók még mindig *irkába* írják a legfontosabb tudnivalókat. A húsvéti *sunkához pompost* esznek (kalácsszerű, inkább sós kelttészta), *összüt* van a társaság egész este, a szomszédék *fontost* (fundus), azaz telket vettek a faluban, eső után sok a *gágyu* az úton (ház nélküli csiga) stb.

Ezeket a tájszókat – és még sok mást – életkortól függetlenül használja a muravidéki magyar ember. Általában ismerik a köznyelvi alakot is, de a presztizsváltozat a nyelvjárási forma. Még idegenek előtt is következetesen használják, itt a váltás elenyésző.

Mind hallgatóimnak, mind felnőtt adatközlőimnek pozitív a nyelvi tudata ebben a kérdésben. Vigyázniuk kell, vigyáznunk kell arra, hogy ezek a nyelvjárásiasságok ne maradjanak alul a nyelvváltozatok „harcában”: kár lenne értük.

A szlovén nyelv hatása igen erős a kétnyelvű területeken. Ez magától értetődő tény, hiszen a mindennapi életben a magyar anyanyelvűek is nagyon gyakran szlovénul szólalnak meg (a hivatalokban, egyéb hivatalos helyeken), nem is beszélve a egyes házasságokból adódó sajátos nyelvi képről.

„Ma nem tudok órára jönni, föllépésem van kémiaiából” – mondják néha hallgatóim. A szerkezet a szlovén „nastop imam” szó szerinti fordítása, s a jelentése a hallgatók nyelvhasználatában: „tanítási gyakorlaton én tartom az órát”. Az *elestem a vizsgán* éppoly kellemetlen Mariborban, mint a *megbuktam* Magyarországon. A maribori professzorok *eldobják* az

egyetemistákat a vizsgán (természetesen csak akkor, ha hiányos az utóbbiak tudása), a magyarországiak *kidobják* őket ugyanilyen helyzetben. *Meghúzza*, esetleg *áthúzza* a tanár az órát, ha késve érkezik, itthon *tovább tartja*, néha *megtoldja* egy kicsit. Előfordul, hogy *nem ír* a toll az órán, nálunk inkább *nem fog*. S hogy az iskola büvköréből kilépünk, lássunk néhány más témájú példát! A kamionosok *föltiporják* az állatokat a szlovéniai utakon, itthon *eltiporják*, illetve *elgázolják*. Az ajtót *fölhnyitják* (főnyissák!) ott, ha be akarnak menni, mi *kinyitjuk*. A két tagozat beindítását is *előlátják* mondatrészlet igéje idegen a magyar beszélő számára, pedig az igekötő is, az ige is aktív darabja szókészletünknek; a kettő párosítása viszont idegen, helyette a *tervezik* szó használandó. A *gyereket kapott* a barátnőm, vagy a *lázat kaptam* sem felel meg a magyar nyelvhasználat szabályainak, helyette a *gyereket szül*, illetőleg a *lázas lettem* a helyes. A *fehér technika* pontos jelentését meg sem lehet adni, hisz minden olyan háztartási gépre (eszközre?) vonatkozik, ami fehér és a konyhában van (egyébként a *bela technika* szó szerinti fordítása).

A példákat még tovább sorolhatnánk, hiszen sok van belőlük. Javarészt nem is érzí a beszélő a szó, szószerkezet vagy mondat idegenségét (hangsúlyozzuk: egyetlen szlovén lexéma sem szerepel a szerkesztményekben), mert annyira megszokta már. Nyelvi tudata nem különíti el a két dolgot, beépítette az általa használt nyelvi kódba, hiszen pontosan ezzel nem rí ki környezetéből.

Feltűnőbbek a közvetlen idegenségek, azok a szerkezetek, mondatok tehát, ahol teljességgel megjelenik a szlovén szó, illetve relatív teljességgel, hiszen jelezése és ragozása magyar! A hallgatók a *csitálnicában* tanulnak, és nem mindig az *olvasóteremben*. Az új tornateremhez *garderobát* (azaz öltözőt) is építettek a gyerekeknek. A sítáborban *bazenben* úszhattak a résztvevők (és nem a medencében). Nagyon sok szakon hosszú *prakszára* mennek a hallgatók, nálunk *gyakorlaton* vesznek részt. Nincsenek már *zsurrkák* az *internátban* (azaz: zenés-táncos összejövetelek a kollégiumban), a vizsga júniusra van *planírozva* (tervezve), az órán *eléipszát* rajzolnak a gyerekek *elipszis* helyett, és kiszámolják a *razlikát*, azaz a *különbséget*. Ha pénzre van szüksége a muravidéki embernek, akkor *kreditet* vesz fel (mi kölcsönt), *potrdiloért* (igazolásért) megy az *obcsinára* (városházára), a boltban pedig *vrecskát* (zacskót kér), hogy a vásárolt dolgokat hazavihesse.

A baleset következtében *invalid* lett a fiú (rokkant) az autóban elromlott a *ventil* (szelep), a kerékcseréhez *vinta* (azaz: emelő) kell, s ha mindent megcsinált a *mechanikus* (szerelő) rajta, akkor újra jó lesz a kocs *kvalitétája* (minősége).

Új *szisztem* (rendszer) szerint dolgoznak az iskolákban, április végén már rövid *májcaban* (póló) lehetett járni *tréningre* (edzés), *kontrollkát* írnak a

gyerekek szinte minden órán (ellenőrző dolgozat) és néha, ha a tanár nem figyel, belenéznek az otthon nagy gonddal elkészített *svinglicába* (puska az iskolában). Nagyon sokan *dnevniket* néznek a tévében, és nem híradót, *penkáloval* (tollal) írják a házi feladatot, a *lekárnában* (gyógyszertárban) vesznek gyógyszert, a *mesnicában* (húsbolt) felvágottat. Ha kimennek este (azaz: elmennek szórakozni), akkor általában *szokot* (szörp, üdítő) isznak, és nem szeszt.

Szlovén szó, magyar környezetben, de magyarul jelezve és ragozva, illetve a szlovén szerkezet magyarra fordítása természetes jelenség a kétnyelvű területen. A nyelvi érintkezésnek tipikus, elkerülhetetlen szüleményei ezek; minden nyelvben találunk példákat erre, hol többet, hol kevesebbet, az érintkezés intenzitásával egyenes arányban. A beszélő a környezetnyelvet is magában foglaló nyelvi tudat irányításával választ a lehetőségek között. Arra kell vigyázni, hogy az idegenségek ne kerüljenek túlsúlyba a nyelvben! A fordítás, ha szolgál, sokszor ferdítést eredményez, s feltétlenül a megértés látja kárát. S ha az idegen szó jut is a legköznapiabb témákban gyorsabban eszébe a beszélőnek, inkább ne takarékoskodjon az idővel. Vigyázni kell a magyar szavakra, mert továbbra is ezeknek kell alkotniuk a szlovéniai magyarok szókincsének gerincét.

Bazsó Zoltán

Egy hungarológiai speciálkollégium összefoglaló értékelése

A külföldi munkavégzés során állandóan újabb meg újabb feladatokat kell megoldani a hungarológus lektornak, a magyar nyelvi képzés hatékonyságának növelése érdekében. Az elmúlt időszakban, a nemzetközi és hazai változások tükrében, az átlagos munkavégzést meghaladó tevékenységre került sor a lektori tevékenység különböző területein.

Az utóbbi évek folyamatos változásai a Moszkvai Lomonoszov Egyetemen is nyomon követhetők. A Bölcsészettudományi Karon 1990-ben jött létre a Finnugor Filológiai Tanszék, melynek hungarológiai munkálataiba jómagam is bekapcsolódtam, a következő tanévtől kezdődően.

A moszkvai hallgatók magyarságképének változásairól már 1992-ben előadást tartottam Budapesten¹, majd – felkérésre – elemzést írtam az új tanterv létrehozásával kapcsolatos szakmai - oktatási kérdésekről.² A múlt év nyarán pedig a moszkvai egyetemi nyelvi képzésben hosszú ideig használatos magyar nyelvkönyv szakmódszertani értékeléséről tartottam előadást a lektori konferencián.³

A jelen dolgozatom témájával kapcsolatos néhány részterületről ugyancsak véleményt nyilvánítottam már az idei, áprilisban megrendezett IV. Országos Alkalmazott nyelvészeti Konferencia keretében.⁴ Mostani összefoglaló értékelésemben tehát csak a legfontosabbnak tartott tényezőkre térnék ki, természetesen azért utalva a megértéshez szükséges – előzetesen már közölt – összefüggésekre.

Nos, egy tanszéki értekezleten ajánlottam fel, hogy szívesen tanítanám – speciálkollégiumként – a magyar szakos hallgatóknak, magyar nyelvű fordítás alapján, a finn népi eposzt, a Kalevalát.

Miért került sor erre, az egyébként lelkesen fogadott bejelentésre? Hiszen logikus és ideális lehetne az az elképzelés, hogy – a „kibocsátást” tekintve – lényegében „kétnyelvű” tanszéken az odatartozó (eltérő, tehát „harmadik”), orosz anyanyelvű diákok magyar és finn nyelven egyaránt folytassanak szaktárgyi tanulmányokat! – A valóság viszont nem ilyen egyértelmű képet mutat: a mi hallgatóink ugyanis egyszakos képzésben vesznek részt. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy az adott évfolyam 2 csoportból áll: az egyik finn, a másik pedig magyar szakos egyetemistákból tevődik össze. (Mindezt még csak bonyolítja, hogy egy ilyen csoport a második évfolyamon nyelvész vagy irodalmár lesz, tehát további 2 részre válik, bizonyos tantárgyak esetében.)

Mindezek alapján, ha megvizsgáljuk a két „fő” szak tantervi összekapcsolásának konkrét lehetőségeit, kiderül: viszonylag csekély számú megoldás adódik a nyelvileg eltérő tananyagok „átoktatására”. – Nyilvánvaló, csak a másik nyelv tanítása, tanulása tűnik a közvetlenül járható útnak: a finn szakos hallgatók magyarórákra járjanak, a magyarosok pedig a finn nyelvet igyekezzenek elsajátítani! (tekintsünk el esetünkben attól a problémától, hogy az orosz nyelven oktattott – nagyszámú – különböző más tantárgyakat is kapcsoljunk ebbe a témakörbe!)

Az igényes szakember azonban nem elégedhet meg egy ilyen „kényszerpálya” adta kizárólagos képzési lehetőséggel. Éppen ezért javasoltam „A Kalevala, magyar fordításban” speciálkollégium meghirdetését hallgatóim számára. Természetesen nemcsak a tanszéki „átoktatás” kérdésének – az egyik lehetséges – megoldása volt a célom. A hallgatók szókincsét, kifejezőmódját is szélesíteni, csiszolni kívántam – a mindennapi oktatási tapasztalatok alapján. Ugyanakkor a magyarországi részképzésre történő felkészülés egyik „állomásának” tekinthették diákjaim a foglalkozásokat: előzetesen ugyanis kikértem véleményüket a „szpeckursz” témaválasztásának, feldolgozásának különböző lehetséges megoldásairól. Ekkor értesültem már arról, hogy a „Folklór” tantárgy keretében – orosz nyelven – tanítványaim korábban elég részletesen foglalkoztak a Kalevalával, és így alapvető ismeretekkel rendelkeztek az irodalmi művel kapcsolatosan.

Ahogy lenni szokott ilyen esetben, az adott időpontban éppen schol sem lehetett Kalevalát kapni. Viszont így nem kellett magammal azon vitatkozni, hogy Nagy Kálmán vagy Rácz István fordításából tanítsak. Saját tulajdonomban ugyanis legalább rendelkezésemre állt az „alpmű”, amelyről Varga Domokos – a másik két, ugyancsak kitűnő alkotással összevetve – a következőket írta : „Vikár Béláé a legmívesebb: nemcsak alliterációkkal él, hanem a sorok végére is rímeket illeszt. Valósággal cseng-bong.”⁵ Az 1944-es kiadás ráadásul Gulyás Pál értékes tanulmányát is magába foglalja.⁶ Elsősorban ennek alapján készítettem el a speciálkollégium foglalkozásainak tervezetét. (Sokat tanultam a felkészülés közben Korompay Bertalan: A Kalevala keletkezése című tanulmányából is.)⁷

A Nemzetközi Hungarológiai Központ támogatásának eredményeként sikerült néhány oktatási példányt biztosítani hallgatóim számára (egy újabb kiadású, de ugyancsak szövegű Vikár-fordítás nyomán). Sikerült tehát megvalósítanom alapvető elképzelésemet, hogy mindenképpen magyar nyelvű változat alapján végezzük tevékenységünket.

Az igen alapos előkészítő munka ellenére sem volt egyszerű dolog a foglalkozások beindítása. Szorgalmas kollégáim ugyanis még további 2 irodalmi meg 3 nyelvészeti +1 fakultatív témát hirdettek meg a szemeszter

elején (az összesen 7 témakörből, ráadásul, 4 csak a magyar szakosokra vonatkozott!). A magyarázat persze elég egyszerű: az új rendszerben minden októnak, félévente indítani kell egy „szpeckursz”-t vagy egy „szpecszeminar”-t – a hallgatóknak pedig kötelező elvégezni egyet-egyet.

Nálam az előkészítés megfelelőnek bizonyult: sikerült elkezdni, majd rendben megtartani a foglalkozásokat. A bevezető órák után már elsősorban deduktív módszerrel tanítottam. A hallgatók megkapták a soron következő témát, a runókkal, majd otthon, egy hét alatt, önállóan fel kellett dolgozni mindenkinek az adott részegységet: szóban vagy írásban megoldva a feladatot, amelyet azután közösen megbeszéltünk a következő foglalkozásokon.

A legnépszerűbb témakörök a következők voltak: A Kalevala keletkezése – A Kalevala mesevilága – A Csodamalom, a Szampó –, de érdekes fogalmazásokat készítettek a hallgatók „Az én legkedvesebb szereplőm a Kalevalában” témáról is. (A szerkezettel, a verseléssel kapcsolatos kérdések iránt lényegesen kisebb érdeklődés nyilvánult meg.) Természetesen, a speciálkollégium jellegénél fogva, elsősorban a hallgatók számára vonzóbb részegységekkel foglalkoztunk, a szókincs gyarapítása, a beszédképesség növelése érdekében.

A tényyszerűség kedvéért hadd ismertessem az 1994. március 18-i házi feladat egyik megoldását, az eredeti, szó szerinti tartalommal (a téma: A legkedvesebb szereplőm”):

„A Kalevalában a harmincegyedik énektől a harminchetedik énekig Kullervról van szó. Ez az én legkedvesebb szereplőm. Kullervo, feltétlenül romantikus személy, azért nagyon tetszik nekem. Nekem a romantikus irodalom a gyengém. Lehet mondani, hogy a Kalevala teljes egészében egy romantikus mű. És ez nem különös, mert E. Lönnrot, a Kalevala összeállítója, romantikus költő volt.” A Kalevala megjelent Finnországban a romanticizmus időszakában (1835 - az első kiadás).

Kullervo fiatal és szép fiú volt. Fiatalság és szépség - a romanticizmus attribútumai. A Kalevala szövegében lehet olvasni: „Kullervo, Kalervomagzat, A kékkapcsás Ukko-fí, Szőke hajjal ékeskedő, bőrcipővel büszkélkedő...” Kék és szőke - a romanticizmus szimbólumai.

A szereplő magányos gyermekkorától nagyon szerencsétlen. Az életében sok tévedése volt. De a legnagyobb tévedése az volt, hogy elcsábította az ismeretlen nőtestvérét. Azután a szenvedő Kullervo véget akar vetni életének. A harmincötödik énekben vannak ilyen szavai: „Oh inségi életemnek, Oh félelmi bús fejemnek, Hogy saját hugommal háltam, Szülém szültét meggyaláztam! ... Jobb lett volna meg se lennem, Nem születnem, felse nőnöm, E világra nem vetődnöm, Föld színére sohse jönnöm: A halál is rosszul tette, A kórság is elvettette, Hogy engemet meg nem rontott, Másod éjjel meg nem fojtott!”

Végül a mindenki által megvetett Kullervo véget vetett az életének. Azt hiszem, ez volt az egyetlen és a legjobb kiút a helyzetéből. (De ezzel a megoldással Bazsó tanár úr nem ért egyet.)”

– Voltak persze némileg vidámabb fogalmazások is. Mindenesetre az érdekesnek, hangulatosnak minősített óráknak köszönhetően – a szemeszter végén a résztvevő diákok önként jelentkeztek, hogy vizsgázzanak „A Kalevala, magyar fordításban” speciálkollégium anyagából. A mutatott érdeklődés, lelkesedés alapján nem volt meglepő a hallgatók kitűnő vizsgaeredménye.

Mindezek alapján megállapítható, hogy egy ilyen, több nyelvvel kontaktusban lévő, ugyanakkor a szókincset, a beszédképességet fejlesztő, speciális témára alapozott hungarológiai képzési megoldás – jelentős mértékben alkalmas a külföldi egyetemi tanszéken magyar nyelvi tanulmányokat folytató hallgatók tudásszintjének a növelésére.

Irodalom

1. Dr. Bazsó Zoltán: *A moszkvai hallgatók magyarságképének jellegzetességei – a közelmúlt változásainak tükrében*. Előadás a II. Nemzetközi Hungarológiai-oktatási Konferencián. Budapest, 1992. (Kéziratban).
2. Dr. Bazsó Zoltán: *Új tanterv a finnugor filológiai képzésben*. Budapest, 1993. NHK, HUNGAROLÓGIA- I. 136-141. p.
3. Dr. Bazsó Zoltán: *A „Szűz Enikő: Magyar nyelvkönyv” c. tankönyv módszertani értékelése az oktatási gyakorlat szemszögéből*. Előadás a külföldi vendégoktatók 1993. évi konferenciáján. Budapest, 1993. (Kéziratban).
4. Dr. Bazsó Zoltán: *A magyar és a finn szakos képzés tantervi összekapcsolásának egy gyakorlati megoldási formája – a Moszkvai Lomonoszov Egyetemen*. Előadás a IV. Országos Alkalmazott Nyelvészeti Konferencián. Budapest, 1994. (Publikálás alatt).
5. Varga Domokos: *Finn testvéreink*. Kozmosz Könyvek Budapest, 1982. 66. p.
6. *Kalevala, a finn nemzeti hősköltemény*. Finn eredetiből fordította Vikár Béla. Gulyás Pál tanulmányával. Budapest, 1994. Magyar Élet Kiadása (Püski Sándor).

7. Korompay Bertalan: *Finn nyomokon*. Folklor, néprajz, irodalom. I. -II. kötet. A szerző saját kiadása. Budapest, 1989. 17-46. p.

Fejes Erzsébet

A magyar nyelv tanulásának motivációi Ljubljánában

Szlovénia kétmillió lakosságának 90%-a szlovén nemzetiségű, a többi olasz és magyar. Az 1981. évi népszámlálás 9496 magyart mutatott ki, akik főleg Muraszombat-Lendva térségében élnek. Az ország fővárosában néhány magyar család lakik, régen idetelepültek, és nyelvüket, szokásaikat már-már elfelejtőben vannak. Kik azok mégis, akik Ljubljánában magyarul tanulnak és miért teszik? Az egyetemen több mint tíz éve működő magyar lektorátuson az elmúlt évben huszonzárman tanultak, elsősorban őket kérdezve gyűjtöttem össze a magyar nyelv tanulásának motivációit. Az objektív és szubjektív okok kb. azonos mértékben fordulnak elő. A szlovén alkotmány többek között kimondja: „... azokon a területeken, amelyeken az olasz és magyar nemzetiségű tagjai is élnek, az olasz, illetve a magyar nyelv egyenjogú a szlovén nyelvvel.” Ezt az egyenjogúságot mutatja, hogy a személyi igazolványok kétnyelvűek, az anyakönyvi bejegyzés szigorúan az anyanyelv szórendjében történik, a nemzetiségileg vegyes területeken a feliratok kétnyelvűek. Azokat a munkahelyeket, ahol rendszeresen kapcsolatba kerülnek magyar nemzetiségű polgárokkal, csak olyanok foglalkozhatják el, akik ismerik a magyar nyelvet is. Ezt az elismerésre méltó határozatot éppen a kétnyelvű káderek hiánya miatt nehéz végrehajtani. Képzésükben a Maribori Egyetem mellett a Ljubljánai Egyetem is szerepet vállal. A nyelv tanításán túl lehetőséget nyújt a nyelvvizsga megszerzésére is. A friss diplomásoknak Szlovéniában is nehéz elhelyezkedni, ezért a diákok – akár tanárok, orvosok, gyógyszerészek lesznek – vállalják a nyelvtanulás nehézségeit. Tapasztalataim szerint nekik kb. két év kell arra, hogy az eligazodáshoz szükséges nyelvismeretet megszerezzék. Kétségkívül ez az objektív ok a motivációk között az első helyen van. Második helyen a magyar nyelv már korábbi bizonyos szintű ismerete áll. Főleg a Mura menti nemzetiségi területekről Ljubljánába került diákok nevezték meg ezt a motivációt. Ehhez szorosan kapcsolódik a harmadik ok, hogy kötelesek választani második idegen nyelvet, és hiszik – néha okkal, sokszor ok nélkül –, hogy az otthonról hozott „nyelvismeret” könnyebben fejleszthető, és így nagyobb esélyük van arra, hogy eljussanak a nyelvvizsgáig. Bizonyos szakokon pl. néprajzon, történelmen és németen a választható nyelvek között az első helyen a magyar áll. Természetesen ez is befolyásolja a ljubljánai diákok magyarnyelv-tanulását. Bizonyos mértékig még objektív, de már szubjektív ok is a két ország közelsége. A jó szomszédság, a két nép közötti kapcsolatok további építése – akár gazdasági, akár kulturális téren – elengedhetetlen, ennek pedig eszköze a nyelv. Az ehhez kötődő szubjektív

okok közé sorolom az egyéni ambíciókat: pl. a két nép közös történelmi múltjának kutatását, néprajzának leírását, irodalmának megismerését és megismertetését. Fordítói és tolmácsi pályára készülők élethivatásuk előiskolájaként járnak magyar órára és tesznek állami nyelvvizsgát. Szubjektív okok között a családi kapcsolatok jelentenek erős motivációt. Magyar, félig magyar szülők gyermekei nem akarják elfelejteni a „gyökereket”, és a lektorátuson folyó nyelvórák erre is lehetőséget adnak országismeret, magyar irodalom, történelem, néprajz, filmtörténet köréből tematikus foglalkozásokkal. Az egyetemi évek a párválasztás évei is. Nem ritka a szlovén-magyar vegyesházasság. A fiatalok „egymásért” tanulnak, és azért, hogy majd gyermekeikkel mind a két nyelven képesek legyenek kommunikálni. „Lám milyen sokféle nyelv van a világon, de egy sem érthetetlen. De ha nem ismerem a szó jelentését, idegen maradok a beszélőnek, és a beszélő is idegen nekem.” (Pál apostol 1. levele a Korintusiaknak.) A Biblia régi szép mondatai az idegen nyelvek tanulásának igen fontos feladatára figyelmeztetnek, az emberi kapcsolatok javítására. Napjainkban egy olyan országban, ahol „életközeli” a háború, ennek óriási jelentősége van. A nyelv közelebb hozza az embert az emberhez, képesek leszünk egymásra jobban figyelni, s talán ki tudjuk magunkból vetni a közömbösséget. A tanítás a tanártól (lektortól) jó felkészültséget, nagyfokú emberismeretet, pedagógiai jártasságot kíván. A diákok fiatalon is bölcssek! Csak ezzel magyarázható, hogy a szubjektív okok között mindenki jelöli a tanár személyiségét. Ám ennek kibontása, részletezése már egy másik cikk témája lehet.

Nemes Gábor

A televízió (tévéhíradó) a média nyelvének tanításában

Az elmúlt évben már beszámoltam arról, hogy a média nyelvének tanulmányozását a legkönnyebben elérhető forrásra, az újságokra korlátoztuk. Az idei tanévben a technikai lehetőségek szerencsés változásával szélesíthettük a tömegkommunikációs eszközök skáláját: elérhetővé vált a magyar nyelvű televízió vétele. A műholdas televíziós adások ma már földrésznyi területeket kötnek össze. A Duna TV jóvoltából most Európa nagy részéhez közelebb került a mindennapi magyar valóság tükre szóban és képen. Ez a szolgáltatás javára válik nemcsak a határon túli és az európai szorvány magyarságnak, hanem nyelvünk külföldön történő tanításának is. Az új lehetőség új dimenziókat adott tárgyunk tanításához. Most ezzel kapcsolatos tapasztalataimról szeretnék beszélni.

1. Mindenekelőtt két kérdést kell tisztáznunk. Hogyan értelmezzük a média nyelvének fogalmát és mi a célja e nyelv tanulmányozásának. Az elsöre globálisan azt válaszolhatjuk, hogy mindaz, amit a sajtóban olvasunk, a rádióban és a televízióban hallunk, az a média nyelve. Ez azonban így túlságosan széles kereteket jelent, hiszen e nagy tömegkommunikációs eszközök a legváltozatosabb témakörökkel foglalkoznak, a legkülönbözőbb műfajokat használják: az aktuális politikai hírektől a tudományos igényű értekezésig, az esti mesétől a pop-rock magazinig. Nyelvészek és nyelvtanárok hallgatólagos megállapodása alapján a média nyelvének a napi kül- és belpolitikai történesckről, társadalmi, gazdasági és kulturális eseményekről szóló híradások nyelvét tekintjük. Ily módon a témabeli és műfaji sokféleség leszűkül, a tanulmányozandó nyelv konkrétta válik: könnyen rátalálunk az újságokban, a televízióban pedig a rövidebb-hosszabb hírösszefoglalókban vagy a tévéhíradókban. Ami pedig e speciális nyelvezet tanításának célját illeti, az több irányba mutat. Egyrészt, ez egy magasszintű nyelvgyakorlat, mely a hallgatók írásbeli és szóbeli kifejezőképességét kívánja fejleszteni. Másrészt, a jól megtervezett témaválasztással hatékonyan gazdagíthatjuk általános magyar civilizációs ismereteiket és tájékozottságunkat az aktuális közéletben. Harmadrészt, az előbbiekből következőleg, olyan jártasságra tehetnek szert a nyelvtanulók, amely megkönnyíti számukra a magyar média rejtélyeinek a megfejtését, alaposabb megismerését.

2. Ma már nem szükséges a videótechnika létjogosultságát bizonygatni, mint ahogyan azt a nyolcvanas évek közepén tettük. Az akkor még gyér tapasztalatokon nyugvó, de optimista előrejelzések a várt hatás sokszorosával váltak valóra. A fejlett technikai civilizációra épülő kultúránkban kivételes szerep jut a képnek, a képi megjelenítésnek. A sugárzott képek a világ

tükörképét viszik a nézőkhöz. A világ átalakul valamivé, amit nézni kell (Arnheim, 1980). A televízió vonzerejének a titka a személyes részvétel, így figyelemfelkeltő hatása megelőzi minden más ismerethordozóét (Mákonyi, 1993). Igazságértéke már jóval vitatottabb. Az egyik oldalon állnak olyan közhelyszerű szentenciák, mint „a kamera nem hazudik”, „egy kép többet mond ezer szónál”, a másik oldalon e véleményeket tagadják, azzal vádolva a televíziót, hogy a napjainkban mitikus erővé váló kép alkalmas a valóság helyettesítésére (Loshitzky, 1992), vagy még inkább: a valóság illúziójának keltésére (Mákonyi, 1993). A képnek, a képsorozatnak már önmagában is jelentése van. A pragmatikus célzatú televíziós képnek e vizuális információjához még egy verbális csatorna is kapcsolódik, amely vagy a képen szereplő személyek természetes beszéde, vagy kommentár azzal a céllal, hogy kétséget kizáróan egyértelművé tegye a látványt.

Es ezen a ponton érkeztünk el a nyelvtanításhoz. Oktató tevékenységünk során szükségünk van a mozgó kép stimuláló hatására, de az igazi nyereség a kép és hang összehatásában rejlik. A videótechnika (televízió és képmagnó) olyan autentikus beszédet tud közvetíteni, amely más audiovizuális eszközzel megoldhatatlan. Az eredeti helyszínen felvett (vagy a „nyelvország” televíziójából rögzített) nem megrendezett beszélgetések, jelenetek révén a nyelvtanuló manipulációtól mentes eseményeknek lehet szem- és fültanúja. Ezáltal a képmagnó a tanulót közvetlenül hozza kapcsolatba a nyelvi valósággal (Bán, 1985). A képsorok nyelvi hitelességét növeli a szereplők beszéd közbeni magatartása: taglejtésük, arcjátékuk, testtartásuk, a beszélők közötti távolság, stb. E paralingvisztikai kísérő jelenségek jól megfigyelhetők és utánzásra készíthetnek. A nyelvi hitelesség vizuális hitelességgel is párosulhat a kulturális és civilizációs információk közvetítése révén (Horváth, 1987). Mindezekhez az előnyökhöz kapcsolódik a mai képmagnók könnyű kezelhetősége és sokféle manipulációs képessége (a kép kimerevítése, a tetszés szerinti hely gyors kikeresése, a hang és a kép különválasztása, stb.). Ezek a technikai adottságok változatos és újszerű módszertani eljárásokat tesznek lehetővé.

Az itt felsorakoztatott pozitívumok mellett néhány jogosan felmerülő fenntartással is szembe kell néznünk. A kellően át nem gondolt videózás könnyen csábíthat a pusztán hangulatkeltés céljából rendezett „mozizás” zsákutójába. A tanuló csak nézi és hallgatja a videófilmet, részt nem vehet benne, nem szólalhat meg. Ez a „tevékenység” legjobb esetben is csak a receptív nyelvelsajátítást segítheti (Bán, 1985). A másik félelem az, hogy ezek az alkalmi videófelvételek nem felelnek meg a korszerű oktatás követelményeinek, módszertani szempontból nincsenek előre megtervezve, időtartamuk, illetve műfaji sajátosságaik sem a nyelvtanítás legideálisabb segítői (Lóth,

1988). Röviden: a rendelkezésünkre álló felvétel a körülmények kényszerének terméke.

3. Lássuk ezek után, milyen jellegzetességei vannak a hírműsoroknak, milyen képi és nyelvi megformálásban kínálja a Duna TV a politikai-társadalmi-közéleti témákat. Egy nagy közös jegy nyomja rá bélyegét a magyar televíziózásra: a pénzszűkéből adódó olcsó kivitelezés. A stúdióból közvetített élő műsorok központi eleme a beszélő fej (talking head: Végvári, 1988). Egyedül vagy többen, de mindig hasonló módon: premier plántól kistotálig, ülve, ritkábban állva, túlnyomórészt minimális kulisszák között. A bemondónak többnyire csak a feje látszik, így a fej és a száj mozgásán kívül legfeljebb csak néhány bevágott kép vagy rövid képsor jelenti a vizuális támaszt. Ezért is nevezi Mányoki Endre szellemes esszéjében a magyar televíziókat ezeket a műsorait rádiótévének (Mányoki, 1993). Nagyon kevés az aktuális eseményhez kötődő saját felvétel, saját riport. Az olcsó televízió a friss információt hordozó látvány hiányában szenved. A napi hírekhez kapcsolódó filmek idegen eredetűek, ezeknek jó esetben csak a fele szól közvetlenül az elhangzó aktualitásról. Másik fele filmtárakból származó illusztratív anyag. A szerkesztők egy képi közhely-gyűjteményből merítenek a nagy gyakoriságú témák és helyszínek (Bosznia, Ruanda, palesztinok, stb.) hitelességének vizuális igazolására az ismert – és így már – jelképtékkévé vált képek segítségével. A kép és szöveg arányából nézve: ezeket a tévés híreket illusztrált kommentárnak mondhatjuk, amelyben az összefüggő beszéd dominál, az illusztrációk pedig segédeszközként funkcionálnak. Nyelvi szempontból nem a beszéd túlsúlyával van kifogásunk, hanem azzal, hogy a képek nincsenek szoros kapcsolatban a szóval, tehát nem segítik a megértést. (Természetesen az elvont fogalmakat vagy témákat nehéz megjeleníteni. „A közalkalmazotti alapilletmény és az országos minimálbér összehangolása” címhez nem találni kifejező képet.)

3. 1. Mit mondhatunk a televízió nyelvről, a hallható nyelvről? Jóllehet a sajtó, a rádió és a televízió a média gyűjtőfogalomba tartozik, mégis jelentős különbségekkel találkozunk e három ágazat nyelve között. Különösen markáns az eltérés az olvasásra szánt és a hallás-látás útján felfogható üzenet között. A különbözőségek éppen a kétféle átviteli módban gyökereznek. A leírt szöveg stabil, állandóan kéznél lévő anyag, annyiszor olvashatjuk újra, amíg meg nem értjük. A hallható beszéd formájában érkező információ befogadására természetes körülmények között csak egyszeri lehetőség van: az elhangzás után már visszakeresni nem tudjuk. Az átlagos felfogóképességű televíziónézőhöz igazodó újságírás figyelembe veszi az elröppenő szóból adódó nehézségeket. Itt nincsenek bombasztikus címek, hatáskeltő szójátékok, bonyolult körmondatok, tömörítő-zsúfolt szószerkezetek, vagy ha mégis, akkor az a megértés rovására megy még az anyanyelvi nézőnél is. Az

újságnyelv tehát talányosabb, de tanításunk szempontjából könnyebben kezelhető. Ez az a sajátosság, amely meghatározza a két médium tanulmányozásának sorrendjét. A videós órák a sajtó nyelvének minimális ismerete után következhetnek. A hallgatóknak ismerniük kell az aktuális politikai nyelvezet kulcsszavait: rövidítéseket, a magyar közélet szereplőit, az éppen időszerű témaköröket és némi tájékozottságuknak kell lenni az újságnyelvi frazeológiában.

A Duna TV híradóiban, öröndetes módon, nem találkozni az érthetőséget zavaró nyelvezettel, de a nyelvtanulók szemszögéből már ráismerünk a fenti hibák némelyikére. Vegyük példáinkat az 1994. június 1-i adásból. Hároméves tanulás számunkra kevés az idő a többszörösen összetett jelzős szerkezetek kibogozására. „Boros Péter dolgozószobájában tárgyalt a választásokon győztes Horn Gyulával.” (Az ige közvetlen bővítménye még érthető, de az ehhez kapcsolódó bővítmények már követhetetlenek.) „A szlovák parlament elé került az oly sok vitát kiváltó táblatörvény.” (Az első fennakadás az aktualitáshoz kötődő szóösszetételből adódik. Csak ezután következik a „táblatörvény” minősítésének megfejtése.) „A táblatörvény elfogadása része az ET Szlovákia felé megfogalmazott ajánlásainak.” (Ha a csikorgóan hivatalos nyelvet és a magyartalanságot nem is érzékelik, a zsúfoltságot annál inkább.) Az írott nyelv sűrít, halmozza a jelzőket, bennfentes zsargont használ. Olvasva mindenre van időnk, hallva legalább a fele homályban marad. „Tanácskozást rendeztek a hazai cigány kisebbség élet- és munkakörülményeinek javítása érdekében. A résztvevők a kormány részére ajánlást fogalmaztak meg a cigány kisebbség oktatási, közművelődési foglalkoztatási, jóléti helyzetének javítására... Bővíteni kell a szociális intézményhálózat területén az etnikai sajátosságoknak megfelelő eszközrendszer.” Ezzel szemben az újságolvasási előkészítés ismerőssé teheti ugyanezeknek a témaköröknek a zurnalisztikai paneljeit (pl. zökkenőmentes kormánytadás, a bíróság illetékese szerint, a két állam partneri viszonya, megvitatják a mindkét felet nyugtalanító problémákat, stb.)

3. 2. A jellegzetes riporter nyelvén kívül még két másik nyelv sajátosságaival találkozhatunk a tévéhíradóban. Az egyik a hivatásos bemondók által felolvasott szöveg vagy bekonferált filmjelentés. Nyelvi szempontból ez a hírműsorok legmegbízhatóbb része. A televíziós körülményekhez igazodó világos fogalmazás, a nyugodt ritmusú és tisztán artikulált beszéd a nyelvtanuló helyzetét is megkönnyíti. A másik nyelv a nyilatkozó személy, az interjúalany nyelve. Különleges pillanata ez a médianyelv tanulmányozásának: a természetes élő beszédet látjuk és halljuk a maga valójában. A beszélt nyelv logikáját, spontán fogalmazási, szerkesztési sajátosságait, öntudatlan megnyilatkozásait érhetjük itt tetten. Ez a nyelv

merőben más, mint a példamutató bemondói-műsorvezetői nyelv vagy a változatos színvonalú és előadású tudósításoké.

4. A kritikai megjegyzések ellenére a napi egyórás hírműsorban mindig találunk olyan anyagot, amely céljainknak megfelel. Mit választhatunk e bőséges kínálatból és hogyan használhatjuk ezeket a kiemelt részleteket? Mielőtt erre válaszolnánk, egy alapelvet szükséges leszögeznünk: a tévés órákat csak akkor tudjuk a legnagyobb hatékonysággal kiaknázni, ha alaposan ismerjük az elhangzó szöveget, tehát kezünkben kell lenni a leírt szövegnek. Jobb híján, ez a munka ránk, tanárookra hárul. Így ez a tény már önmagában kizárja egy hosszabb híradó teljes feldolgozását.

4. 1. Két esetben mégis kísérletezhetünk a teljességgel. Az első a tévés órák bevezetésére esik. A tévéhírek befogadásához a hallgatónak jó hallás (és látás) utáni megértési készséggel kell rendelkezniük. Ez pedig mindenképpen fejlesztésre szorul. Ezért a fokozatosság elve alapján, bevezető lépésként azokat a hírösszefoglalókat használhatjuk fel, ahol a par excellence rádiótévélleg érvényesül. A kép nélküli rövid hírek lejegyzése nem megerőltető, és számíthatunk a tisztán beszélő bemondókra. Ezek a felvételek jó alkalmat kínálnak a hangzó politikai-társadalmi-közéleti hírek nyelvével való ismerkedésre, az íráskép és a hang azonosítására és mindezzel együtt, a kiejtés javítására.

A másik lehetőséget is a fokozatosság jegyében illeszthetjük munkánkba. Tudva azt, hogy a gyorsan pergő tudósítások részletekig hatoló felfogása még a legjobb hallgatóinknak is nehézséget jelent, teljes híradó esetén csak globális megértésre törekedhetünk. Feladatnak adhatjuk itt a tárgyalt témakörök és a hozzájuk tartozó kulcsszavak összegyűjtését.

4. 2. A részletes feldolgozás csak a kisebb híregységekben lehet eredményes. Így tehát tévés óráink többségében körültekintő választásra van szükségünk: viszonylag egyszerűbb nyelvezetű, érthető előadású, lassúbb tempójú részletek jöhetnek számításba. Az elemzésre szánt felvételek önmagában meglévő érdekességéhez még nekünk is hozzá kell járulnunk. A szöveg feldolgozásban érdekeltté tett hallgatóktól várhatunk érdemleges munkát. Ehhez ma már számos módszertani eljárás áll rendelkezésünkre (kulcsszó-szótár, megfigyelési táblázat, igaz és hamis állítások felismertetése, kihagyásos mondatok, irányító kérdések, a hang nélküli kép kommentálása, stb. : BAKONYI, 1986), melyeket azután a szöveg sajátosságainak és célkitűzéseinek megfelelően használunk fel.

4. 3. A tömény politikai és gazdasági hírek között felüdülésnek számítanak a kulturális eseményekről szóló beszámolók. A Duna TV híradásaiban számon tartja az aktuális évfordulókat, lapszemlét ad és egy-egy jeles személyiséget lát vendégül beszélgetésre. Ez a hírblock közvetlenül adhat országismereti tartalmat tanításunknak.

5. Összegzésül megállapíthatjuk, hogy a televíziós órák mindenekelőtt a szóbeli megnyilatkozást serkentették. Míg az olvasott sajtónyelv tanulmányozását jól felhasználhattuk az írásbeli kifejezőképesség fejlesztésére, addig a látott és hallott televízió megkönnyítette a társadalmi-politikai témájú lexikai anyag elsajátítását, hatékonyan javította hallgatóink kommunikációs készségét.

Egy jámbor óhajjal zárom mondanivalómat. E televíziós órák anyagának összeállítása kisipari módon és elég küzdelmesen áll elő, tartalmuk, szerkezetük esetleges. Mindnyájunk számára nagyon hasznos lenne, ha valamilyen, a magyar nyelv oktatásával foglalkozó intézmény időközönként a televízió legfontosabb és legértékesebb politikai és kulturális híreiből egy pedagógiai szempontból szerkesztett válogatást állítana össze a szöveggönyv mellékelésével. A megbízható minőségű felvételek és a tudatos szerkesztés előnyei mellett ezzel megszűnne függőségünk a vételi lehetőségek műszaki feltételtől és ugyanakkor a magyar nyelvű aktualitások eljuthatnának minden oktatóhelyre.

Felhasznált irodalom

1. ARNHEIM, 1980 Arnheim, Rudolf: *A vizuális médiumok értékei és hiányosságai*. in: Oktatástechnika (szerk. : Falus Iván), Tankönyvkiadó, Budapest, 1980.
2. BAKONYI, 1986 Bakonyi István: *A mozgóképi megjelenítés szerepe a nyelvoktatásban*. in: Az idegen nyelvi nevelés-oktatás néhány iránya és lehetősége, Budapest, 1986.
3. BÁN, 1985 Bán Ervin: *A videótechnika alkalmazásának lehetőségei a nyelvoktatásban*. Audióvizuális Közlemények, 1985. 22. évf. 5. sz. 260. o.
4. HORVÁTH, 1987 Dr Horváth Antal: *Videó az angolórán*, Idegen nyelvek tanítása. 1987. 177. o.
5. LOSHITZKY, 1992 Loshitzky, Yosefa: *L' Intifada dans les actualités télévisées: le cas de Nahalin*. Communication et langages, 1992. 99. sz.
6. LÓTH, 1988 Lóth László: *Egy politikai oktatóvideó készítésének „anatómiája”*. AV Kommunikáció, 1988. 25. évf. 6. sz. 236. o.
7. MÁNYOKI, 1993 Mányoki Endre: *Rádiótévé*. Szellemi környezetvédelem, Iskolakultúra, 1993. III. évf. 8. sz. 70. o.

Karin Beate Höpp (Berlin)

Hogyan tanítsuk a magyar emigráns irodalmat?

Berlini tanítványaimnak

„Hogyan tanítsuk a magyar emigráns irodalmat?” helyett előadásom címe az is lehetne, hogy „Hogyan tanítunk magyar emigráns irodalmat?” vagy, ami még fontosabb: „Mit tanulhatunk a magyar emigráns irodalomtól?” De először is: „Érdemes-e egyáltalán magyar emigráns irodalmat tanítani?” Előadásom során főképpen ez utóbbi kérdésre szeretnék válaszolni.

Most inkább ne térjünk ki arra, mit értsünk „emigráns irodalom” alatt. Itt konkrétan az úgynevezett „nyugati magyar irodalomról” van szó.¹

Előadásomban egy példa alapján szeretném megmutatni, mennyi mindent adhat nekünk a nyugati magyar irodalom, különös tekintettel a kapcsolattörténetre. A szöveg, amelyről beszélni szeretnék – *Szabó Zoltán: Magyar író Angliában* –, 1978-ban elhangzott a BBC magyar adásában, egy olyan műsorsorozat részeként, amelyben Angliában élő írók arra válaszolnak, hogy „Miért éppen Anglia?” és „Mit jelent a magyar írónak a kétnyelvűség?”² Szabó Zoltán szövege könyv formában kétszer is napvilágot látott, 1984-ben az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem egyik Szabó Zoltán-kötetében, és 1987-ben a *Két dióhéj* c. antológiában.

De ki is volt ez a Szabó Zoltán? Tanítványaimnak, a berlini Humboldt egyetem magyar szakos hallgatóinak aligha hányhatjuk szemére, ha nem tudják. Tehát nézzük meg, mit írnak róla a kézikönyvek:

Először is vegyük szemügyre az 1977-ben megjelent német nyelvű, *Klanczay Tibor* szerkesztette *Handbuch der ungarischen Literatur* c. művet. Az index arra utal, hogy Szabó Zoltánról egyetlenegyszer, a 492. oldalon esik szó. Ott, a *Veres Péterről* szóló szakaszban, a következőket olvassuk:

„In den dreißiger Jahren entfaltet die Volkstümpler eine breite soziographische oder sogenannte Dorfforschungsliteratur, daraus folgte, daß in ihrem Lager nur eine streng objektive Wirklichkeitsdarstellung gelten konnte. Einige unter ihnen, zum Beispiel Ferenc Erdei, Imre Kovács und Zoltán Szabó, verzichteten auf eine eigentliche Belletristik; andere wiederum waren nur Erzähler, so Pál Szabó und Áron Tamási.”⁴

Vagyis:

„A harmincas években a népi írók széleskörű szociográfiai vagyis úgynevezett falukutató irodalmat műveltek, amiből következett, hogy táborukban csak szigorúan objektív valóságábrázolás érvényesülhetett. Némelyikük, mint például *Erdei Ferenc*, *Kovács Imre* és *Szabó Zoltán*, a tulajdonképpeni szépirodalomról lemondott; mások pedig csak elbeszélők voltak, így *Szabó Pál* és *Tamási Áron*.”

Aki még angolul is tud, *Czigány Lóránt* irodalomtörténetében találhat kétoldalmi összefoglalót.⁵ A rendelkezésünkre álló magyar nyelvű szakirodalom köréből a következőket kell említeni: *A magyar irodalom története 1945-1975* c. mű 1982-ben megjelent IV. kötete másfél oldalon közli a legfontosabb adatokat.⁶ Ezen kívül *Béldi Miklós*, *Pomogáts Béla* és *Rónay László* a nyugati magyar irodalomról szóló irodalomtörténeti áttekintésében részletesebb adatokat találunk.⁷ Ennél is terjedelmesebb információ pedig *Czigány Lóránt* írásában, *Szabó Zoltán Terepfelverés* c. kötete bevezetőjében található.⁸

Berlini szemináriumunkban megelégedtünk azzal, hogy egyik résztvevőnk a Béldi - Pomogáts - Rónay-féle összefoglalás alapján előadta a leglényegesebb adatokat. Aztán a szövegre tértünk.

A berlini Humboldt egyetemen folyó hungarológus-képzés legerősebb oldalainak egyike szerintem az, hogy a diákok már viszonylag korán megismerkednek a műfordítás problémaival. Így hozzáfogtunk Szabó Zoltán szövegéhez, azzal az alapelvvel, hogy: „Mi lenne, ha ezt most lefordítanánk – mármint németre?” Felosztottuk a szöveget, mindenki kapott egy-két bekezdést, otthon előkészítettük és közösen megvitattuk.

Az irodalmi kapcsolatok szempontjából három jelenséggel állunk szemben, ami némi nehézséget okoz az olvasónak is, meg a műfordítónak is:

1. A szerző magyar nyelvű irodalmi alkotásból idéz.
2. A szerző olyan műből idéz, ami eredetileg nem magyarul van írva.
3. A szöveg irodalmi utalásokat tartalmaz.

Az első pontot illusztrálja, hogy Szabó Zoltán *Petőfi Sándort* idézve azt írja:

Európa csendes, újra csendes,
elzúgtak forradalmi...⁹

Ez a vers Magyarországon közismert. De miként bánjon vele a műfordító? Most nézze meg, elődei hogyan fordították Petőfit? Például *Martin Remané*:

Europa schweigt schicksalsergeben,
Revolution – wen kümmert's noch?¹⁰

Természetesen, van aki ezt a módszert túlzásnak érzi. Szóval: Fordítsuk le ezt a Petőfi-idézetet, mintha mi lennénk az elsők, akik a költői kijelentés német változatát készítik.¹¹

A második pont az, ami eléggé munkaigényesnek bizonyult: a nem magyar nyelvű szerzők idézetei. Vegyük például Szabó Zoltán idézetét *Alekszandr Ivanovics Herzen* emlékirataiból. Szabó Zoltánnál olvassuk:

„Schol másutt nem élhettem volna olyan remeteéletet, amilyenre London alkalmat adott...”¹² Ha ezt a mondatot németre fordítjuk, a negáció meg a (németül e mondatban szükséges) conjunctivus miatt igen nehézkes szerkezetet alakítunk ki – annál is inkább, mivel egy 19. századi író nyelvét tükrözzük. De nézzük meg az eredetit: Такого отшельничества я нигде не мог найти, как в Лонгоне...

Így már sokkal egyszerűbb. És Hertha von Schulz 1962-ben megjelent fordításában:

Ein solches Einsiedlerleben wie in London hätte ich nirgends sonst führen können...

Szabó Zoltán Orwell-idézeteit elemezve hasonló eredményekre jutottunk.¹³

A harmadik pontot illetően csak két példát szeretnék felidézni:

„[...] írói pályámnak volt egy magyarországi szakasza, és ezt egy másik, merőben más, tőle elkülönülő angliai szakasz követte, s hogy az egykori doveri átkelés napja jelzi, hogy a kettő közt hol a választóvonal.” (Az én kiemelésem.)¹⁴

Cs. Szabó László úti beszámolóját nemigen ismerik a német diákok.¹⁵ De ha ismernék is, nehéz lenne eldönteni, hogyan fordítsuk le. Első ízben egyik tanítványom a *Kanalüberfahrt*-ot javasolta, majd lett belőle *Überfahrt nach Dover*.¹⁶

Második példám: Szabó Zoltán leírja első angliai benyomásait, egyebek között azt is, hogy: „Wiltshire zöld legelő mezőin tikkadt birkanyájak legelésztek.”¹⁷ A magyar ember azonnal ráismer a Toldi I. énekére:

Ég a napmelegtől a kopár szík sarja,

Tikkadt szőcskenyájak legelésznek rajta;¹⁸

Itt is döntse el a fordító, érdemes-e a meglévő Toldi-fordításokat felhasználni. Említeném például *Gustav Engel* 1935-ben megjelent Toldiját:

Sengend brennt die Sonne auf die kahle Heide,

Heupferdchen verschmachtet, sind auf ihr zur Weide,¹⁹

Sajnos – mivel se Arany János műve, se Gustav Engel nyelve nincs jelen a mai német köztudatban, ez az allúzió fordításunkban szükségszerűen elvész.

Szabó Zoltán szövege számos olyan gondolatot tartalmaz, ami részletesebb elemzésre szorul, így például ha azt mondja: „[...] az az ankét arról, hogy miért maradtak magyar írók Angliában, egy másikkal volna kiegészítendő, amelyben angol írók vallanak arról, hogy miért nem volt maradásuk Angliában...”²⁰

Ha ezt a kérdést megvizsgáljuk, kényszerűen visszatérünk arra a kérdésre is, hogy mi az „emigráns irodalom” illetve „számozott irodalom”, összevetve

a hazájukon kívül élő írók műveivel. Szabó Zoltán szövegében még általánosabb kérdésekről is esik szó. Arról, hogy miért, illetve kinek ír, a következőket mondja: „Író az olyan ember, aki ír, de nem mindenki író, aki ezt teszi. S az író, amikor ír: nem olvasónak ír. Nem utókornak ír. Nem is saját magának ír. Az író a papírra ír...”²¹

Nagyon sajnálom, hogy a német felsőoktatási rendszer nem nyújt lehetőséget arra, hogy egy irodalmi szemináriumon belül felkérjem a tanítványaimat, hogy többoldalas esszét írjanak arról, mit jelent ez a kijelentés, hogyan értékeljük, stb. A BBC ankétje során mások is nyilatkoztak. Szabó Zoltán szövege mellett külön figyelmet érdemel Cs. Szabó Lászlóé is.²²

Irodalmi szemináriumunk során természetesen nem csak Szabó Zoltán szövegét olvastuk. A szeminárium egyik célja viszont igenis az volt, hogy a hallgatók megismerkedjenek az emigráns író, illetve az emigráns irodalom sajátos helyzetével. Bevezetőül *Sárközi Mátyás* egyik publicisztikai írása szolgált: „Minden szebb, ha süt a nap”.²⁴ Költők önvallomásaival is megismerkedtünk *Gömöri György* és *Bakucz József* példája révén.²⁴ *Határ Győző: Istenhözad emigráció* c. elméleti írásának megvitatására sajnos időhiány miatt már nem kerülhetett sor.²⁵

Ha tanítványaim még bírják, a következő szemeszterben rövid (emigrációs) szépprózai szövegeket fogunk olvasni.

Befejezésül hadd mondjam meg, hogy magyar – illetve finnugor, illetve uralisztika – szakos diák koromban úgy tapasztaltam, hogy a nyugati magyar irodalom mindig afféle mostohagyerek volt. És ha valaki nem hinné el, hogy lehetséges meg érdemes is egy fél éven át – mondjuk hetente egyszer – kizárólag nyugati magyar irodalommal foglalkozni, akkor nézzon Berlin felé, mert ott találjuk a bizonyítékot.

Jegyzetek

- 1 A „Nyugati magyar irodalom” fogalmáról vö.: Béládi Miklós, S. Benedek András et al.: *A magyar irodalom története 1945-1975. IV. A határon túli irodalom*. Szerk. Béládi Miklós. Budapest, 1982. 327.

Béládi Miklós: „Bevezetés a nyugati magyar irodalomba. Vázlat.”

Béládi Miklós: *Válaszútak*. Budapest, 1983. 445- 495. Uo. 499-451.

Béládi Miklós, Pomogáts Béla, Rónay László: *A nyugati magyar irodalom 1945 után*. Budapest, 1986. 15-17.

- 2 „Magyar író Angliában. Szabó Zoltán.” *Kaleidoszkóp*. BBC Magyar adás, 1978. március 10.

- 3 Szabó Zoltán: „Magyar író Angliában.” Szabó Zoltán: *Ősök és társak*. A válogatásban közreműködött és a szöveget gondozta Czigány Lóránt. Bern, 1984. 7-12.
 ---: „Magyar író Angliában.” *Két dióhéj. Nyugat-európai és tengerentúli magyar prózairók*. Vál. és szerk. Berkes Erzsébet, Rónay László. Budapest, 1987. 7-13.
- 4 Nemeskürty István, Orosz László et al.: *Handbuch der ungarischen Literatur*. Szerk. Klaniczay Tibor. Budapest, 1977. 492.
- 5 Czigány Lóránt: *The Oxford history of Hungarian literature from the earliest times to the present*. Oxford, 1984. 392- 393. Vö. 478.
- 6 Béládi, S. Benedek et al.: *A magyar irodalom története 1945-1975. IV. Op. cit.* 385-386.
- 7 Béládi, Pomogáts, Rónay: *A nyugati magyar irodalom 1945 után. Op. cit.* 129-137.
- 8 Czigány Lóránt: „Homo politicus.” Szabó Zoltán: *Terepfelverés*. Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta: Czigány Lóránt. Bern, 1987. 5-37.
 Újraközlés: Czigány Lóránt: *Gyökértelen, mint a zászló nyele*. Budapest, 1994. 36-63.
- 9 Szabó, „Magyar író Angliában.” *Két dióhéj, op. cit.* 9.
- 10 Sándor Petőfi: „Europa schweigt.” Ford. Martin Remané. Sándor Petőfi: *Gedichte. Auswahl*. Budapest, 1984. 78-79.
- 11 Eljárási módszerünkkel kapcsolatos vitánkban abban egyeztünk meg, hogy a döntő kérdés az, kinek és mi célból készítjük fordításunkat.
 Vö.: Hans J. Vermeer: „Übersetzen als kultureller transfer.” *Übersetzungswissenschaft – eine Neuorientierung: zur Integration von Theorie und Praxis*. Szerk. Mary Snell-Hornby. /UTB für Wissenschaft: Uni-Taschenbücher; 1415./ Tübingen, 1986. 30-53.
- 12 Szabó, „Magyar író Angliában.” *Két dióhéj, op. cit.* 8.

A teljes idézet: „Álmomban se gondoltam arra, hogy Londonban egy hónapnál hosszabb ideig maradjak. Csak lassan és fokozatosan eszméltem rá arra, hogy semmi értelme se volna innen bárhová más helyre mennem. *Sehol másutt nem élhettem volna olyan remeteéletet, amilyenre London alkalmat adott...* Aki tudja a módját annak, hogy meglegyen egyedül, annak nem kell félnie London szürkességétől és unalmától. Az élet itt, akár a levegő, árt a gyengének, a törekeny

embereknek, azoknak, akik támasztékot saját személyükön kívül keresnek, vagy annak, aki nem él meg kedveskedés, rokonszenv és figyelem híján.” (Az én kiemelésem. KH.)

Oroszul:

Alekszandr Ivanovics Herzen: *Byloe i dymy*. Leningrad, 1947.

(Az én kiemelésem. KH.)

Német fordításban: „Ich hatte nicht beabsichtigt, länger als einen Monat in London zu bleiben, aber allmählich begann ich einzusehen, daß es absolut zwecklos war, woanders hinzufahren – und wohin hätte ich auch reisen sollen? *Ein solches Einsiedlerleben wie in London hätte ich nirgends sonst führen können...* Wer es versteht, allein zu leben, der braucht die Londoner Langeweile nicht zu fürchten. Das hiesige Leben ist ebenso wie die hiesige Luft schädlich für den Schwachen, den Kränklichen, der einen Halt außerhalb seiner selbst sucht, der Freundlichkeit, Teilnahme, Aufmerksamkeit sucht...” (Az én kiemelésem. KH.)

Alexander Iwanowitsch Herzen: *Mein Leben*. Band 3. Ford. Hertha von Schulz. Berlin, 1962. 11-12.

Fordításelemzési szempontból érdemes Szabó Zoltán Orwell- idézeteit az 1990-ben Budapesten megjelent Orwell-kiadás szövegével összehasonlítani. Így pl.:

„Aki visszatér Angliába [...] 'azonnal elfogja az az érzés, hogy más a levegő, amit itt magába szív.'„

Szabó, „Magyar író Angliában.” *Két dióhéj, op. cit.* 9.

„When you come back to England from any foreign country, you have immediately the sensation of breathing a different air.”

George Orwell: „England Your England.” *The Penguin essays of George Orwell*. Harmondsworth, 1984. 144-165. Uo. 145.

„Ha valaki bármelyik idegen országból hazatér Angliába, rögtön érzi, hogy más levegőt szív.”

Gecsényi Györgyi fordítása. George Orwell: „Anglia, ó Anglia!” *Az irodalom fűlszámolása: Válogatott esszék*. Vál. Takács Ferenc.

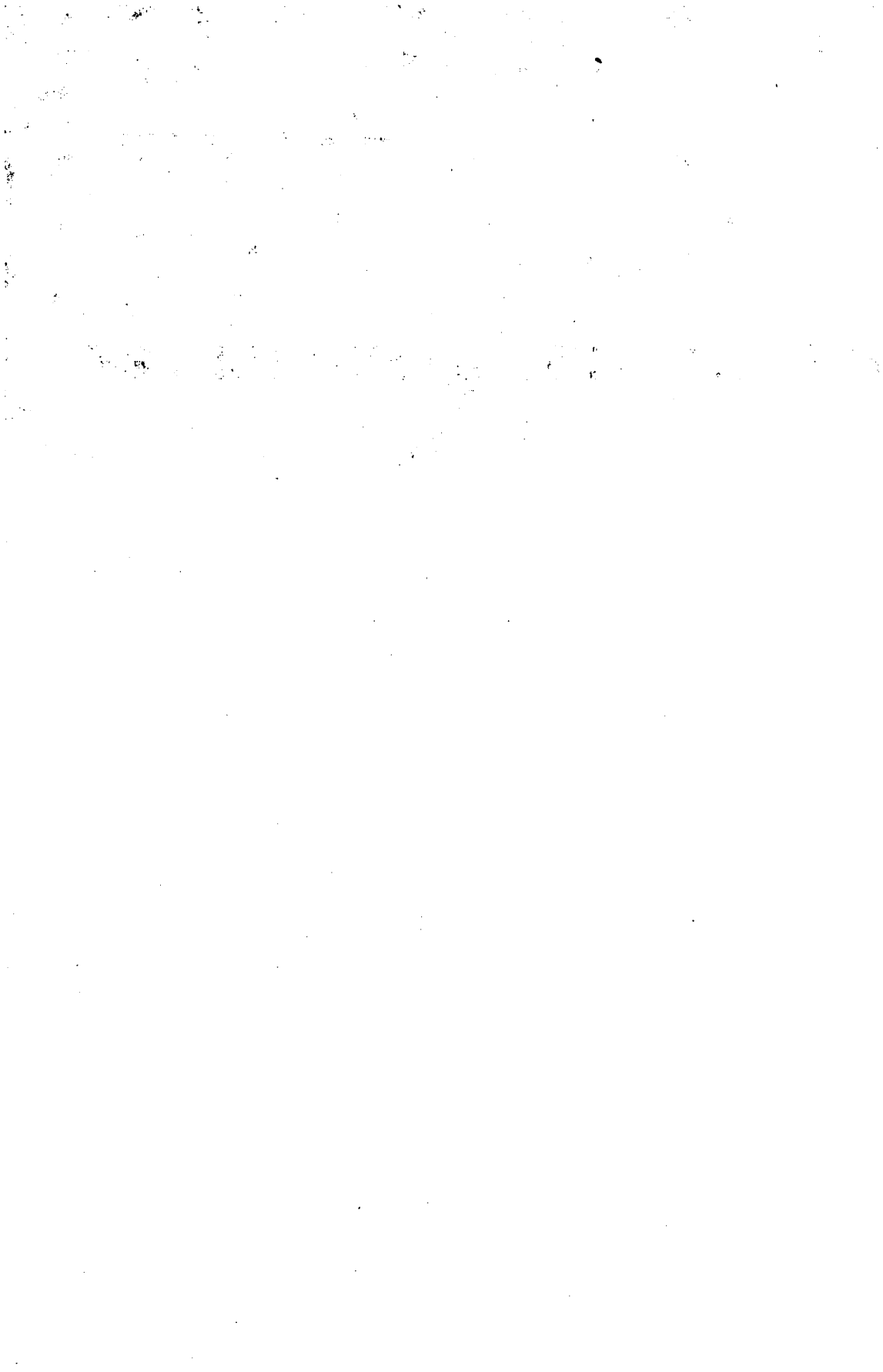
Budapest, 1990. 133-163. Uo. 136.

14 Szabó, „Magyar író Angliában.” *Két dióhéj, op. cit.* 7.

15 Cs. Szabó László: *Dóveri átkelés. Nyugateurópai helyzetkép. /Válság és új élet./* Budapest, 1937.

- 16 Vö.: Czigány: *The Oxford history of Hungarian literature. Op. cit.* 479: „*Crossing at Dover*”.
- 17 Szabó, „Magyar író Angliában.” *Két dióhéj, op. cit.* 10.
- 18 Arany János: „Toldi.” *Arany János költeményei.* Szerk. Vekerdy Tamás. Budapest, 1983. 775.
- 19 Johann Arany: *Toldi.* Ford. Gustav Engel. Budapest / Leipzig, 1935. 9.
- 20 Szabó, „Magyar író Angliában.” *Két dióhéj, op. cit.* 11.
- 21 *Ibid.*, 12.
- 22 Cs. Szabó László: „Magyar író Angliában.” *Új Látóhatár* 19 (1978) 297-307.
 Újraközlés: „Magyar író Angliában. Válasz Siklós Istvánnak.” Cs. Szabó László: *Hűlő árnyékban.* Bern, 1982. 228-238.
 Cs. Szabó László műsora 1978. március 29-én elhangzott a BBC magyar adásában.
 A sorozat további műsorai:
 - Czigány Lóránt: 1978. február 7.
 - Gömöri György: 1978. február 27.
 - Sárközi Mátyás: 1978. március 17.
 - Mikes György: 1978. április 9.
 - Kabdebó Tamás: 1978. június 10.
 Ez a lista nem teljes.
- 23 Sárközi Mátyás: „Minden szebb, ha süt a nap.” *Európai utas* 4 (1993) 4: 78-79.
- 24 Gömöri György: „[Naponta nyelvet – álarcot cserélek.]” Gömöri György: *Búcsú a romantikától. Válogatott versek.* Budapest, 1990. 5.
 Bakucz József: „Nyelv.” *Az embernek próbája. Emlékkönyv. Kiadja a Hollandiai Mikes Kelemen Kör fennállásának huszonötödik évfordulójára.* Amszterdam, 1976. 83.
- 25 Határ Győző: „Istenhozzád emigráció.” *Nyugati magyar irodalom. Tanulmányok. Kiadja a Hollandiai Mikes Kelemen Kör.* Amszterdam, 1976. 57-75.

OKTATÓ- ÉS KUTATÓHELYEK

Honti László

Finnugrisztikai oktatás a Groningeni Állami Egyetemen

A „finnugrisztika” fogalmát szükségszerűen másként kell értelmezni külföldön, mint Magyarországon, Finnországban és Észtországban. Míg a felsorolt országok tudományos életében a „finnugor” vagy „uráli” elsősorban az anyanyelvvel rokonságban lévő nyelvek vizsgálatát, az azokat beszélő népek kultúrájának tanulmányozását jelenti, az ezen országok határain túli egyetemeken főleg a régi irodalmi nyelvi hagyományokkal rendelkező magyar-, finn- és észtoktatást jelenti, természetesen a lehetőségekhez képest többé-kevésbé részletesen megvilágítva a genetikai hátteret. A fő különbség tehát az, hogy míg a finnugor országok egyetemein külön intézetek foglalkoznak az anyanyelvnek és irodalmának oktatásával és kutatásával, külföldön elvben a teljes nyelvcsaláddal kapcsolatos oktatómunka egy intézetre hárul (eltekintve az olyan esetektől, amikor e „fő” nyelvek valamelyikének akár önálló tanszéke van, akár egy másik, pl. skandinavisztikai, szlavisztikai vagy kelet-európai intézet kereteiben folyik a munka).

A Groningeni Állami Egyetemen önálló egységként működő Finnugor Tanszék (Vakgroep Finoe-gristiek), amely egyedülálló Hollandiában, de az egész Benelux-térségben is (megjegyzendő hogy ún. „Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék” sehol sincs Hollandiában!), ebből a szempontból szerencsés helyzetű oktató- és kutatóhelynek mondható: mind a magyar, mind a finn nyelvet és irodalmat mind főszakként, mind mellékszakként tanulhatják a diákok. Egyedüli e tanszék abban a tekintetben is, hogy *ez az egyetlen hely Hollandiában, ahol van magyar és finn nyelv és irodalom főszak*, és ahol e két nyelvre alapozva finnugor nyelvészeti képzés is folyik.

A hollandiai finnugor (valamint a hungarológiai és a fennisztikai) tudományos képzés és kutatás megteremtője az eredetileg ógermanisztikával majd a balti-finn nyelveknek az évezredes germán kapcsolataival foglalkozó A. D. Kylstra holland ógermanista professzor volt. E kérdéskör iránti elkötelezettségét bizonyítja, hogy egyetemi doktori értekezésénck is ezt választotta témájául: „Geschichte der germanischostseefinnischen Lehnwortforschung” (Assen 1961), amely a téma iránt érdeklődők számára mindmáig hasznos kézikönyv. Éppen ezen érdeklődése folytán a Groningeni Állami Egyetemen tartott ógermanisztikai előadásában megkülönböztetett helyet kaptak a finn és a vele legszorosabb rokonságban álló nyelvek (pl. karjalai, észt), majd érdeklődése kiterjedt a magyarra, a lappra és a többi rokon nyelvre is. Ennek köszönhetően 1966-ban hivatalosan is megbízták finnugrisztikai előadások tartásával. 1969-től kezdődően már anyanyelvű oktatók (lektorok)

látták el a finn és a magyar nyelv oktatásával kapcsolatos feladatokat, 1974-től pedig az akadémiai statutumba is felvették a finnugor stúdiumokat a két fő nyelvvél.

Az elkövetkezendő években sikeresen folytathatta tevékenységét az új Finnugor Tanszék. Kylstra professzor 1985-ös nyugdíjazását követően a Finnugor Tanszék élére 1987-ben a Groningeni Állami Egyetem e sorok íróját nevezte ki, aki ezt az állást 1988 elejétől tölti be.

Eleinte finn szakon volt több diák, amit megmagyaráz az akkori politikai helyzet, ti. a szovjet megszállás alatt élő Magyarország évtizedekre kiszorult Európából. A vasfüggöny leomlása után nagyjából kiegyenlítődött a magyar és a finn iránti érdeklődés, azóta évi 5-8 elsőévesünk van a két nyelvre együttesen, akik közt 2-3 évenként akad egy-egy, aki finnugor nyelvészetet kíván tanulni: erre a magyar vagy a finn alapozó tanulmányok (propedeuse) után van lehetőség.

A tanulmányi idő a holland egyetemeken négy év, hogy a diák egy ötödik évvel „megfejelje” tanulmányi idejét. Az ilyen „egzotikus” nyelvek esetében, mint a magyar és a finn, amelyekkel csak az egyetemen találkozhatnak első ízben, nem minden diáknak sikerül ezen idő alatt végezni, így gyakori, hogy csak az ötödik év végén kapnak diplomát. A főszakos képzés gerincét a nyelv elsajátítása, az irodalom és az illető nép kultúrájának alapos megismerése képezi. A mellékszakosok, akik a közgazdászhallgatók, történelemszakosok és nyelvészszakosok soraiból kerülnek ki, egy tanév során olyan nyelvismeretre tesznek szert, hogy egyszerűbb szövegeket szótár segítségével megértenek.

A gyakorlati nyelvtudás megszerzésében döntő fontosságú tényező, hogy ez magyar és finn anyanyelvű oktatók segítségével történik: magyar lektor 1989 óta működik Groningenben, aki egyúttal az Amszterdami Egyetemen a magyar mellékszakosok tanításából is alaposan kivette a részét. Miután Észtország visszanyerte függetlenségét, évenként egy vagy két trimeszteren keresztül észt lektor tanított észtet mint mellékszakot.

Diákjaink egy részének van magyar, ill. finn családi háttere. Az ilyenek több-kevesebb nyelvtudással kezdik meg tanulmányaikat. Más részük igazi holland családokból érkezik, érdeklődésüket felkelthette egy-egy nyaralás vagy a választott nyelvhez kötődő kultúra. A diákok előképzettsége, színvonala meglehetősen tarka: Hollandiában nincs felvételi vizsga, és nem csak gimnáziumi vagy athaeneumi vég bizonyítvánnyal lehet beiratkozni felsőfokú tanintézetekbe. A képzés meglehetősen sokrétű: a hallgatóknak alaposan el kell sajátítaniuk a választott nyelv grammatikai rendszerét, alapos gyakorlati nyelvtudásra kell szert tenniük, nagyon fontos eleme az illető nyelv szépirodalma és az azt beszélő nép kultúrtörténete. Az előadásokon kifejtett ismereteket szemináriumi foglalkozásokon rendszeresen feldolgozzák,

rögzítik és fejlesztik. Noha a szakdolgozatot hollandul írhatják, többen vállalkoznak arra, hogy magyar ill. finn nyelven írják meg diplomamunkájukat. Az ilyen szintű nyelvtudás elérése persze feltételezi a hosszabb magyar- ill. finnországi tartózkodást is. Eddig mindig sikerült diákjaink legtöbbjét 3-9 hónapos magyar- és finnországi tanulmányutakra eljuttatnunk, egyesek újabban Észtországban is bővíthették fenisztikai és finnugrisztikai ismereteiket.

Hollandiában meglehetősen nagy az „akadémiai munkanélküliség” (is), így frissen végzett diákjainknak már tanulmányaik során tájékozódniuk kell az elhelyezkedési lehetőségekről. Többen közülük már egyetemi éveik alatt eljutnak a nyelv ismeretének olyan fokára, hogy tolmácsolásokat, fordításokat vállalnak, aminek révén kellő tájékozottságra tesznek szert a munkapiaci lehetőségeket illetően. Fájó pont, hogy a finnugor szakot végzett, valóban tehetséges egy-két diákunk számára eddig még nem sikerült tudományos ösztöndíjat szerezniük, hogy disszertációt írjanak és kutatóvá nevelődjenek.

Mint minden egyetemi tanszék, természetesen a groningeni finnugor intézet is végez tudományos kutatást, mégpedig nem is akármilyen szinten. A finn részleg az ógermanisztikai intézettel közösen dolgozik a balti-finn nyelvek régebbi germán jövevényszavainak háromkötetesre tervezett etimológiai szótárán, amelynek első kötete (A. D. Kylstra - Sirkka - Liisa Hahmo - Tette Hofstra - Osmo Nikkilä: Lexikon der älteren germanischen Lehnwörter in den ostseefinnischen Sprachen. Bd. A-J. Amsterdam-Atlanta 1991. LVIII + 145 l.) nagyon pozitív kritikát kapott a szakmai folyóiratokban. A tanszék dolgozója a finn irodalmi nyelv történetének legavatottabb, elismert kutatója (dr. Osmo Nikkilä). A tanszék az irodalmi kutatások terén is sikeresnek mondható, különösen a modern magyar irodalom vizsgálatában és fordításában jeleskedik. Irodalmi kutatásaiért, különösen pedig doktori disszertációja elismeréseként *Jolanta Jastrzebska* 1992-ben Szirmai-díjban részesült. A tanszék szinte minden munkatársa foglalkozik magyar, ill. finn szépirodalmi alkotások hollandra fordításával. Az említett magyar-holland szótár egyik készítője, *Henry Kammer* 1994-ben Nádas Péter Emlékiratok Könyve c. munkájának hiteles és művészi fordításáért megkapta a holland nyelvterület legrangosabb fordítói elismerését, a *Martinus Nijhoff* - díjat. E tanszéken készült el a hágai Oktatási-és Tudományügyi Minisztérium hathatós anyagi támogatásával a még kéziratban lévő magyar-holland középszótár, amelynek párja az ELTE-n íródik. A tudományos eredmények sorában megemlítendő, hogy 1991-ben a tanszék 25 éves fennállása alkalmából sikeres szimpóziumot rendeztünk, amelynek anyagát röviddel utána publikáltuk: *Finnisch-ugrische Sprachen zwischen dem germanischen und dem slavischen Sprachraum* (Amsterdam - Atlanta, GA 1992. 1961.).

¹ A Finnugor Tanszék a kisebbek közé tartozik az egyetemen, így nem csoda, ha viszonylag ritkán kerül sor doktori disszertációk megvédésére tudományágunkban. A minőség azonban kárpótol minket a kis mennyiségért. Az utóbbi alig tíz évben az alábbi – túlzás nélkül jelentősnek minősíthető – magyar, finn és finnugor témájú doktori értekezések születtek Groningenben: Osmo Nikkilä: *Apokope und altes Schriftfinnisch. Zur Geschichte der Apokope des Finnischen* (Groningen 1985. 508 l.), Tetteofstra: *Ostseefinnisch und Germanisch. Frühe Lehnbeziehungen im nördlichen Ostseeraum im Lichte der Forschung seit 1961* (Groningen 1985. 478 l.), Jolanta Jastrzębska: *Personnages tragiques dans la littérature hongroise contemporaine* (Amsterdam- Atlanta 1989. 244 l.; magyar fordításban rövidesen megjelenik Budapesten), Sirkka-Liisa Hahmo: *Grundlexem oder Ableitung? Die finnischen Nomina der Typen kämmen und päähkinä und ihre Geschichte* (Helsinki 1994. 440 l.). Az itt nem említett kollégák is rendszeresen publikálnak szakfolyóiratokban és szerkesztői tevékenységet is folytatnak. Egy finnugor szakos diákunk, az 1994-ben végzett *Frans van Nes* észt-holland és holland-észt zsebszótárt szerkesztett.

1988-ban a budapesti Művelődési Minisztérium és a hágai Oktatás- és Tudományügyi Minisztérium kezdeményezésére a groningeni és az amszterdami egyetem közös vállalkozásaként létrehozták groningeni székhellyel az Egyetemközi Hungarológiai Központot, amelynek feladata a magyarsággal kapcsolatos ismeretterjesztés. E tevékenység sikeres is volt a vasfüggöny leomlását követő első eufóriában, majd alábbhagyott és végül elenyészett a volt kommunista blokk országai iránti lelkes érdeklődés. Így nem csoda, hogy nem felelhet meg a magyar hatóságok reményeinek, amelyek az egészen más körülmények, más történeti-kulturális háttérben működő hasonló (pl. a berlini) központokból táplálkoznak, de – e sorok írója szerint – az alapító holland egyetemek is okkal csalódhattak, amikor azt remélték, hogy a központ tevékenysége révén tudja fedezni a működéséhez elengedhetetlen minimális kiadásoknak legalább egy részét.

A fentiekben dióhéjban összefoglaltam a Groningenben kifejtett tevékenységünket, igyekezve ismertetni a ténylegesen folyó munkát és létező lehetőségeket, anélkül hogy színes léggömböket eregettem volna, s ennek alapján az olvasónak talán sikerül reális képet alkotnia a groningeni magyar-, finn- és finnugrisztikai oktatásról, de az ilyen irányú hollandiai tevékenységgel kapcsolatban is tényszerű ismeretekhez jut.

Pomozi Péter

A hungarológia főszak megalapítása a Tartui Egyetemen

Előzmények

Észtországban hagyományos a *rokonszenv* a „finnugor nagyhatalom”, a legnagyobb nyelvrokon nép és kultúrája iránt. Annak, hogy 1922/23-ban, a fiatal, független észt állam egyetemén Magyar Lektorátus jöhetett létre, abban a magyarságtudományt művelő észt tudósoknak komoly szerepe volt. Elsősorban Julius Marknak. Csekey István jogászprofesszor, Haltenberger Mihály geológiai professzor szintén észt kérésre utazott Tartuba, hogy az 1919-ben észt nemzeti felsőoktatási intézménnyé vált egyetemen katedráját elfoglalhassa. Csekey gróf Klebelsberg Kunó kultuszminiszter megbízása alapján, Gragger Róbert szakmai és szervezési modelljét követve a híres, nagy Collegium Hungaricumok szellemében hozta létre a Tartui Magyar Tudományos Intézetet. Utóbbi végig a Magyar Lektorátussal egyetemben működött, annál is inkább, mert 1930 után a mindenkori magyar lektor és az intézet ügyeinek intézője egy és ugyanaz a személy volt. Mindezek ellenére 1922 és 1940, a lektorátus és az Institutum Litterarum Hungarici Dorpatensis fennállása alatt egyetemi magyar szak nem jött létre. Bár 1944, a második szovjet megszállás kezdete után is kitűnően képzett hungarológusok maradtak Észtországban, a nemzeti tudományok művelését, különösen pedig a rokon népek kultúrájával foglalkozó stúdiumokat számtalan adminisztratív akadály nehezítette. Mi sem jellemzőbb, minthogy a Györkénél Tartuban magyarul tanulni kezdett, később Budapesten Zsirai-tanítvány Paula Palmeosnak haláláig, 1990-ig meg kellett elégednie magyar nyelvórák tartásával és műfordítással. Bár tanítványai és a tanítványok tanítványai között Magyarországon magyar szakot végeztek is voltak, az adminisztratív és anyagi akadályok mindvégig gátját szabták a magyarányú hungarológiai fejlesztésnek a szovjet érában.

Amikor az észt függetlenség helyreállítása után két évvel, 1993. szeptember elsején elfoglalhattam lektori helyemet a Tartui Egyetemen, tele voltam álmokkal és kíváncsisággal. A szeretetteljes fogadtatáson túl óriási öröm volt számomra, hogy az egyetem patinás főépületének harmadik emeletén *Magyar Lektorátus* feliratú szobára bukkantam, aminek villámgyors, újbóli létrehozásában elévülhetetlen érdemei vannak Ago Künnap professzornak, az Uráli Nyelvek Tanszéke vezetőjének, a Filozófiai Kar dékánjának. Saját későbbi szavai szerint a lektorátus akkortájt szinte üres falakat jelentett,

mégis, azonnal volt saját otthona a magyarságtudománynak, ami nemcsak a dolog iránti szimpátiáról és az érdeklődés komolyságáról győzhetett meg, hanem megsokszorozta a lehetőségeket is. Ezért is írhattam már 1993 novemberében Tarnói László professzornak, az NHK igazgatójának, hogy „magyar irodalomra, történelemre, néprajzra a finnugor szakon nem is juthatott idő, ha csak a tanár az amúgy is kisszámú nyelvórát „meg nem lopta”. [...] Érdeklődés pedig van a magyar nyelv és kultúra iránt, akár *egyetemi szak* formájában is, még hozzá tehetséges hallgatók körében.”

A következő adminisztratív lépés a Tartui Egyetem észt filológiai csoportjának – melynek része az Uráli Nyelvek Tanszéke is, utóbbinak pedig a Magyar Lektorátus – szándéknyilatkozata, amelyet eljuttattam a magyar-észt kulturális és tudományos együttműködési egyezményt előkészítő fórumoknak. Ebben többek között ez állt: „A Tartui Egyetemen, amely Észtország legrégebbi és máig egyetlen nagy egyeteme, igen nagy az érdeklődés a hallgatók körében a hungarológia iránt, különösen mivel ebben a nyelvrokon országban sehol másutt nem lehet intézményesen magyarságtudományt tanulni. Éppen ezért a Tartui Egyetemen az Észt Filológiai Tanszékcsoport részeként működő Uráli Nyelvek Tanszéke szívesen adna helyet a magyar nyelv és irodalom (hungarológia) szaknak. [...] A leghatékonyabban talán úgy lehetne megteremteni a tartui hungarológia szak alapjait, ha ennek terve a készülő észt-magyar kulturális és tudományos egyezménybe is belekerülne.” A szándéknyilatkozatot tett követte, a minisztériumi előkészítés során az általunk óhajtott passzus bekerült a kulturális együttműködési szerződésbe. Ennek a Tallinnban, 1994 április 28-án aláírt dokumentumnak a 12. paragrafusában található a következő szövegrész: „Felek kifejezik készségüket észt nyelv és irodalom szak létrehozására a Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen, valamint magyar nyelv és irodalom szak létrehozására a Tartui Egyetemen, és folyamatosan támogatják ezek működését.”

Ezzel a tartui szakalapítás adminisztratív akadályai lényegében elhárultak, sőt működéséhez mindkét, a cikkelyben említett szak elvi garanciát kapott.

A tanegységlista létrejötte. Észt egyetemi sajátosságok

Amikor 1993 novemberében, kedvező döntésben reménykedve néhány kollégámmal nekiláttunk a magyarszakos tantervi változatok gyártásának, abból a magyarságtudományi felfogásból indultunk ki, amelyet Gragger többek között az *Ungarische Jahrbücher* első kötetének előszavában fejtett ki 1921-ben, s amelyet azóta *Gragger hungarológiai koncepciój*aként aposztrofálnak. Ezért kezdetben ragaszkodni próbáltam ahhoz, hogy a szak nevében szerepeljen a *kultúra* szó. Tartuban az általános elnevezés inkább x

nyelv és irodalom szak, csakúgy, mint itthon, s jóllehet a nyelv és irodalom megnevezés nem tájékoztat kellőképp arról, hogy a szak átfogó magyarságtudományi alapokat kíván nyújtani, végül mégis ennél maradtunk. (A *nyelv és kultúra* szakmegnevezés hamis és dehonesztáló a nyelvre nézve, a *hungarológia* önmagában túl keveset mondott volna az észtt hallgatók számára.)

A szaknak ebben az ismertetésben csak a tanegységlistája szerepel, hiszen a tantárgyi tematikák és vizsgaminimumok ismertetése több tíz oldalt tenne ki. Előbbi és utóbbi létrehozásában figyelembe vettük a magyar gimnáziumi érettségi magyarságtudományi alapkövetelményeit, az ELTE magyarságtudományi szakjainak tanegységlistáit, valamint több külföldi magyar műhely tanegységlistáját. Persze minden szakmai koncepciónak figyelembe kell vennie a helyi adottságokat is, az egyetemi képzés rendjét. Gondolnunk kellett arra, hogy:

- Észtországban eddig nem volt középiskolai magyar tagozat, sőt magyarnyelv-oktatás sem, így a nyelvi alapképzést a szakba be kellett építeni, s ennek óraszámja nem lehetett irreálisan alacsony, mert

- a bevezető és kedvcsináló magyarságtudományi órák után a valódi szakórák jó részét csakis és kizárólag magyarul tudóknak, magyar nyelven van értelme tanítani egyetemi hungarológia szakon, különös tekintettel az irodalomra, nyelvtörténetre és nyelvjárástanra, valamint a magyar nyelvű történeti forrásokra;

- a szakok óraszámja kötött, három képzési szakaszban összesen 15+18+21 tanulmányi hetet tartalmazhatnak, s egy tanulmányi hét max. 30 órát jelenthet egy féléven át, elvben az otthoni munka teljes beszámításával;

- a szak 54 tanulmányi hetéből nyolcat a szakdolgozat megírásának, ötöt az egyes képzési szakaszok kutatói szemináriumainak, minimum egyet pedig az ún. praktikumnak kell szentelni;

- az észtt bölcsészdiploma megszerzéséhez 8 pont kell, adott szak első képzési szakaszának befejezéséért 1, a második teljesítéséért 2, a harmadikért 3 pont jár, tehát a magyar elvileg egy pontos tárgyként is választható, így a bevezető képzési szakasznak is kell tartalmaznia országismereti és irodalomórát.

Vannak olyan alapórák, amelyek magyarságtudományi szak tantervéből véleményem szerint nem hiányozhatnak (UK^{*} 15, 24-28, 33-39). Adottak a tartui tanulmányi és vizsgaszabályzat ismertetett sajátosságai is. Ezek után a statisztikák és a tanegységlista tanulmányozásával könnyen kiszámolható, hogy a nyelvi alapképzésre (UK 11-14, UK 21)) ill. a továbbképzésre (UK 23, 31, 32) sajnos minimális óraszám jutott. Ez a gyakorlatban nagyjából azt jelenti, hogy magyar főszakosként (mindhárom képzési szint elvégzése + szakdolgozat írása) kiváló eredményt csak jó nyelvoktató tananyagokkal, tehetséges és szorgalmas hallgató tud elérni. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy ne vehetnének és ne vennének részt az alapképzésben olyan hallgatók is, akik nem kívánnak magyar főszakosok lenni, hanem mindössze annyit, hogy a harmadik lépcsőbe jutás már nem mindenkinek fog könnyen sikerülni. Őszintén megmondom, hogy ez egyáltalán nem baj, hiszen csak a legkiválóbbaknak lehet reményük arra, hogy Esztországban hungarológusként juthassanak álláshoz.

Részletes információk a magyar szakról

A magyar nyelv és irodalom (hungarológia) szak tanegységlistája

1. képzési szakasz (15 th.^{*})

UK 11 Kiejtési, megértési és helyesírási gyakorlat. 1 th. Őszi félév. Vizsga. Fonetikai gyakorlatok, játékok. A magyar helyesírás fő szabályai. Tulajdonnevek helyesírása. Közkeletű rövidítések. 26 gy.

UK 12 Magyar nyelv kezdőknek I. 4 th. Őszi félév. Vizsga. A magyar nyelvtan alapjai I. Az alapszókincs elsajátítása I. Társalgási, nyelvtani és fogalmazási gyakorlatok. 104 gy.

UK 13 Magyar nyelv kezdőknek II. 4 th. Tavasz félév. Vizsga. A magyar nyelvtan alapjai II. Az alapszókincs elsajátítása II. Társalgási, nyelvtani és fogalmazási gyakorlatok. 104 gy.

^{*} Az észt ungari kul ja kirjandus a magyar nyelv és irodalmi egyetemi rövidítése.

^{*} tanulmányi hét

UK 14 Magyar nyelv középfeladónak. 3 th. Őszi félév. Vizsga. A megszerzett alapismeretek sokoldalú továbbfejlesztése. Társalgási, nyelvtani, fogalmazási és egyszerű tolmácsolási gyakorlatok. 78 gy.

UK 15 Országismereti szeminárium. 1 th. Őszi vagy tavaszi félév. Vizsga. Rövid áttekintés Magyarország földrajzáról, történetéről és a magyar néprajzról. 28 ea+gy.

UK 16 Bevezetés a magyar irodalomba. 1 th. Őszi félév. Vizsga. Válogatás a magyar irodalom gyöngyszemeiből a legfontosabb kapcsolódó irodalomtörténeti tudnivalókkal. Szemelvények magyar és észt nyelven. 28 ea+gy.

UK 17 Szemináriumi dolgozat. (Proszeminárium.) 1 th. Tavaszi vagy őszi félév. Az önálló kutatómunka alapjai. Szemináriumi dolgozat készítése, illetve a készülő/elkészült dolgozatok közös megvitatása.

2. képzési szakasz (18 th.)

UK 21 Magyar nyelv haladóknak. 4 th. Tavaszi félév. Vizsga. Az ige- és mondataspektus problémája. Bonyolultabb mondattani szerkezetek. Nyelvtani áttekintés funkció-forma megközelítésben. A filológiai szakszókincs alapjainak aktív használata. 104 gy.

UK 22 Fordítás magyarról észtre. 2 th. Őszi és tavaszi félév. Vizsga az UK 23-mal együtt. A fordítási és tolmácsolási képességek fejlesztése. Egyszerű szinkrontolmacsolási gyakorlatok. 48 gy.

UK 23 Fordítás észtől magyarra. 2 th. Tavaszi és őszi félév. Vizsga az UK 22-vel együtt. Gyakorlatok az idiomatikus nyelvhasználathoz. A filológia szakszókincsének aktív használata. Egyszerű szinkrontolmacsolási gyakorlatok. 48 gy.

UK 24 A magyar nyelv finnugor alapjai. 1 th. Őszi félév. Vizsga. Általános tudnivalók a magyar nyelv finnugor alapjairól és a magyarság legizgalmasabb őstörténeti problémáiról. Magyar-észt nyelvhasználat. 26 ea. (Észt nyelvű.)

UK 25 Magyar művelődéstörténet. 2 th. Őszi és tavaszi félév. Vizsga. Áttekintés az ősi magyar hitvilágról és az ősmagyarok művészetéről. A magyar ősköltészet problémája. Magyarföld kulturális élete, művészettörténete valamint a művelődési intézményrendszer fejlődése a honfoglalástól a II. világháborúig. 48 ea. (Észt nyelvű.)

UK 26 Magyar irodalomtörténet I. A kezdetektől 1772-ig. 1 th. Őszi félév. Vizsga az UK 27-tel. Stílustörténet. HB. •Ms. továbbá többek közt Janus Pannonius, Bornemisza, Balassi, Rimay, Pázmány, Alvinczy, Károli, Zrínyi, Mikes, Faludi pályaképe. 26 ea.

UK 27 Magyar irodalomtörténet II. A Felvilágosodás korától 1849-ig (1855-ig). 1 th. Vizsga az UK 26-tal. Stílustörténet. Bessenyei, Révai, Báróczi, Baróti-Szabó, Virág, Ányos, Kármán, Csokonai, Berzsenyi, Kölcsey, Kisfaludy S., Kisfaludy K., Katona, Jósika, Vörösmarty, Petőfi munkássága. 26 ea.

UK 28 Leíró nyelvtan. 2 th. Tavasz- és őszi félév. Vizsga. 52 ea+gy.

UK 29 Gyakorlat. 1 th. Őszi vagy tavaszi félév. A tudományos kutatómunka alapjainak elsajátítása egyéni feladat alapján.

UK 210 Évfolyamdolgozat. (Szeminárium.) 2 th. Őszi és tavaszi félév. Szemináriumi munka készítése és megvitatása.

3. képzési szakasz (21 th.)

UK 31 Társalgási gyakorlatok. 1 th. Őszi félév. Társalgási és előadói gyakorlatok magyar nyelven. 26 gy.

UK 32 Szakszövegolvasás. 1 th. Őszi félév. Vizsga. Magyar szakszövegek feldolgozása. Szakterület(ek) kiválasztása megegyezés szerint. 26 gy.

UK 33 Magyarország története a honfoglalástól napjainkig. Őszi és tavaszi félév. Vizsga. A hallgatók megismerkednek a magyar történelemmel, állandó kitekintéssel a korabeli Európa történelmére. Az eseménytörténeten és a legfontosabb történeti forrásokon túl a történelmi Magyarország hegy- és vízrajzával is foglalkoznak. 52 ea.

UK 34 A magyar nyelvjárások. 1 th. Tavaszi félév. Vizsga az UK 35-tel együtt. A magyar nyelvjárások kialakulása, és a főbb nyelvjárások legjellegzetesebb hangtani, alaktani, mondattani, szókészlettani vonásai. Egy nyelvjárás részletesebb megismerése. 26 ea.

UK 35 A magyar nyelv története. 2 th. Őszi és tavaszi félév. Vizsga az UK 34-gyel együtt. Áttekintés a magyar nyelv változásairól a korai ősmagyar kortól napjainkig. A magyar irodalmi nyelv fejlődése. A legrégebbi nyelvemlékek elemzése. 52 ea+gy.

UK 36 A magyarság néprajza. 1 th. Őszi félév. Vizsga. Bevezetés a magyarság tárgyi és szellemi néprajzába. 26 ea.

UK 37 Magyar irodalomtörténet III. Romantika és realizmus határán. A századvég művészeti áramlatai. 1 th. Őszi félév. Vizsga az UK 38-cal. Stílustörténet. Arany J., Kemény, Jókai, Madách, Vajda, Arany L., Reviczky, Bródy, Justh stb.

UK 38 Magyar irodalomtörténet IV. A „Nyugat” és kora. Magyar nyelvű irodalom Erdélyben, a Felvidéken és a Délvidéken. 1 th. Tavaszi félév. Vizsga az UK 37-tel. Stílustörténet. Többek között Ady, Móricz, Kosztolányi, Krúdy,

Babits, Tóth, Juhász Gy., József, Radnóti, Kós, Kuncz, Dsida, Áprily, Tamási munkásságáról. 26 ea.

UK 39 Kortárs magyar irodalom Magyarország határain innen és túl. Az „ötágú síp”. 1 th. Tavaszi félév. Vizsga. Szabó L., Németh, Tömörkény, Déry, Illyés, Nagy, Weöres stb. 26 ea.

UK 310 Szakdolgozati szeminárium. 2 th. Részvétel a szemináriumon, valamint a szakdolgozat témájával kapcsolatos előadások tartása.

UK 311 Szakdolgozat. 8 th.

<i>óra típusa</i>	<i>képzési szakasz</i>		
	<i>első</i>	<i>második</i>	<i>harmadik</i>
nyelvóra/országismeret	14	8	3
észt nyelvű előadás	0	3	0
magyar nyelvű előadás	0	4	9
egyéni kutatómunka	1	3	9

<i>tudományterület</i>	<i>képzési szakasz</i>		
	<i>első</i>	<i>második</i>	<i>harmadik</i>
történelem	1*	1**	2
nyelvtudomány	0	3	3
irodalomtörténet	1*	2	3
művelődéstörténet	1*	2	0
néprajz	1*	0	1
Mo. természeti földrajza	1*	0	0
gyakorlati nyelvóra	12	8	3
egyéni kutatómunka	<u>1</u>	<u>3</u>	<u>9</u>
	15	18	21
* A magyar országismereti órákon			
** A magyar nyelv finnugor alapjai kurzuson			

Magyarszakos hallgatók száma*	16
Két szintre jelentkezett:	4
Három szintre:	12
Három szint+ szakdolgozatra (magyar főszakosnak)	8
* Egy évfolyamon. Magyar szak kétévenként indul.	

A tanegységlistához és a táblázatokhoz záró megjegyzésként még annyit, hogy az egyes tárgyak sorrendje nem feltétlenül kronologikus rend. A

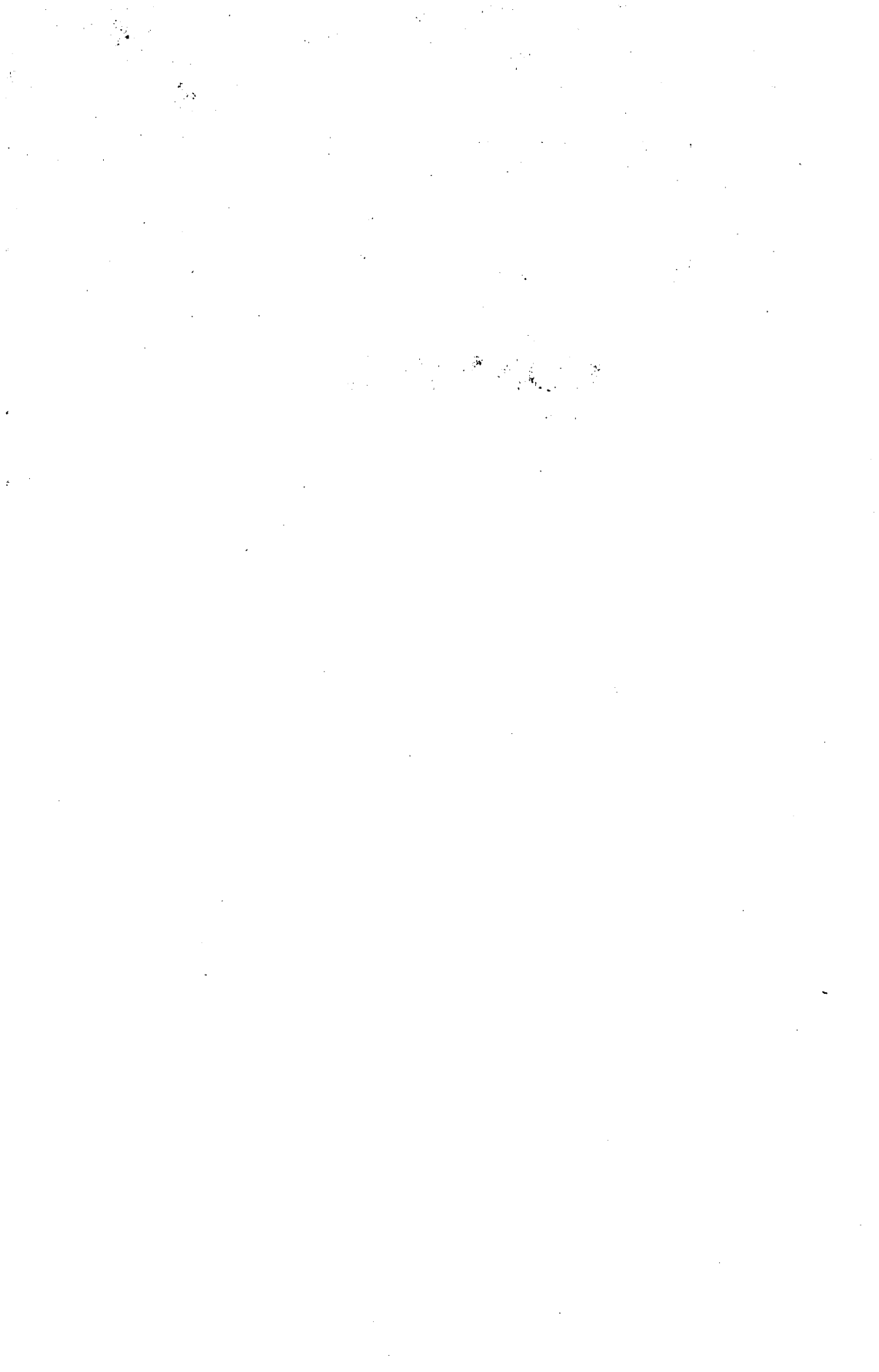
szakórák munkanyelvének meg nem adása automatikusan azt jelenti, hogy az előadás magyarul folyik.

Befejezésül

Nagyon sokat írhattam volna valamikori és jelenleg is élő professzorokról, egyszerű emberekről, akik a maguk módján mind hozzájárultak ahhoz Észtországban és Magyarországon egyaránt, hogy északi nyelvrokonaink jobban megismerjenek minket. Minderről azonban már meglehetősen sokat írtak. Jómagam is írtam, tartottam előadást mindkét országban, s a háború előtti magyar lektorátus történetéről az eddigieknél alaposabban is szeretnék majd írni, ugyanitt, a *Hungarológia* hasábjain is.

Nem maradt más hátra, mint egy kedves kötelesség. Köszönetet szeretnék mondani mindazoknak, akik nélkül a tartui magyar nyelv és irodalom szak nem jöhetett volna létre. Köztük is külön köszönet illeti Ago Künnap és Tarnói László professzor urat. Hálás köszönetem fejezem ki továbbá Tóth Józsefné asszonynak, a művelődési és közoktatásügyi minisztérium főtanácsosának, Kőrösi Zoltánné asszonynak, a Nemzetközi Hungarológiai Központ igazgatóhelyettesének, Tuomo Lahdelma tanszékvezető professzornak, Tõnu Seilenthainak, a jyvaskyläi egyetem észt lektorának, Anu Nurk és Ene Asu tartui tanároknak és Helju Rajandonak, tanszékünk mindentudó titkárának, valamint kedves hallgatóimnak, akiknek az érdeklődése gyors cselekedésre sarkallt minket.

KÖNYVEK

Franciszek Grucza, Hans-Jürgen Krumm, Barbara Grucza: Beiträge zur wissenschaftlichen Fundierung der Ausbildung von Fremdsprachenlehrern. (Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego) Warszawa 1993, 165p.

Az erősödő európai integrációs törekvések, amelyek egyre időszerűbbé teszik a magasszintű idegen nyelvi oktatást, immár hazánkban is jelentkeznek. A nyelvtanítás feltételeinek megteremtése a módszertanilag jól felkészült tanárok feladata. – A címben szereplő kötet értékét éppen abban látom, hogy tudományos szemszögből vizsgálja a nyelvtanárképzéssel kapcsolatos problémákat és összegzi az eddigi tapasztalatokat.

Franciszek Grucza lengyel akadémikus irányítása alatt a Varsói Egyetemen létrejött Alkalmazott Nyelvészeti Intézet a maga nemében Lengyelországban az egyetlen. Falai között több éve folynak kutatások, melyeknek eredményeiről tudományos konferenciákon számolnak be, az előadások anyagát kötetekben jelentetik meg. Ez a gyűjtemény a Varsói és a Hamburgi Egyetem együttműködésének gyümölcse. Számos figyelemreméltó tanulmány közül most azokat emelném ki, melyek véleményem szerint a leginkább tarthatnak számot a nyelvoktatással foglalkozó szakemberek érdeklődésére.

A kötet három nagyobb egységre oszlik. Az első részben a szerző szempontokat kíván nyújtani a tudományos alapon történő nyelvtanárképzéshez. Franciszek Grucza, Ansätze zu einer Theorie der Ausbildung von Fremdsprachenlehrern. 7-87. o.) A másodikban a nyelvtanárképzés jelenlegi helyzetéről és az ezzel kapcsolatban jelentkező követelményekről olvashatunk. (Hans-Jürgen Krumm, Die wissenschaftliche Ausbildung von Fremdsprachenlehrern-Anspruch und Wirklichkeit. 97-109. o.) A harmadik rész pedig a glottodidaktikai kompetencia és a videomagnó oktatásban betöltött szerepét tárgyalja. (Barbara Grucza, Glottodidaktische Kompetenz und das Videotraining. 113-126. o.) A szerkesztők már az előszóban (5-6. o.) felhívják a figyelmet arra, hogy a tudományos alapok megteremtésére a nyelvoktatásban ma nagyobb szükség van, mint eddig bármikor. „Ismerve az európai egységtörekvéseket és a nemzetközi gazdasági és kulturális kapcsolatokat, úgy tűnik, ehhez nem férhet kétség. – Mai világunkban egyre nagyobb szükség van olyan emberekre, akik magas szinten beszélnek nyelveket” – fűzik tovább az előbb megkezdett gondolatsort a szerzők. Felhívják az olvasó figyelmét arra is, hogy a jó nyelvtanárnak nem csupán nyelvi és módszertani felkészültséggel kell rendelkeznie, hanem olyan kulturális ismeretekkel is, amelyeket munkaterületén hasznosítani tud.

Franciszek Grucza cikkében (Zur bisherigen Behandlung der Fremdsprachenlehrer durch die Wissenschaft/en). – A nyelvtanár helyzetének eddigi tudományos megítélése. (7-13 o.) megállapítja, hogy a nyelvtanítás metodikája eddig igen keveset foglalkozott a nyelvtanár helyzetével. Ez szerint a hagyományos metodika olyan örököseire is igaz, mint az idegen nyelvi oktatással foglalkozó amerikai „applied linguistics” W. G. Moulton által képviselt irányzata. Rámutat arra, hogy nem valós az a nézet, miszerint a hagyományos metodika védelmezői azért hanyagolták el a tanár helyzetét, mert túl sok figyelmet szenteltek a tanulónak. Hosszasan ír a tanár szerepéről, a tanítás aktusáról és a nyelvtanári kompetenciáról. Ennek során kifejti, hogy fontos azon tulajdonságok pontos meghatározása, amelyekkel egy nyelvtanárnak rendelkeznie kell. Grucza szerint szükség van a nyelvtanulással kapcsolatos tényezők alapos vizsgálatára ahhoz, hogy az idegennyelv-oktatást önmagában szemlélhessük. Különbséget tesz nyelvi és nyelvtanári kompetencia között. E második szerint nem csak a nyelv szerkezetének tudatos ismeretét foglalja magába, hanem ezen szerkezet nyelvtanulóval való megismertetésének képességét is.

A lengyelországi újfílóógus tanulmányok reformjáról szólvá elmondja, hogy ezek a nyelvtanárképzést legfeljebb mint mellékesnek tartott feladatot kezelték. (54-59. o.)

A glottodidaktika lengyelországi megjelenését ismertetve megjegyzi, hogy az is az amerikai alkalmazott nyelvészet erős befolyása alatt született meg. Megemlíti itt L. Zabrocki szerepét, akinek vezetése alatt a Poznani Egyetemen 1964- ben létrejött egy önálló alkalmazott nyelvészeti intézet. Grucza az irodalomtudományt sem zárja ki az idegennyelv-tanári képzésből. Véleménye szerint ez utóbbinak sokoldalúnak kell lennie és ebben az irodalomtudománynak is szerep jut.

Hans-Jürgen Krumm a tudományos alapon történő nyelvtanárképzésről írva hangsúlyozza az idegennyelvi környezet fontosságát. (Notwendigkeiteiner fremdsprachlichen Ausbildung von Fremdsprachenlehrern. 97-99. o.) Kifejti, hogy már a 70-es évektől kezdve megerősödött a professzionális képzés iránti igény, és egyre fokozottabban jelentkeztek azok az elvárások, hogy mindezt tudományos alapokra helyezzék. Mindez azonban csak elméleti síkon maradt, holott napjaink multinacionális közege – s utal itt a munkaerő-vándorlásra, a betelepültekre, – megkövetelnék ennek gyakorlati alkalmazását is. Elmondja, hogy Lengyelországban a jövőben a tömegesen jelentkező igényeknek megfelelően hároméves speciális kurzust vezetnek be. Ennek elvégzése után a hallgatók nyelvtanári diplomát kapnak. A tanulmányban szó esik arról, hogy Magyarországon is kifejlesztenek hasonló modellt. (Ez időközben meg is történt.) Krumm a tanulmányok eddigi menetét megváltoztatva, vázlatosan kidolgozott, de igen figyelemreméltó tervet ismertet. A nyelvtanítás

metodikáját taglalva leírja azokat a főbb pontokat, amelyeket szerinte figyelembe kell venni ennek hatékonysága érdekében. Ezek a következők:

1. Elméleti síkon.

Az emberi tanulásról, nyelvről és kultúráról alkotott felfogás meghatározása, amely az oktatás alapját képezi.

(A pszichológia, pedagógia, kommunikációelméletek, nyelvelméletek területe.)

2. Az alapelvek síkján

Milyen irányelveket és módszereket kövessünk a fenti elméletek gyakorlatba való átültetésekor?

(A metodika területe: kommunikatív tanulás, partnerség.)

3. A tanulási-tanítási technikák síkján

Hogyan kell a tanároknak és a tanulóknak viselkedniük az oktatás folyamán?

(Hibaelemzési technikák, csoportmunka, készségfejlesztés.)

Krumm a leendő nyelvtanárok felkészítését a következő módon képzei el: (Sprachpraxis 108. o.)

1. A célok és módszerek bemutatása.

2. Nyelvtanulási szakasz.

3. Értékelési szakasz.

(Mely területen jelentkeznek nehézségek – nyelv, módszerek, tartalom?

Milyen nyelvi anyagok, és munkamódszerek váltak be? Nyelvtanítási napló használata. Kell-e valamin változtatni?)

4. Nyelvtanulási szakasz.

5. Értékelési szakasz.

A kurzus jellegétől függően irodalmi ill. nyelvészeti kérdések elemzése. (Háttérismeretek.)

6. Nyelvtanulási szakasz.

7. Didaktikus értékelési szakasz.

Mín kellene még változtatni? Milyen korú ill. tudásszintű csoportnál?

A didaktikus grammatikát, az országismeretet, a tanulók teljesítményének ellenőrzését, valamint a médiák oktatásba való bevonását Krumm mint fontos kiegészítőket említi meg.

Barbara Grucza a videónak az alkalmazott nyelvi készség fejlesztésében betöltött szerepéről ír. (Barbara Grucza, Die Rolle des Videotrainings in der Entwicklung von Anwendungs- und Vermittlungsfertigkeiten. 121-123. o.) Rámutat arra, hogy az eddigi hagyományos oktatási formák mellett, a videó hasznos segítőtárs, a tanár munkájának előmozdítója lehet. Ennek megjelenése előtt az ismert gyakorlati oktatási forma az ún. csoportdinamikus tréning volt. Ennek során a résztvevőknek ki kellett fejezni érzelmeiket, az

őket ért benyomások az adott nyelven és reagálni kellett a társaikéra. A hatvanas évektől indult el az új médium a fejlődés útján. Videomagnóval 1969-ben Allen és Ryon végzett kísérleteket a Stanford Egyetemen (USA). Ezek egyértelműen bizonyították a videó hatékonyságát – írja Grucza. Ő maga – mint erről beszámol – 1976 óta alkalmazza a videomagnót a nyelvtanárképzésben a Varsói Egyetem Alkalmazott Nyelvészeti Intézetében. Ennek gyakorlati tapasztalatairól elmondja, hogy a videó igen jól használható a helyes tanári attitűd kialakításánál, és a hibaelemzésnél. Barbara Grucza a kísérlet során ún. „miniórákat” vett fel, majd ezeket a tanárjelöltekkel közösen kiértékelték. A kísérlet fázisai a következők voltak: 1) a tréning céljainak ismertetése, 2) a tanóra felvétele, 3) a felvétel kiértékelése, az esetleges hibák megbeszélése, 4) a „korrigált” óra felvétele, 5) a két óráról készült felvétel összehasonlítása.

Összegzőképpen megállapíthatjuk, hogy a Varsói és a Hamburgi Egyetem együttműködésének eredményeként létrejött kötet magasszintű munkák gazdag gyűjteményét kínálja, s méltán tarthat számot a terület hazai szakembereinek érdeklődésére.

Pátrovics Péter

INFORMÁCIÓ

Bosnyák István

A Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság hungarológiai tevékenységéről

1990 nyarán a délvidéki magyarok kisebbség- és művelődéstörténetének egy mindenképpen sajátos civil társadalmi szerveződése jött létre. Egy olyan társaság, amely első ízben fogta össze a második Jugoszlávia valamennyi magyar nyelvterületének és régiójának értelmiségét, ugyanakkor pedig, szintén első ízben, a legkülönbébb hivatású értelmiségieket is, kezdve a népművelőktől és művelődésszervezőktől a természettudományi és műszaki kutatókig, főiskolai és egyetemi tanárokig.

Ily módon valósult meg a vajdasági (szerbiai), drávaszögi és szlavóniai (horvátországi), valamint a muravidéki (szlovéniai) magyar értelmiségiek eladdig pártpolitikai anatómákkal lehetetlenné tett vertikális szerveződése, másrészt pedig így konstituálódott a hagyományosan mindig is irodalomcentrikus kisebbségi kultúra addigi szerveződési modelljének meghaladását is felvállaló, az interdiszciplinaritást programszerűen is követni igyekvő, intézményközi társulás.

Ezek szerint nem csupán vajdasági, hanem egyetemes délvidéki térségekre tervezte létét a JMMT, és nemcsak anyanyelvi, de nyelvközi, illetve komparatistikai vonatkozásban is. Mégpedig arra a közismert, művelődéstörténeti alaptényre építve, hogy a századok során a történelmi Magyarország délnyugati-déli peremvidékein – Pólától kezdve Fiumén, Zágrábon, Muraszombaton, Eszéken, Szabadkán és Versecen át Belgrádig, a második világháború utáni évtizedekben pedig hovatovább a macedón Szkopjéig és a montenegrói Titográdig – egy sajátos magyar-délszláv és magyar-jugoszláv kisebbségi kapcsolattörténeti zóna jött létre, anyanyelvű kultúránk egyidejűleg „adó” és „kapó”, természetes régiójaként. Ezért lett Társaságunk nemcsak a délvidéki magyar írók, tudósok, publicisták, társadalom- és természettudományi, illetve műszaki szakírók, mű- és szakfordítók meg népművelők társulása, hanem a nem magyar anyanyelvű, de a magyar kultúrával is alkotói kapcsolatban álló jugoszláv írók, műfordítók és komparatisták szerveződése is.

Már a fentiekből is kitetszik, hogy a JMMT tevékenysége jórészt – ha nem is kimondottan csak – a szűkebb és tágabb értelemben vett hungarológia fogalomkörét is fedi.

Megnyilvánul ez a Társaság szervezeti fölépítésében, azaz szakosztályi tagolódásában is. Tucatszerű szekciója között ugyanis olyan közvetlenül is hungarológiai irányultságú szakosztály van, mint amilyen például a

művelődés- és helytörténeti; nyelvészeti és nyelvművelői; irodalomtörténeti, kritikai és bibliográfiai; etnográfiai és folklorisztikai, vagy a mű- és szakfordítói szakosztály.

E szekciók az élőszóformájú, tudománynpszerűsítő tevékenységük mellett kimondottan alkotó-, kutató- és kiadótevékenységgel is foglalkoznak. Főbb hungarológiai tárgyú és/vagy vonatkozású, az alapozásnál tartó projektumaink közül kiemelhetők az alábbiak: szociológiai és demográfiai folyamatok Szlovénia, Horvátország és Vajdaság vegyes lakosságú vidékein; a Mura-vidék, Szlavónia, Drávaszög, Bácska, Bánát és Szerémség művelődés-történetének tárgyi és építészeti emlékei; a magyar természettudományi és műszaki kutatók, feltalálók és tudósok hozzájárulása a soknemzetiségű Vajdaság tudománytörténetéhez a Monarchia idejétől napjainkig; magyar – délszláv interetnikus kapcsolatok a művészetek történetében; Vajdaság, Drávaszög, Szlavónia és a Muravidék soknyelvű iskoláztatása a török hódoltság utáni időktől napjainkig; a jugoszláviai magyar irodalom jelenléte és kritikai recepciója a közép- és nyugateurópai literatúrákban, stb. (E projektumok jó részét – a második Jugoszlávia széthullása következtében – természetszerűleg le kellett szűkíteni a mai Szerbia területére, miként a Társaság horvátországi és szlovéniai tagozatával is – jelenleg – csak közvetett kapcsolat tartható fenn.)

Az alkotó-, illetve gyűjtő- és kutatómunka eredményeit a szakosztály tagjai a JMMT Kiskönyvtárában publikálják, évenként rendszeresen meghirdetendő belső pályázat révén. Az eddig épp negyedszáz könyvet megjelentetett Kiskönyvtárnak tucatnyi önálló műfaji-tematikai sorozata van, nevezetesen a *Természettudomány és -tudománytörténet*; *Szociográfia*; *Néprajz, folklór népköltészet*; *Nyelvészet*; *Líra, epika, dráma*; *Műfordítás és kapcsolattörténet*; *Esszé, irodalmi közírás*; *Irodalomtörténet, kritika, bibliográfia*; *Jugoszláviai magyar exteriorika*; *A JMMT évkönyvei*. Induló sorozatunk az *Élet- és korrajzok*.

E sorozatok eddigi terméséből ezúttal néhány olyan címszót emelnénk ki, amely talán némi hungarológiai fontossággal is bír.

Cs. *Simon István* szociográfiai riportjainak gyűjteménye (*Sóvirág*. Észak-Bánát szociográfiájához) az egyik kisebb vajdasági tájegységünk rohamos demográfiai változásának láttelejét nyújtja, dr. *Burány Béla* szociográfiai interjúinak két kötete viszont (*Emberek, sorsok, balladák*; *Emberek, sorsok, katonák*. Így éltünk Dél-Pannóniában I-II.) tágabb vajdasági térségeket ölel fel.

Nyelvészeti sorozatunkban látott napvilágot *Pataky András: Baranya titkokat rejtgető földrajzi nevei* c. gyűjteménye, mely Dél-Baranya, azaz Drávaszög időközben háborús kiűzetéssel sújtott magyarságnak állít nyelvészeti emléket. Dr. *Molnár Csikós László* nyelvművelő kötete

(*Böngészések nyelvhasználatunk eszköztárában*) a délvidéki magyar köznyelv állapotát és rendszerbomlási tüneteit vizsgálja, *Silling István* mgr. pedig a néprajzi és nyelvjárási szempontból egyaránt és okkal híres bácskai falunk nyelvi rendszerét fixálta a *Kupuszinai tájszótárban*.

Művelődés- és helytörténeti kiadványaink köréből *Mojzes Antal* kétkötetes falumonográfiáját emlitenénk (*Bajok művelődési krónikája I-II.*), a néprajzi tematikájú kiadványaink közül pedig *Tripolsky Géza* két könyvét a bácskai-bánati Tisza-vidék népeletéről és folklórjáról („*Nem bánom, hogy juhásznak születtem*”; *Munkánk, ünnepek, népszokások*). Ugyanebben a sorozatban látott napvilágot egy társasági szerzőcsoport közös tanulmánykötete is, mely folklorisztikánk eddig elhanyagolt témakörét vizsgálja (*Bácskai magyar népviseletek*).

Irodalomtörténeti, kritikai és bibliográfiai sorozatunkban jelent meg *Thomka Beáta* tanulmánykötete (*Prózatörténeti vázlatok. Vajdasági regények, novellák a két háború között*), továbbá *Fekete J. József* kritikagyűjteménye (*Próbafüzet. Műbírálatok az 1980-as évek jugoszláviai magyar prózájáról*), illetve *Györe Géza Fehér Ferenc - bibliográfiájának* első könyve.

Horvát Ottó fiatal műfordítónk kétnyelvű Pilinszky-kötete (*Krater/Kráter*) a magyar költő első átfogó bemutatása szerb nyelven, míg e sorok írója a Társaság komparisztikai tevékenységéből adott ízelítőt a főként magyar – horvát irodalmi kapcsolatokat vizsgáló tanulmánykötetével („*Lehetetlen*” *kapcsolatok „lehetetlen” időkben*).

Külön kell szólni a recepció-, illetve exteriorika-sorozatunk első kötetéről (*Hírünk a világban. Jugoszláviai magyar exteriorika I.*) A második Jugoszlávia határain kívül megjelent primer közléseket s a délvidéki magyar szellemi élet kritikai, illetve sajtóvisszhangját tartalmazó bibliográfia felöleli a művelődési életünk intézményes alapjaival; könyvtár- és folyóirat-kultúránkkal; társadalmi és egyházi életünkkel; alsó-, közép- és felsőfokú oktatásunkkal; filológiai, lingvisztikai, társadalmi és természeti tudományainkkal s a különböző művészeti diszciplínáinkkal kapcsolatos európai, amerikai és kanadai recepciós anyagot. A sorozat 1945-től 1990-ig hivatott prezentálni ezt a kisebbség- és művelődéstörténeti szempontból egyaránt fontos bibliográfiai adattárt, éspedig retrospektív feldolgozásban. (Az első kötet az 1989-90-es évet ölelt fel.) E projektumunk felvállalója az OSZK Hungarika Dokumentációs Osztályának munkatársi köre, s e vállalkozás, tudtunkkal, úttörő jellegű az egész Kárpát-medencei magyar kisebbségi régióban.

Szóljunk legvégül két művelődési létesítményünk megalapozásáról is. Az egyik a jugoszláviai magyar tárgyi és szellemi néprajz dokumentációs központja, melyet a zentai Múzeummal karöltve alapoztunk meg, s amelynek az lesz a rendeltetése, hogy – hatalmas hiányt pótlandó – egy helyen

összpontosítsa a vonatkozó könyv-, folyóirat-, kézirat-, fénykép-, magnó- és filmanyagot, valamint tárgyi néprajzunk még begyűjthető és felvásárolható dokumentumait. A másik rokonlétesítmény viszont a jugoszláviai magyar irodalom dokumentációs központja, melyben szűkebb pátriánk 1945 óta elhunyt magyar íróinak és szakíróinak alkotói hagyatékát tervezzük begyűjteni autográf és/vagy fénymásolt formában, hogy a művelődés- és kortörténeti jelentőségű filológiai anyag – pl. a szerzői levelezések – szakszerű feldolgozását követően a publikálásra érdemes közöletlen hagyatékrészek kiadására is sor kerülhessen, mindenekelőtt az újvidéki Magyar Tanszéken dolgozó tagtársaink közreműködésével.

Elhunyt Kálmán Péter

*Megérdemelné a békés halált
minden írnok, aki az éjszakában
tollat fog és papír fölé hajol.
(Pilinszky János:
Betűk, sorok)*

Péter,

ez egyike annak a számtalan cédulának, amit az asztalodon hagytam . Az asztalodon? Inkább úgy mondanám: az asztalunkon, hisz az elmúlt tizennégy év alatt szorosan egymás mellett állt a két ütött-kopott íróasztal, tetejükön a rendetlen papírhalmazokkal, amik a legkisebb érintésre ledőltek, egymásraborultak, összekeveredtek. De minden szelet papír, minden feljegyzés a helyére került, minden levélke eljutott a címzetthez , s mindre jött válasz - ha aznap épp nem futottunk össze, akkor írásban. Hát erre a levélre ki válaszol? És mikor? Ki meséli el nekem, hogy hogyan kell viselkedni abban a percben ...

Emlékszel? Te néhány hónappal előttem készítetted el a disszertációdát - Táncsicsról írtál - , s néhány hónappal előbb volt a doktori védésed is. Milyen jó volt, hogy mindent részletesen elmondtál, mindenre felhívtad a figyelmemet, nehogy készületlenül érjen bármi is a vizsgán. Péter! Nem teheted ezt most velem! Ez sokkal, de sokkal fontosabb vizsga, nagyobb a tépje, miért nem segítesz a felkészülésben?

Látod, magadra hagytalak akkor ott izgultam érted az ajtó előtt. A nehéz órában egyedül voltál, te, akinek lételeme volt a család, a közösség, barátok, kollégák és tanítványok.

Apa voltál és tanár, a szó legnemesebb értelmében. Apa, aki felvállalja a rábízott család terhet - úgy, hogy nem tekinti tehernek . Tanár, aki minden mozdulásával gyarapítja mások tudását - úgy, hogy ezt senki sem érzi tehernek. Szakmai tudást, emberséget, világlátást közvetítettél a körülötted élőknek. Hozzád mindenki bátran fordulhatott, belőled mindenki meríthetett, te sohasem vártál viszonzást. Csodálatosan tudtál hallgatni, s csodálatosan tudtál beszélni. Figyelő hallgatásod megnyitotta az emberi lélek zsilipjeit, bölcs szavaid megnyugvást hoztak, lecsendesítettek, megbékítettek. Bölcs - ezt a jelzőt negyvenéves emberre nemigen használják. De hogyan nevezhetném másként azt a képességet, amellyel megtaláltad mindenkire az utat. Véleményt mondtál, ítéletet alkottál, de nem bántottál meg soha senkit. A hibát kárhoztattad, s nem azt, aki elkövette. A civakodókat kibékítetted, az ellenségeskedőket lecsillapítottad, s még az ostobákra is vetettél egy elnéző

tekintetet - hisz nem tehetnek róla. Megértésed, beleérzőképességed forrása a harmóniára való törekvés volt, mely nem más, mint a szeretet.

Péter, ha most itt volnál, nem hagynád, hogy ennyire magunkba roskadjunk. Biztos lenne egy félmosollyal kísért megjegyzésed, a szemüveged cinkosan megvillanna, s mi máris nem éreznénk olyan keménynek és ridegen megváltoztathatatlanak a tényeket.

*Nem tudok elszakadni a gondolattól: nem kellett volna meghalnod. Ha többet törődtél volna magaddal, ha panaszkodtál volna, ha nem akartad volna kímélni a környezetet, ha önzőbb lettél volna és többet gondolsz önmagadra, akkor... akkor nem lettél volna **Kálmán Péter**.*

Isten veled!

Tartalom

KAPCSOLATTÖRTÉNET [1]

Fried István: A magyar irodalom európai kapcsolatrendszere (Módszertani dilemmák és kérdésfeltevések) [3]

Pomogáts Béla: Erdélyi magyar, szász, román irodalmi kapcsolatok a két világháború között [15]

Holger Fischer: A percepciótól a kölcsönösségig – kapcsolattörténet a hungarológiai kutatásban [28]

Richard Pražák: Cseh-magyar kulturális kapcsolatok a felvilágosodástól 1848-ig [36]

N. Goller Ágota: Gondolatok a magyar és a horvát kultúra kapcsolatainak történetéről [42]

Molnár Szabolcs: Magyar irodalom románul (1830-1970) A fordításirodalom bibliográfiáinak felettébb hasznos voltáról [48]

Juliane Brandt: Der ungarische Protestantismus und die westeuropäische soziale Entwicklung im Spiegel der Zeitschrift „Protestáns Szemle” 1889-1914 [55]

Tasnádi Edit: A magyar irodalom Törökországban [88]

Agnes De Bie-Kerékjártó: A magyar irodalom fogadtatása Hollandiában 1945-1994 között [93]

Jonka Najdenova: A magyar irodalom fogadtatásának időszakai Bulgáriában [104]

Irene Rübberdt: Hölderlin – Kukorelly módjára Komparatistikai műhelymunka a berlini hungarológián [109]

Peter Sherwood: Váltásdíjgyűjtő Magyarok a XVI. századi Angliában [114]

Rózsa Mária: Falk Miksa és a német nyelvű sajtó [118]

Fazekas Tiborc: Hagyomány és aktualitás a magyar-német irodalmi kapcsolatokban [130]

NYELVTUDOMÁNY [137]

Károlyi Andrea: Német és magyar helyhatározók összehasonlító vizsgálata [139]

Hegedűs Rita: A szórend első akadémiai nyelvtanunkban [192]

Éder Zoltán: Verseghy magyar-német összevető nyelvtana [208]

OKTATÁSMÓDSZERTAN [221]

Kolláth Anna: A nyelvi viselkedés kérdése a Mariborban tanuló, muravidéki egyetemi hallgatók körében [223]

Bazsó Zoltán: Egy hungarológiai speciálkollégium összefoglaló értékelése [228]

Fejes Erzsébet: A magyar nyelv tanulásának motivációi Ljubljanában [233]

Nemes Gábor: A televízió (tévéhíradó) a média nyelvének tanításában [235]

Karin Beate Höpp: Hogyan tanítsuk a magyar emigráns irodalmat? [241]

OKTATÓ- ÉS KUTATÓHELYEK [249]

Honti László: Finnugrisztikai oktatás a Groningeni Állami Egyetemen [251]

Pomozi Péter: A hungarológia főszak megalapítása a Tartui Egyetemen [255]

KÖNYVEK [265]

Franciszek Grucza, Hans-Jürgen Krumm, Barbara Grucza: Beiträge zur wissenschaftlichen Fundierung der Ausbildung von Fremdsprachenlehrern. (wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego) Warszawa 1993, 165p. *Pátrovics Péter* [267]

INFORMÁCIÓ [271]

Bosnyák István: A Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság hungarológiai tevékenységéről [273]

Nekrológ [277]

